TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

DİVAN ŞİİRİNDE TOPRAK

Gülnihal AŞCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

DİVAN ŞİİRİNDE TOPRAK

Gülnihal AŞCI

Danışman: Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM
Jüri Üyesi: Yrd. Doç. Dr. Zekiye ÇAĞIMLAR
Jüri Üyesi: Yrd. Doç. Dr. Belde AKA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2017

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM
(Danışman)

Üye: Yrd. Doç. Dr. Zekiye ÇAĞIMLAR

Üye: Yrd. Doç. Dr. Belde AKA

ONAY
Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
16/ 06/ 2017

Prof. Dr. H. Mahir FİSUNOĞLU
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 16/ 06/ 2017

Gülnihal AŞCI

ÖZET

DİVAN ŞİİRİNDE TOPRAK

Gülnihal AŞCI

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM

Haziran 2017, 250 sayfa

Toprak, insan hayatında çok önemli bir yer tutar. İnsanlar toprak sayesinde karınlarını doyurup barınacak mekâna sahip olmuşlardır. Toprağın insanlar için önemi zamanla yazılı kaynaklarda da topraktan söz edilmesine yol açmıştır.

Edebî metinlerin çoğunda toprakla ilgili unsurlara çeşitli vesilelerle yer verilmiştir. Divan şiirinde de şairler toprağın hakirliği, rengi, ölümü hatırlatması vb. özelliklerinden etkilenerek bu özellikleri edebî sanatların yardımıyla şiirlerinde işlemişlerdir.

Tez çalışmamızda XIV-XIX. yüzyıllara ait divanlardan seçilen örnek beyitler yardımıyla divan şiirinde toprağın yeri, kullanım şekilleri ve özellikleri ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Ayrıca toprakla eş anlamlı kelimelere de yer verilerek bu kelimelerle ilgili unsurlar tespit edilip değerlendirilmiştir. Topraktan yapılan nesnelerin divan şiirinde nasıl işlendiğine bakılmıştır.

'Anâsır-ı erba'anın bir unsuru olan toprağın özellikleri; İslamiyet, tasavvuf, mitoloji ve Türk kültüründeki yeri; din, tabiat ve sosyal hayatta nasıl ele alındığı; topraktan yapılan nesneler; âşık ve sevgili ile ilişkisi vb. hakkında örneklerden de yararlanılarak ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılmıştır. Yapılan inceleme metin merkezli olup seçilen örnek beyitler esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Seçilen divan metinlerinde bulunan toprak ve toprakla ilgili kelimelerin yer aldığı örneklerin sayısal dökümü tablolar ve şekiller hâlinde verilerek genel durum istatistiksel olarak ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Divan şiiri, toprak, gubâr, 'anâsır-ı erba'a.

ABSTRACT

SOIL IN THE DIVAN POETRY

Gülnihal AŞCI

Master Thesis, Turkish Language and Literature Department

Supervisor: Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM

June 2017, 250 pages

Soil holds an important place in human life. Human beings have processed a space to eat and shelter thanks to soil. The importance of soil for human beings has lead soil to have been mentioned in the written sources in progress of time.

The elements related with soil have been included in many literary texts for miscellaneous reasons. And in the divan poetry, many poets were affected by the soil's features such as worthlessness, color and macabre and so on, and they processed such features in their poems by virtue of the literary arts.

In our thesis, we have made an effort to reveal the place, usage forms and features of soil in the divan poetry under favor of the example couplets selected from the divan poets belonging to the 14th-19th centuries. Furthermore, by including the words being synonymous with the word "soil", we have determined and assessed the elements related with these words. We have taken a look at how the objects made of soil were processed in the divan poetry.

By making use of the examples mention here above, we have tried to give the detailed information about the features of soil which is one of the four fundamental elements, and about its place in the Islamic religion, mysticism, mythology and Turkish culture, and about how it is handled in the religion, nature and social life, and about the objects made of soil, and about the lover and darling affair and so on. This study such made is based on the texts and has been achieved by taking the selected example couplets essential. By presenting the numerical breakdown of the examples of the words related with soil contained in the selected divan texts in the tables and figures, the general situation has been revealed statistically.

Key Words: Divan poetry, soil, dust, four elements.

ÖN SÖZ

Divan edebiyatı uzun yıllar varlığını devam ettirmiş bir edebiyattır ve yaşamdan izler taşımaktadır. Toprak da yaşamın en önemli unsurlarından biri olduğu için şairlerin dikkatini çekmiştir. Şairler, toprağa kendilerine özgü anlamlar yükleyerek divan edebiyatında toprağın bir yere sahip olmasını sağlamışlardır. Biz de tezde toprağın şairler tarafından hangi anlamlarda ele alındığını açıklamaya çalıştık.

"Divan Şiirinde Toprak" başlıklı tez beş bölümden oluşmaktadır. "Giriş" başlıklı ilk bölümde tezin konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve bölümleri hakkında bilgi verilmiştir. "Toprağın Kültür Tarihindeki Yeri" isimli ikinci bölümde toprak ve özellikleri, toprağın 'anâsır-ı erba'anın bir unsuru olması, İslamiyet ve tasavvufta nasıl işlendiği, mitoloji ve Türk kültüründeki yeriyle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Üçüncü bölüm "Divan Şiirinde Kelime ve Kavram Olarak Toprak" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde toprağın divan şiirindeki yeri; toprakla aynı anlam veya anlam ilgisine sahip olan kelimeler; bu kelimelerle kurulan tamlamalar, atasözleri ve deyimler örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Tezin "Divan Şiirinde Toprakla İlgili Unsurların Kullanımı" başlıklı dördüncü bölümünde toprağın tabiattaki yeri, dinle ilgisi, toprakla ilgili inanışlar, topraktan yapılan nesneler, âşık ve sevgiliyle bağlantısı ile kelimelerin sayısal dökümünün yer aldığı tablolar ve şekiller bulunmaktadır. "Sonuç" bölümünde de elde edilen bilgiler yorumlanıp değerlendirilmiştir.

Tezim süresince hiçbir yardımını ve desteğini benden esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM'a, yardımlarını benden eksik etmeyen değerli hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan, her zaman seven ve destekleyen, benim için değerli olan aileme de teşekkür ederim.

Gülnihal AŞCI

Adana, 16 Haziran 2017

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
ÖN SÖZ ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **xi**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **xiii**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **xiv**

BÖLÜM I
GİRİŞ

1. Çalışmayla İlgili Genel Bilgiler 1
1.1. Konu 1
1.2. Amaç 1
1.3. Kapsam 1
1.4. Yöntem 2
1.5. Bölümler 2

BÖLÜM II
TOPRAĞIN KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ

2.1. Toprak ve Özellikleri 3
2.1.1. Toprak Nedir? 3
2.1.2. ‘Anâsır-ı Erba‘a’nın Bir Unsuru Olarak Toprak 4
2.1.2.1. ‘Anâsır-ı Erba‘a Nedir? 4
2.1.3. İslamiyette ve Tasavvufta Toprak 9
2.1.4. Mitolojide Toprak 12
2.1.4.1. Toprak Ana 14
2.1.4.2. İnsanın Yaratılışında Toprak 16
2.1.4.3. Türk Kültüründe Toprak 17
2.1.5. Türk Kültüründe Toprak ve Toprağın Kullanım Alanları 18
2.1.5.1. Yiyecek Yapımında ve Korumada 18

2.1.5.2. Mutfak Eşyası Yapımında 19
2.1.5.3. Ev Yapımında 21
2.1.5.4. Temizlik Amacıyla 21
2.1.5.5. İlaç Yapımında ve İyileştirmede 22

BÖLÜM III
DİVAN ŞİİRİNDE KELİME VE KAVRAM OLARAK TOPRAK

3.1. Divan Şiirinde Toprak 25
3.2. Divan Şiirinde Toprak Anlamına Gelen Kelimeler 34
3.2.1. Arz 34
3.2.2. Ber/ Berr 38
3.2.3. Gerd 41
3.2.4. Gubâr 43
3.2.5. Hâk 46
3.2.6. Serâ/ Serâ’ 49
3.2.7. Şûre 51
3.2.8. Türâb 54
3.3. Divan Şiirinde Toprakla Anlam İlgisi Olan Kelimeler 57
3.3.1. Bâdiye/ Beriyye/ Bevbât/ Beyâbân/ Çöl/ Deşt/ Feyfâ’/ Sahrâ’ 57
3.3.2. Balçık 60
3.3.3. Cebel/ Cibâl/ Dag/ Kûh/ Kûh-sâr/ Tag 61
3.3.4. Çamur 64
3.3.5. Daş/ Hacer/ Seng/ Taş 65
3.3.6. Gil/ Hâkres/ Kil 68
3.3.7. Kân 70
3.3.8. Kara/ Kârre/ Kenâr 73
3.3.9. Kaya/ Sahre(t) 76
3.3.10. Kum/ Mâse 79
3.3.11. Lây 81
3.3.12. Mermer/ Seng-i hârâ 83
3.3.13. Reml 86
3.3.14. Rîg 88
3.3.15. Tıyn/ Tîn 90
3.3.16. Tıynet/ Tînet 93

3.3.17. Toz 95
3.3.18. Vâdî 97
3.3.19. Yer/ Yir/ Yeryüzü/ Yiryüzi 99
3.3.20. Zemîn 102
3.3.21. Zerre 105
3.4. Divan Şiirinde Toprak ve Eş Anlamlılarıyla Kurulan Tamlamalar 107
3.5. Toprak ve Eş Anlamlılarıyla İlgili Atasözleri ve Deyimler 110
3.5.1. Atasözleri 110
3.5.2. Deyimler 111

BÖLÜM IV

DİVAN ŞİİRİNDE TOPRAKLA İLGİLİ UNSURLARIN KULLANIMI

4.1. Toprağın Tabiattaki Yeri 118
4.1.1. ‘Anâsır-ı Erba‘a Unsuru Toprak 118
4.1.2. Cemre 121
4.2. Toprak-Din İlgisi 126
4.2.1. Ayetler 126
4.2.2. Melekler 127
4.2.3. Peygamberler 130
4.2.3.1. Hz. Âdem 130
4.2.3.2. Hz. Ali 136
4.2.4. İbadet 139
4.2.4.1. Abdest 139
4.2.4.2. Kerbela Toprağı 142
4.2.5. Kıssalar 146
4.2.5.1. Hâbil ve Kâbil 146
4.3. Sosyal Hayat ve Toprak 149
4.3.1. Toprakla İlgili İnanışlar 149
4.3.1.1. Burç 149
4.3.1.2. Büyü 160
4.3.1.3. Fal 164
4.4. Topraktan Yapılan Nesneler 168
4.4.1. Bâdiye 168
4.4.2. Câm 169

4.4.3. Cerre 171
4.4.4. Çömlek 173
4.4.5. Destî/ Testi 174
4.4.6. Dîg 176
4.4.7. Hazef/ Hazefiyye 176
4.4.8. Hokka 178
4.4.9. İbrîk 181
4.4.10. Kâse 182
4.4.11. Kûze 185
4.4.12. Sebû 187
4.4.13. Sifâl/ Sifâle 189
4.5. Divan Şiirinde Âşık-Sevgili-Toprak İlgisi 192
4.5.1. Âşık-Toprak 192
4.5.2. Sevgili-Toprak 194
4.6. Tablolar ve Şekiller 197

BÖLÜM V
SONUÇ

KAYNAKÇA 243
ÖZ GEÇMİŞ 250

KISALTMALAR

as : ‘Aleyhi’s-selâm.
b. : Beyit.
bk. : Bakınız.
bn. : Bent.
C : Cilt.
D : Divanı.
Doç. : Doçent.
Dr. : Doktor.
E : Ebyât.
ed. : Edebiyat, editör.
G : Gazel.
haz. : Hazırlayan.
Hz. : Hazret, Hazreti.
K : Kaside.
Kı : Kıt‘a.
L : Lugaz.
M : Mısra.
Ma : Matla‘.
Mes : Mesnevi.
Mu : Musammat.
Muk : Mukatta.
Mü : Münacat.
Müf : Müfred.
Müs : Müseddes.
N : Na‘t.
Prof. : Profesör.
R : Rubai.
S : Sayı.
s. : Sayfa.
Ş : Şehr-engîz.
Şa : Şarkı.
Ta : Tarih.

Tcb : Terciibent.

TDEA : Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.

TDEKTAS : Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü.

Tkb : Terkibibent.

TS : Türkçe Sözlük.

TÜBAR : Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi.

vb. : Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi.

vd. : Ve devamı, ve diğerleri.

vs. : Vesaire.

Yrd. : Yardımcı.

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. XIV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 198
Tablo 2. XV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı..... 202
Tablo 3. XVI. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 207
Tablo 4. XVII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı..... 211
Tablo 5. XVIII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 215
Tablo 6. XIX. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 220
Tablo 7. Kelimelerin Yüzyıllara Göre Dağılımı..... 224
Tablo 8. Kelimelerin Şairlere Göre Dağılımı 229
Tablo 9. Toprak ve Toprakla Anlam İlgisi Olan Kelimelerin Dağılımı 230
Tablo 10. Topraktan Yapılan Nesnelerin Kelime Dağılımı..... 233

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1. XIV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 234
Şekil 2. XV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 234
Şekil 3. XVI. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 235
Şekil 4. XVII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 235
Şekil 5. XVIII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 236
Şekil 6. XIX. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı 236
Şekil 7. Kelimelerin Yüzyıllara Göre Dağılımı 237
Şekil 8. Kelimelerin Şairlere Göre Dağılımı 237
Şekil 9. Toprak ve Toprakla Anlam İlgisi Olan Kelimelerin Dağılımı 238
Şekil 10. Topraktan Yapılan Nesnelerin Kelime Dağılımı 238

BÖLÜM I

GİRİŞ

1. Çalışmayla İlgili Genel Bilgiler

1.1. Konu

"Divan Şiirinde Toprak" başlığını taşıyan tezin konusu divan şairlerinin şiirlerinde yer verdikleri "toprak" ve toprakla ilgili unsurların tespiti ve değerlendirilmesidir. Tezde toprağın divan şiirindeki yeri, toprak ve toprak anlamına gelen diğer kelimelerin kullanım sıklığı, toprağın kültürümüzdeki yeri ve önemi, toprağa yüklenen gerçek ve mecazi anlamlar vb. araştırılmıştır. Konuyla ilgili olarak divan şairlerinin divanlarından seçilen örnek beyitler ve örnek beyitlerin incelenmesinden elde edilen bilgiler yorumlanmıştır.

1.2. Amaç

Tezin amacı; toprağın divan şiirindeki kullanım alanlarını, biçimlerini ve sıklığını, kullanımının yüzyıllara göre nasıl bir seyri olduğunu şiir ve beyit örnekleri yardımıyla incelemektir. Çalışmada divan şiirinin yüzyıllar içerisinde geçirdiği değişimle birlikte toprak kelimesinin kazandığı farklı anlamlar da belirlenmeye çalışılmıştır. Bulunan sonuçlar, kelimenin yer aldığı örnek beyitlerden yola çıkılarak ortaya konulmuştur. Tezin sonucunda toprak kelimesinin divan şiirindeki yerini ve önemini tespit etmeye yönelik bir değerlendirme yapılmıştır.

1.3. Kapsam

Tezde XIV-XIX. yüzyıllara ait divanlardan seçilen örnek şiir ve beyitler incelenmiştir. Araştırmada yararlanılan farklı yüzyıllara ait divan örnekleri aşağıda verilmiştir:

XIV. yüzyıl: Ahmedî, Kadı Burhaneddin.

XV. yüzyıl: Ahmet Paşa, Ahmed-i Dâ'î, Avnî, Mesîhî, Necatî Beg, Şeyhî.

XVI. yüzyıl: Bâkî, Emrî, Fuzûlî, Hayâlî, Nev'î.

XVII. yüzyıl: Nailî, Nef'î, Neşâtî, Nev'îzâde Atâyî, Yahyâ.

XVIII. yüzyıl: Arpaemînizâde Mustafa Sâmî, Kânî, Nedîm, Sünbülzâde Vehbî, Şeyh Gâlib.

XIX. yüzyıl: Leylâ Hanım, Şeref Hanım.

Araştırmaya dâhil edilen bu divanlardan toprakla ilgili özellikleri tespit etmede yararlanılmıştır.

1.4. Yöntem

Tezde divanlar taranmış, içinde toprak ve toprakla ilgili unsurlar bulunan beyitler fişlenmiştir. Taranan divanlardan seçilen beyitler kronolojik bir sıra gözetilerek incelenmiştir. Bu yöntemle elde edilen bilgiler tasnif edilip daha sonra değerlendirilmiştir. Bulunan bilgiler doğrultusunda toprakla ilgili kullanım alanları ve sıklıkları, benzetme unsurları, bu kelimeyle kurulan tamlamalar gibi özellikler göz önüne alınarak toprağın ve çeşitlerinin divan şiirindeki yeri tespit edilmiştir.

1.5. Bölümler

"Divan Şiirinde Toprak" adlı tez beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tezle ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bölümde tezin konusu, amacı, kapsamı ve kullanılan yöntemler açıklanmıştır.

İkinci bölümde toprağın özellikleri; toprağın kültür tarihindeki yeri 'anâsır-ı erba'anın bir unsuru olması, İslamiyet, tasavvuf, mitoloji ve Türk kültürü açısından ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde toprakla eş anlamlı kelimeler ve tamlamalardan yararlanılarak toprağın divan şiirinde kelime ve kavram olarak nasıl kullanıldığıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

Dördüncü bölümde toprakla ilgili unsurların divan şiirinde nasıl kullanıldığı örnekleriyle verilmeye çalışılmış ve kullanım sıklıkları tablolar ve şekillerle gösterilmiştir.

Beşinci bölümde ise elde edilen bilgiler "Sonuç" başlığı altında değerlendirilmiştir.

BÖLÜM II

TOPRAĞIN KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ

2.1. Toprak ve Özellikleri

2.1.1. Toprak Nedir?

Toprağın çeşitli kaynaklardaki anlamları şunlardır: "Yer kabuğunun, toz durumuna gelmiş türlü kütle kırıntılarıyla, çürümüş organik cisimlerden oluşan ve canlılara yaşama ortamı sağlayan yüzey bölümü; ülke; arazi, tarla; topraktan yapılmış; kara.", "Küre-i arzın üzerini kaplayan mâdde-i sulbe ki su ile karıştığında çamur olur ve kuruduğunda bir miktarı toz hâline geçer, türâb, hâk; yer, arz, zemin, memleket; arazi cinsi, zer' olunan yerin nevi; yer, arazi, müstagillât; toprak veya çamurdan mamul; toprak kabilinden veya toprak renginde, türâbî; döşemesiz, kaldırımsız, kuru topraktan ibaret.", "Evrenin üzerini kaplayan katı madde; yer, arz; arazi cinsi, ekilen yer; arazi, mülk; mezar, kabir." (Türkçe Sözlük (TS), 2005, s. 1995; Şemseddin Sami, 2010, s. 1238; Parlatır, 2014, s. 1729).

Yerkürenin üzerini kaplayan katı maddeye toprak denilmektedir. Toprak, değişik türdeki organik maddelerin çürümesi ve taşlarla kayaların çeşitli etkilerle ufalanması sonucunda oluşmaktadır. Canlı türlerinin yaşaması için gerekli olan besinlerin su ve Güneş ışığı desteğiyle yetiştiği ortamdır. Bir görüşe göre ise hayatın devamlılığını sağlayan 'anâsır-ı erba'a denilen dört temel varlıktan birisini oluşturmaktadır. Edebî eserlerde kara parçası, yurt gibi farklı anlamlarda da kullanılmaktadır (Ağca, 2006, s. 132).

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan toprak kelimesinin kökeni Türkçedir. Clauson, kelimenin "kurumak" anlamındaki "topra-" fiilinden türediğini belirtmektedir. Talat Tekin de Clauson ile aynı görüştedir. O, "topra-" fiilini *topra-* < *towra-* < *towur+a-* şeklinde tahlil etmektedir. Tuncer Gülensoy da bu fikre katılmaktadır (*top(u)r+a-* < *towra-* < *towur+a-* < *towur (>towuz* > *tōz)*). Hasan Eren ise kelimeyi *topur+ak* şeklinde tahlil etmiştir. Kelime toprak anlamının yanında Türkiye Türkçesinde arazi, tarla, ülke, vatan anlamlarında da kullanılmaktadır. Kelimenin anlam genişlemesine uğramasının eski Anadolu Türkçesinden itibaren olduğu söylenebilir. Tarihî metinlerimizde toprak, zemin, kara, ülke ve diyar anlamlarında "yer, kara yer (yir), kuru (kuru yer)" kelimeleri de yer almıştır. Bunlara rağmen yalnız toprak kelimesi

"memleket" anlamında kullanılmıştır. XVII. yüzyılda Meninski'nin sözlüğünde toprağın bugünkü anlamlarının yanında "kil" anlamı ile de geçtiğini görmekteyiz. Bugün Türkiye Türkçesinde toprak kelimesi; türetilerek, başka kelimelerle birleştirilerek, argoda veya atasözü ve deyimlerde kullanılır (Bulut, 2012, s. 375-378).[1]

Toprak kelimesi çağdaş lehçelerden Türkmen Türkçesi ve Uygur Türkçesinde *toprak*; Kazak Türkçesinde *toprak, tuprak*; Kırgız Türkçesinde *topurak*; Azeri Türkçesinde *torpag*; Başkurt Türkçesinde *tuprak*; Özbek Türkçesinde *tupràk*; Tatar Türkçesinde *tufrak* şeklinde yer almaktadır (Bulut, 2012, s. 379).

2.1.2. 'Anâsır-ı Erba'a'nın Bir Unsuru Olarak Toprak

2.1.2.1. 'Anâsır-ı Erba'a Nedir?

'Anâsır kelimesi asıl, kök, soy; şeref ve asalet gibi manalara gelen unsur kelimesinin çoğuludur. Erba'a kelimesi ise dört anlamına gelmektedir. 'Anâsır-ı erba'a dört unsur demek olup klasik felsefede toprak, su, hava ve ateşten ibarettir. Eski Yunan felsefesinden İslam düşüncesine aktarılan bir görüşe göre madde âlemi bu unsurlardan meydana gelmiştir. İslam kaynaklarında 'anâsır-ı erba'a yerine ustukussât-ı erba'a, erkân-ı erba'a, tabâi'-i erba'a, mevâdd-ı erba'a, ümmehât-ı erba'a, ümmehât-ı süfliye, usûl, mebâdî ve kavâbis gibi daha başka terimlere de yer verilmektedir. Klasik şiirimizde 'anâsır-ı erba'a, çâr unsur da denilerek tenasüp yoluyla çokça kullanılmaktadır. Dört unsur, insanların karakter ve mizaçlarına hâkim olarak kabul edilirdi. Buna göre ateşin tabiatı sıcaklık, suyun yaşlık, havanın soğukluk ve toprağın da kuruluktur. Sevgiliye ait güzellik unsurlarından, âşığın gözyaşlarına kadar birçok bakımdan kullanım alanı bulan toprak, hava, su ve ateş bir arada düşünüldüğünde Dünya ve kâinattan kinayedir. Bu sebeple âlem-i anâsırı (madde âlemi, Dünya) karşılar. Eskilere göre dokuz gök (nüh-felek, nüh-kubbe), insana göre baba; 'anâsır-ı erba'a ise ana derecesindedir. İkisinin birleşmesinden üç çocuk (mevâlid-i selâse: hayvan, bitki, cansız) vücut bulmuştur (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA), 1977, s. 136; Karlığa, 1991, s. 149; Ceylan, 2000, s. 174; Arı, 2001, s. 162-163; Devellioğlu, 2004, s. 33, 226; Gider, 2013, s. 195). 'Anâsır-ı erba'a ayrıca 'anâsır-ı çehârgâne adıyla da anılmaktadır. Sufiler nefsin dört mertebesini dört unsura benzetirler (Uludağ, 1996, s. 49). Hava ve ateşin erkek, su ve toprağın dişi karakterde olduğu düşünülmektedir. Bu

[1] Daha detaylı bilgi için bk. Yasemin Bulut, "Toprak, Kum, Balçık, Çamur, Kil ve Mil Üzerine", *Acta Turcica, "Kültürümüzde Toprak" Sayısı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun, Yıl: IV, S 1, 2012, s. 375-386.

yüzden onlar, varlıklarını sürdürebilmek için birbirlerine ihtiyaç duyarlar (Pala, 2012, s. 1).

İslam felsefesindeki ‘anâsır-ı erba‘a anlayışı antik Yunan düşüncesinden gelmiştir. Antik Yunan’da insan biçimindeki tanrı inancı hâkim olduğu için yaratma veya yoktan var olma fikri yoktur. Bu nedenle Grekler tanrıların kâinatı yoktan var etmediklerini, aksine onların kendileri gibi ezelî olan kâinatın ilk maddesine sadece şekil verip onu düzene koyduklarını düşünmektedirler. Ezelî olan bu ilk maddenin ne olduğu Grek düşüncesinin kuruluş döneminde çok tartışılmıştır. Arkhe adı verilen madde Thales’e göre su, Anaximenes’e göre hava, Herakleitos’a göre ateştir. Anaximander, belirlenebilen her şeyin bir zıddı olduğu için asıl unsurun bu dört unsur değil, her şeyin aslını oluşturan esas madde olarak sınırsız ve belirsiz bir sonsuzluk olan aperion olduğunu savunmuştur. Zıt özelliklere sahip olan bu dört unsur, ona göre hiçbir sıfata sahip olmayan aperiondan meydana gelmiştir. Önce toprak, hava ve ateş ayrılmış; daha sonra da toprak ile ateşin birleşmesinden su ortaya çıkmıştır. Suyun ateşi parçalara ayırması ile gök cisimleri oluşmuştur. Güneş, toprağı çatlatmış ve sıcaklığın etkisiyle oluşan hava hareketlerinden de rüzgârlar ortaya çıkmıştır. Empedokles ise toprakla birlikte bu dört unsurun kâinatın ana maddesini oluşturduklarını söylemiştir. Eflâtun da Empedokles’in dört unsur fikrini savunmaktadır. Dört unsur teorisini sistemleştirerek tabiat bilimlerinde hâkim görüş hâline getiren ise Aristo olmuştur. Ona göre kâinat, ay üstü ve ay altı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ay üstü âlemde tek bir unsur bulunmaktadır. Aristo buna esîr demektedir. Ay altı âlemde ise birden fazla unsur bulunmaktadır. İlk Çağ filozoflarının ay altı âlemde değişik şeylerden söz etmelerine rağmen Empedokles’in söylediği dört unsur yani ateş, hava, su ve toprak görüşü klasik düşünceye hâkimdir. Bütün varlıkların yapısında bu dört unsur, değişik şekillerde bulunmaktadır. Bunlardan mutlak ağır olan unsur yani toprak aşağıya doğru, mutlak hafif olan unsur yani ateş yukarıya doğru, izafi ağırlık ve hafifliğe sahip olan diğer iki unsur yani su ve hava da bunların arasında hareket eder. Bu dört unsur teorisi Hellenistik dönemde daha çok benimsenmiş ve Süryaniler tarafından Arapçaya aktarılarak “tabâyi-i erba‘a”, “ahlât-ı erba‘a”, “keyfiyyât-ı erba‘a”, “ilel-i erba‘a” terimleriyle fizikten tıbba, tıptan ahlaka kadar geniş bir alana yayılmıştır (Karlığa, 1991, s. 149; Can, 2002, s. 134-135; Pala, 2012, s. 1-2; Harmancı, 2014, s. 26).

Aristo’nun De Génération et Corruptione adlı eseri Arapçaya tercüme edilince bu fikirler İslam dünyasında da tartışılmaya başlanmıştır. Bu konuyu ilk defa ele alan İslam filozofu Kindî olmuştur. Ona göre unsur, bütün fiziki varlıkların ilkesidir. Ustukus ise

nesnelerin kendisinden meydana geldiği ve yine ona döndüğü şeydir. Oluş ve bozulma birbirinin zıddı olan keyfiyetlerde yani sıcaklık ve soğukluk, kuruluk ve nemlilikte meydana gelir. Kindî'ye göre ay altı âlemin en üst kısmında ateş, onun altında hava, onun altında su ve onun altında da toprak küresi bulunur. Düz çizgi doğrultusunda hareket eden unsurlardan ateş ve havanın hareket yönü merkezden çevreye, toprak ve suyunki çevreden merkeze doğrudur (Karlığa, 1991, s. 149-150).

Fârâbî de bu konuyu ele alıp inceleyen kişilerden biridir. O, unsurlardan çok ustukustan söz eder. Ona göre ustukuslar basitlerdir ve varlık mertebesinin en altında yer almaktadırlar. Küre biçiminde olan ustukuslar dört tanedir ve her biri kendi suretini veya zıddının suretini alabilir (Karlığa, 1991, s. 150).

Unsurlar teorisine son şekli İbn Sînâ vermiştir. O, bazen unsur bazen de ustukus kelimelerini kullanarak Sokrat öncesi filozofların arkhe görüşlerini ele alıp eleştirmiştir. Ay altı âlemdeki varlıkların oluş ve bozulmalarının neticede belirtilmiş olan dört ana maddede son bulduğundan bahseder. Evâil adı verilen ilk keyfiyetler yani sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik unsurları meydana getirmektedir. Ateşe sıcaklık, havaya nemlilik, suya soğukluk ve toprağa kuruluk hâkimdir. İbn Sînâ; bozulmanın bir suretin ortadan kalkması ve oluşun yeni bir suretin kazanılması olduğunu, bozulan unsurda yeni bir suret kazanabilme olasılığının meydana geldiğini ve bunun da Allah tarafından sağlandığını belirtir. Bunların devamında ise Aristo'dan beri gelişen unsurlar fikrini tekrarlamaktadır (Karlığa, 1991, s. 150).

Fârâbî, Kindî ve İbn Sînâ dört elementle yetinmemişler ve esir (ether) maddesini beşinci bir element olarak ortaya çıkarmışlardır. Onlara göre bu dört ögenin içini dolduran civa, tuz ve kükürt olmak üzere üç madde mevcuttur (Pala, 2012, s. 2; Gider, 2013, s. 194).

İbn Rüşd ilk maddenin işlenmemiş olduğunu, bundan dört unsurun veya ustukusun ortaya çıktığını ve bunların da dört tabiat veya dört keyfiyet ile nitelik kazandığını söyler (Karlığa, 1991, s. 150).

Câbir bin Hayyân'a göre basit olan ana ilkelerin aslı dört keyfiyettir; ama oluş için kemiyetin müdahalesi gerekir. Aristo'nun ve unsurların birbirine dönüşmesi fikrine karşı çıkan Câbir'e göre âlemde önce Tanrı vardı ve ondan başka hiçbir varlık yoktu; sonra keyfiyetler, ardından da dört unsur meydana gelmiştir (Karlığa, 1991, s. 150).

İbn Bâcce ise canlı ve cansız varlıklarda bazı ortak özelliklerin bulunduğunu ve bu ortak özelliklerin başında ustukusların olduğunu söyler. İbn Tufeyl de unsur fikrinin tabiatın yapısında bulunduğundan bahseder. Sühreverdî el-Maktûl, feleklerin ve

unsurların nurların nuru olan ilk nurdan meydana geldiğini belirterek kavâbis adını verdiği unsurların nasıl meydana geldiğini anlatır (Karlığa, 1991, s. 150).

İbnü'l-Arabî, unsurların feleklerin hareketi sonunda ortaya çıktığını söylemektedir. Tanrı'nın dört unsuru dört günde yarattığını, bunların içerisinde ateşin en üst mertebede olduğunu; ama Hz. Âdem'in çamurunda yer alan suyun hepsinden daha etkili olduğunu söyler. İbn Seb'în, dört unsurun keyfiyetleri ile fiilleri arasında denklik bulunduğundan bahsetmektedir. Parlak olan ateşin cisimleri kendi tabiatına çevirdiğini, şeffaf ve latif olan havanın suretleri kolayca benimseyip bıraktığını, suyun da hava ile aynı özellikleri taşıdığını, toprağın ise yoğun bir cisim olduğunu belirtir (Karlığa, 1991, s. 150).

Şehrezûrî evrende hareketin keyfiyeti, keyfiyetin unsurları doğurduğunu; diğer şeylerin de unsurlardan meydana geldiğini söyler. Unsurların dört tane olması gerektiğini belirtir (Karlığa, 1991, s. 150).

Nazzâm, Eş'arî, İmam Mâtürîdî, İmam Cüveynî, Gazzâlî, Şehristânî, Fahreddin er-Râzî, Adudüddin el-Îcî, Sa'deddin et-Teftâzânî ve Cürcânî de bu konu hakkındaki fikirlerini dile getirmişlerdir (Karlığa, 1991, s. 150-151).

Daha sonraki İslam düşünürleri ise genellikle eski görüşleri tekrar ederler. XVI. yüzyılda Batı'da Paracelsus ile Aristocu dört unsur teorisine başlayan tepkiler gittikçe gelişerek Dalton'un atom teorisiyle birlikte yerini elementer sisteme bırakır. XVIII. yüzyıl Türk düşünürlerinden Erzurumlu İbrâhim Hakkı, Mârifetnâme adlı eserinde klasikleşen unsurlar teorisini tekrarlamaktadır. Ondan sonraki yüzyıl müfessirlerinden Âlûsî de tefsirlerinde yer yer aynı görüşler doğrultusunda açıklama yapmaktadır (Karlığa, 1991, s. 151).[2]

Ksenophanes herkese karşı çıkıp "Hayatın özü topraktır." demiştir. Şair olduğundan ilk önceleri sözüne kimseyi inandıramamıştır. Sonra dağlardan deniz kabukları toplamış ve bir zamanlar buraların deniz olduğunu, zamanla yeniden deniz olabileceğini, böylece hayatın toprakta harmanlandığını, belki diğer elementlerin buna katkı sağladığını; ama asıl ögenin toprak olması gerektiğini söylemiştir (Pala, 2012, s. 7).

Eski Grekler, dört unsuru tanrılarla ilişkilendirmişlerdir. Buna göre Hades ateşle, Zeus havayla, Nestis ve Persephone suyla, Hera toprakla bağlantılıdır. Bunun haricinde

[2] Daha detaylı bilgi için bk. H. Bekir Karlığa, "Anâsır-ı Erbaa" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 149-151.

evren, burç, sayı, mevsim, hayat evresi, gün çeyrekleri, gezegen, renk ve yön ile de dört unsur arasında ilgi kurmuşlardır. Ateş evren olarak Güneş'i; burç olarak Koç, Aslan, Yay'ı; sayı olarak biri; mevsim olarak ilkbaharı; hayat evresi olarak çocukluğu; gün çeyreği olarak sabahı; gezegen olarak Jüpiter'i; renk olarak sarıyı; yön olarak güneyi ve hılt olarak safrayı karşılamaktadır. Hava evren olarak gökyüzünü; burç olarak Yengeç, Aslan, Başak'ı; sayı olarak ikiyi; mevsim olarak yazı; hayat evresi olarak gençliği; gün çeyreği olarak öğleyi; gezegen olarak Venüs'ü; renk olarak beyazı; yön olarak doğuyu ve hılt olarak kanı karşılamaktadır. Su evren olarak denizi; burç olarak Terazi, Akrep, Yay'ı; sayı olarak üçü; mevsim olarak sonbaharı; hayat evresi olarak olgunluğu; gün çeyreği olarak akşamı; gezegen olarak Satürn'ü; renk olarak siyahı; yön olarak kuzeyi ve hılt olarak balgamı karşılamaktadır. Toprak ise evren olarak yeryüzünü; burç olarak Oğlak, Kova, Balık'ı; sayı olarak dördü; mevsim olarak kışı; hayat evresi olarak yaşlılığı; gün çeyreği olarak geceyi; gezegen olarak Mars'ı; renk olarak kırmızıyı; yön olarak batıyı ve hılt olarak sevdâyı karşılamaktadır (Can, 2002, s. 136).[3]

Dört melek de dört unsurla ilişkilendirilmektedir. Bu ilişkilendirme şu şekilde anlatılmaktadır:

> Ateş Azrâîl (as), su Mikâîl (as), rüzgâr İsrâfîl (as) ve toprak Cebrâîl (as) menzilesindedir. Şöyle ki; ateş, ruhların kabzı ile görevli Azrâîl (as) gibi dokunduğu nesnede hayat belirtisi bırakmaz. Su, Mikâîl (as) misâli canlandırıcıdır. Bu hakîkat "herşey sudan hayat bulmuştur" (21/ 30) ayet-i celîlesi ile de sâbittir. Su, ateşi söndürür, ateş ise suyu ısıtır. Rüzgâr, İsrâfîl (as) hükmündedir. Bütün hayvanlar ve bitkiler onun sayesinde teneffüs ederler. Su gibi hayatın devamlılığına vesile olur. Peygamber Efendimiz'in "Rüzgâra küfr etmeyiniz, muhakkak ki o, Rahmânî nefeslerdendir." buyurduğu gibi nefehâtullâhdır. Toprak ise Cebrâîl (as)'e tekâbül eder. Dünyevî bedenlerin başlangıcı da sonu da topraktır. Cebrâîl (as)'in makâmı sidretü'l-müntehâdır ve lâ-mekâna tecâvüzü muhâldir. Ayrıca Hz. Âdem'in hilkati sırasında gerekli toprağın zeminden alınması vazîfesinin Cebrâîl (as)'e ait olması da bu sırra dâirdir (Ceylan, 2000, s. 174-175).

Osmanlı döneminde müzikteki on iki makam on iki burca, yedi âvâze yedi yıldıza, dört şu'be de dört unsura denk gelmektedir (Can, 2002, s. 138). Eski musiki teorisyenleri makamları dinleme ve onlardan ruhun etkilenmesi sürecini anlatmak için iç içe üç daire çizerlerdi. Saat kadranı görünümündeki bu dairelerden en içtekini eşit dilimlere bölerek sırasıyla makam isimlerini yazarlardı. Ortadaki daire bir günün saatlerine göre yirmi dört dilime ayrılır ve son daire de dört elementi temsilen dört

[3] Daha detaylı bilgi için bk. M. Cihat Can, "Eski Grek Dört Unsur Nazariyesi ve Türkçe Müzik Yazmalarında Etkisi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 22, S 2, 2002, s. 133-143.

çeyreğe bölünürdü. Dış dairenin saat yönünde ilk çeyreğine âbî yani su grubu, ikincisine narî yani ateş grubu, üçüncüsüne hevaî yani hava grubu ve dördüncüsüne de türabî yani toprak grubu dilimi denirdi. Böylece ortadaki dairenin günün ilk altı saatlik dilimi (0-6) su, ikinci altı saatlik dilimi (7-12) ateş, üçüncü altı saatlik dilimi (13-18) hava ve son dilimi (19-24) de toprak saatleri olarak değerlendirilirdi (Pala, 2012, s. 12-13).

İnsanın sağlığını temin eden dört sıvıya ahlât-ı erba'a denilmektedir. Bu dört sıvının yani kan, balgam, safra ve sevdanın dört element ile ilişkili olduğunu (su=balgam, ateş=safra, toprak=sevda ve hava=kan) söyleyen kuram geçtiğimiz yüzyıla gelene kadar bilimin en ilgi çekici araştırma alanlarından sayılıyor ve tıp ilminin de temel direği olarak düşünülüyordu (Pala, 2012, s. 15).

'Anâsır-ı erba'a, divan edebiyatında peygamberlerin yaşadıkları ve onlarla özdeşleşen olaylara telmihte bulunmak için de kullanılır. Toprak denilince akla Hz. Âdem, ateş denilince Hz. İbrahim, hava/ rüzgâr denilince Hz. Süleyman, su denilince de Hz. Nuh gelir (Gider, 2013, s. 195).

2.1.3. İslamiyette ve Tasavvufta Toprak

İslamiyette toprağın nasıl bir yere sahip olduğunu anlamak için öncelikle Kur'an-ı Kerim'deki sure ve ayetlere bakmak gerekmektedir. Toprak kelimesinin ayetlerde çeşitli şekillerde geçtiği görülmektedir. Bu şekillerin çoğunluğu insanla ilgilidir. İnsanın topraktan yaratıldığı, ondan yetişen şeylerden yararlandığı ve ondan kalkarak mahşere geleceği ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır. Anlatılanların asıl konusu insanın hayatı boyunca duyarlı olması ve toprağa değer vermesine yöneliktir. Allah, insanın toprakla ilişkisini ilk insanın toprak ve sudan oluşan bedenine ruh vererek onu canlandırmasıyla anlatmıştır. Sonraki süreçte ise insan, hayatına toprakla birlikte devam etmektedir. Hayatının sonunda da Allah'tan gelen varlığın Allah'a sunulması için toprağa gömülmektedir. Ruh, ilahî huzura ererken topraktan gelen beden toprağa geri verilerek insan vücudunun toprağın parçası olması sağlanmaktadır (Yüceer, 2012, s. 193-194).

Türklerde Müslümanlıktan önce de devam eden toprağın kutsal olarak düşünülmesi, İslamiyetin kabul edilmesi ile birlikte daha fazla öneme sahip olmuştur. İslam inancına göre ilk insan olan Hz. Âdem topraktan yaratılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de yer alan *"O sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra 'alak'dan yaratan, sonrada sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkaran, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yaşatandır." (40/ 67)* ayetinde de toprağın

yaratılışın ana maddesi olduğu söylenilmektedir. Ateşten yaratılmış olan şeytanın, topraktan yaratılmış olan insana secde etmeyip cennetten kovulması toprağı daha da önemli bir hâle getirmiştir. Şeytan, toprağı değersiz görmüş ve ona saygı göstermemiştir (Harmancı, 2014, s. 25).

Türk tasavvuf edebiyatında şairler, okurlarına vermek istedikleri mesajları şifreler yoluyla aktarmaktadır. Bu edebiyatta en çok kullanılan şifrelerden biri topraktır. Bunun nedeni toprağın bütün varlık âleminin dayandırıldığı on sekiz temelden biri olmasıdır. Ayrıca toprak İslam felsefesinde de su, hava ve ateş ile birlikte 'anâsır-ı erba'ayı oluşturmaktadır. Sufiler nefsin dört mertebesini dört unsura benzetirler. Nefs-i emmâre ateşe, nefs-i levvâme havaya, nefs-i mülhime suya, nefs-i mutmaine toprağa benzetilir. Bunlardan her biri için on özellik tesbit edilir ve kırk sayısına ulaşılır. Tasavvuf ehlinin yaptığı birçok izah ve yorumlar dört unsur teorisine dayanır (Uludağ, 1996, s. 49; Gider, 2013, s. 195; Harmancı, 2014, s. 25).

Tasavvufun hem yazılı hem de sözlü edebî ürünleri etkisi altına aldığı ilk dönemlerden bu zamana kadar toprak; mitolojiden esinlenmesinin yanında yeryüzü katmanının ana maddesi, varlığın ilk kaynağı ve somut âlemin ilk canlı zemini olarak edebiyatta gerçek ve mecaz anlamlarla kullanılmıştır (Harmancı, 2014, s. 25-26).

Tasavvuf edebiyatı örneklerinde toprak, hava, su ve ateşten oluşan 'anâsır-ı erba'a yaratılışın ana maddeleri olarak geçmektedir. Yaratılışın ana maddesi olarak kabul edilen toprak, çoğunlukla canlılık ve hayat için en temel unsurlardan biri olan su ile birlikte ele alınır. Toprak kuru ve cansız olduğu için karadır, su ile birleştiğinde canlanır ve yaratılıştaki gibi güçlü bir değişimi su ile meydana getirir. Böylece de dönüşüm, toprağın üzerinden uygulanan bir durum olmaya başlar. Yunus Emre ve Âşık Paşa, suretin bu dört ögenin yani 'anâsır-ı erba'anın birleşmesi ile ortaya çıktığını söylemektedir (Harmancı, 2014, s. 26-27).

Yunus Emre, Hz. Âdem'in dört unsurdan yaratıldığını hatırlatarak dört unsurla dört huy arasında bir eşleştirme yapar. Bu ilişkiye bağlı olarak topraktan yaratılmış olan insanın üretmeden önceki durağan hâli ile sabrı; coğrafi farklılıklardaki değişkenlikler karşısındaki hâli ile tevekkülü; bereket kaynağı olması nedeniyle cömertliği ve üretici, arıtıcı, verici olması bakımından da iyi huy özelliklerini topraktan aldığını belirtir (Harmancı, 2014, s. 27).

Mevlânâ, topraktan başlayan yaşam döngüsünü aşkla açıklamaktadır. Toprağın değersiz bir varlıkken aşkla yüceliğe eriştiğini söyler (Harmancı, 2014, s. 27).

İnsanın yaratılış maddesinin temelini toprak oluşturur. İnsan, toprağa verilen can sayesinde varlık bulmuştur. İlk insan olan Hz. Âdem'in topraktan yaratılması ile toprağın bütün sırları ortadan kalkmıştır. İnsanlar, yaratıldıkları dört unsurun özelliklerini taşımaktadırlar. Bu nedenle âbidler denilen şeriat ehli yelden, tarikat ehli olan zâhidler ateşten, marifet ehli olan arifler sudan, mahabbet ehli olan muhibler ise topraktan yaratılmışlardır (Harmancı, 2014, s. 28).

İnsanlar toprağa ait olan bazı huylara sahip olmalıdır. Bu huylar şu şekildedir:

Tevazu/ Alçak gönüllülük: İnsan; bir kişinin kendisini incitmesinden incinmemeli, kendisine rastgelen her şeyi Allah'tan bilmeli, başına gelen kötülüklerin tümüne rıza göstermeli, iradesini Allah'a havale etmeli, dileme ve istemeyi sadece Allah'a ait bilmeli, kibir ve riyadan uzak durmalıdır. İnsanlar toprağın üzerine basıp geçmelerine rağmen toprak bereketi ve kucaklayıcılığı ile onların hizmetindedir. İnsanlar da hoşgörü ve tevazuda toprak gibi kucaklayıcı olmalılardır (Harmancı, 2014, s. 29).

Teslimiyet/ Rıza/ Sadakat: Hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine teslimiyet ve rıza tasavvufun genel kabullerindendir. Hacı Bektaş-ı Velî, muhiblerin hakikat kavminden olduklarını ve asıllarının toprak olduğunu söyleyerek toprağın teslimiyet ve razı olmayı karşıladığını belirtmektedir (Harmancı, 2014, s. 30).

Eminlik: Mevlânâ, toprağın emin olduğunu ve ne ekilirse ekilsin karşılığının fazlasıyla alınacağını söyler. Diğer elementlerin merkezinde bulunan toprak; doğada nesnenin sağlam, dingin ve dayanıklı olmasını sağlamaktadır (Harmancı, 2014, s. 30-31).

Kültürümüz yeryüzü katmanını en altta, en aşağıda kabul ettiği için toprak da aşağı, değersiz ve hakir olma özelliklerine sahiptir. Bu anlayışla toprak mecazi olarak değer birimi işlevi de görmektedir (Harmancı, 2014, s. 31).

Eski simya ilminde Güneş'in etkisi ile toprağın altına dönüştüğüne inanılırmış. Tasavvufta da erenlerin bakışı ile toprağın iksire, cevhere ve altına dönüşeceği inancı vardır. Hak yoluna giren kişilerin cevher bulacaklarına yani manevi yolda değer kazanacaklarına inanılmaktadır (Harmancı, 2014, s. 33).

Toprak, dişil bir öge olarak algılanmaktadır. Bu nedenle hem bereketi hem de canlılığı içerisinde barındırmaktadır. Sadece kendisine düşen tohumların filizlenmesiyle yetinmeyerek onların yetişip olgunlaşmasını da sağlar. İçerisinde Allah'ın aşkını taşıyan müminin gönlü, bereketli toprağa benzetilir. Ayrıca toprağın su ile bir araya gelmesi verimliliğinin artmasına yol açar (Harmancı, 2014, s. 33).

Tasavvufta ölüm, kişisel özelliklerin ortadan kaldırılması ile ezelî maşuk ile âşığın aralarındaki perdenin yok olması ve sevgiliye uzanan bir köprü olarak kabul edilir.

Toprak, Dünya mekânlarının sonuncusu ve ölüm sonrasında herkes için ebedî dinlenilecek yer olması bakımından mistik bir değer kazanmıştır. Bu anlayışla yaratılanların hepsi için son, yok oluş, sıradanlık, eşitlik, dünyevi değersizlik, mutlak güç ile yüzleşme, insan ve kul olma gerçeği, gerçek hayatın başlangıcı toprağa bağlanarak ifade edilmektedir. Toprak, bu sınırların arasındaki çizgileri ayıran siyah bir perde görevi görmektedir. Ancak ölüm, bir son olarak düşünülmemelidir. *"Sizi yerden (topraktan) yarattık, oraya döndüreceğiz ve başka bir sefer yine oradan çıkaracağız."(20/ 55)* ayetinde söylendiği gibi toprak olmak sadece suret içindir, mana ise ebedîdir (Harmancı, 2014, s. 34-35).

İslam tasavvufunda âlem-i ervâh, asli vatan olarak düşünülürken 'anâsır âlemi madde hayatı ve gurbet olarak düşünülür. Ruhun âlem-i ervâhtan âlemi berzâha olan seyr ü sülûkunun bir güzergâhı da 'anâsır âlemidir. 'Anâsır âlemi ruhun cemalu'llaha ulaşma noktasındaki mücadelesinde mâsivayı karşılamaktadır. Kesret âlemi olmasına bağlı olarak ruhun mücadelesini zorlaştırır. Bu âlem mecazi âlem olarak da düşünülmektedir. Böylece 'anâsır âlemi hakikate ulaşmada bir aracı görevi görmektedir (Gider, 2013, s. 195).

2.1.4. Mitolojide Toprak[4]

Toprak, mitolojide tanrılık niteliğine sahip olduğuna inanılan yer kabuğu olarak yer almaktadır. Toprağın kutsal olduğu inancı en ilkel inançlardan en gelişmiş dinlere kadar süregelmiştir. Hemen bütün inançlardaki en temel üç evrensel öge gök, su ve topraktır (Çağlar, 2008, s. 144).

Toprak, diğer elementlerin merkezinde yer alır. Buna bağlı olarak da doğası gereği dingindir. Ancak, doğal yerinden ayrıldığında tekrar asıl yerine döner. Bundan dolayı ona mutlak ağır denir. Soğuk ve kurudur. Doğada objenin sağlam, dingin ve dayanıklı olmasını sağlayan bir unsurdur. Dört unsurdan biri olan toprak, basit ve yoğun bir madde olarak karşımıza çıkar. İbrahim Hakkı, toprağın merkezde yer alan asli bir unsur olduğunu, tabiatının soğuk ve kuru olmasıyla diğer unsurlardan farklı olmasına bağlamaktadır. Mutlak bir ağırlığa sahip olan toprak, kendi parçalarını çekip koruyarak bir yerde durup hareket etmez. Bu unsur, tek bir alanla çevrili olan yuvarlak bir cisimdir. Kürenin, âlemin merkezi ve tüm milletlerin barınağıdır. Âlem, tepe ve dağlarla

[4] Detaylı bilgi için bk. Birsel Çağlar, *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzerine Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, 2008.

örülmüştür. Onun üzerinde bulunan su ve hava kürelerinin çukur seviyesine dokunmaktadır. Yıldız ve unsurlar yer küresinin etrafında hareket etmektedir. Arzın kendi ekseni etrafındaki hızlı hareketi bu unsuru her yönden itmektedir ve o yerinde durmaktadır (Çağlar, 2008, s. 145).

Âşık Paşa, Garîb-nâme adlı eserinde Allah'ın toprağı insana makam olması için yarattığını ve insanın vücuduna diğer unsurlarla birlikte toprağı da kattığını söylemektedir. Yunus Emre, Risâletü'n-Nushiyye'sinde ise Allah'ın, Hz. Âdem'i toprak ve suyu temel alarak dört unsurdan yarattığını anlatmaktadır. Toprak ile insan vücuduna dört ahlaki sıfat olan sabr, eyü hu (iyi huy), tevekkül (işi Allah'a bırakma) ve mekrümetin (yücelik) verildiğini ve toprak unsurunun Allah'ın nuru ışığından olduğunu söylemektedir (Çağlar, 2008, s. 148).

Yunan mitolojisine göre düzensiz boşluktan, önce Gaia adı ile bilinen toprak çıkar ve evreni düzenleyerek göğü ve denizi yaratır. Tanrılar onun çocuklarıdır ve tanrıların yarattığı insanlar da onun ürünleridir (Çağlar, 2008, s. 144).

Altay Türklerinin inanışlarında tanrı Kayra Han suyun derinliklerinden çıkardığı toprağı suyun yüzeyine serperek Dünya'yı oluşturmuştur. Kuzey Amerika ilkellerinde ilksel kaplumbağa suyun dibinden çamur çıkararak Dünya'yı meydana getirir. Kuzey Asya halkları tanrının gökyüzüne ateş fışkırtarak denizin sularını kuruttuğuna ve toprağı meydana çıkararak Dünya'yı yarattığına inanırlar (Çağlar, 2008, s. 144-145; Harmancı, 2014, s. 24).

Toprak ilksel çift olarak düşünülen yer-gök çifti miti ile kutsallık kazanmıştır. Bu yer-gök çifti Gaia ve Uranos'tur. Birçok mitolojide gök yüce tanrı, yer onun eşi olarak tasvir edilmiştir. Evrenin yer-gök çiftinden doğduğu dünya mitolojilerinde çok rastlanan bir motiftir (Çağlar, 2008, s. 145-146).

Yerin toprağa bağlı olarak değer kazanması çok uzun zaman sonra olmuştur. Yeryüzünün toprak ile bağlantısı Yeryüzü Ana kültüne bağlı olarak yapılan ölülerin toprağa gömülmesi ritüelidir. Eskiden yetişkinler öldüklerinde yakılır, çocuklar toprağa gömülürdü. Bunun sebebi ise Yeryüzü Ana'nın yanına gidip tekrar doğacaklarının düşünülmesiydi. Bu düşünce pek çok halk arasında yaygın olarak uygulanan cenin biçiminde gömülme âdetinin sebebini bize açıklamaktadır (Çağlar, 2008, s. 146).

Mit ve ritüellerde yer, sınırsız bir üretim gücüne sahip olduğu için her zaman ön plandadır. Yer; canlıların yaşam kaynağı, sürekli üreten bir rahim olarak düşünülmektedir (Çağlar, 2008, s. 146-147).

Dünya mitolojilerinde kozmik unsur olarak toprakla özdeş yer ve yeryüzü kavramlarını görürüz. Yeryüzünün yaratılışı mitlerde karşımıza farklı biçimlerde çıkar. Çeyeni Kızılderililerinin mitolojilerinde Maheo başlangıçta suyu ve suda yaşayan canlıları ve kuşları yaratır. Kuşların isteği üzerine Kaplumbağa Büyükanne'nin sırtında yeryüzünü yaratır. Modak Kızılderililerine göre etrafında Saz Gölü'nden başka bir şey olmayan Kumokums, etrafında biraz toprak olursa nasıl görüneceğini merak etmiş ve yeryüzünü yaratmıştır. Tewa Kızılderililerinin inanışlarında ise başlangıçta Dünya'nın tümü karanlıkmış ve insanlar yer altında yaşarlarmış. İnsanlar yerin üstünde bir dünya olup olmadığını merak etmişler. Bir köstebek onları yerin üstüne götürebileceğini söylemiş. Köstebek toprağı kazmış, insanlar da onu takip etmişler. İnsanlar köstebeğin kazdığı toprağı arkalarında bıraktıkları için yer altı dünyasının yolunu kaybetmişler. Örümcek Nine onlara yeryüzünde yardım etmiş (Çağlar, 2008, s. 147).

Türk mitolojisinde yaratılış sürecini anlatan metinler azdır. Elde bulunan metinlere bağlı olarak yaratılışın başlangıcı sudur. Büyük tanrı Kara (Kayra) Han önce suları yaratmıştır. Suları yarattıktan sonra bir kuğu kuşu göndermiştir. Bu kuş, denize dalmış ve denizin dibinden gagasıyla çamur çıkarmıştır. Kara (Kayra) Han'ın emriyle gagasındaki çamurları suların üzerine serpmiş ve böylece karalar oluşmuştur (Çağlar, 2008, s. 147-148).

Hindistan mitlerinde yeryüzü iptidai ilk varlık olan suyun altından yüzeye getirilmiştir. Kaliforniya Kızılderililerinin, Hindistan'ın ve Sibirya'nın mitlerinde toprağın başlangıçta suyun derinliklerinde olduğu söylenmektedir. Tanrı, toprağı dışarı çıkarmak için hayvanları suyun altına gönderir. Gidenlerin çoğu dönemez. En son gönderilen bir hayvan (bu çoğunlukla misk sıçanı olur) ağzında biraz toprakla döner. Bu topraktan da yeryüzü yaratılır. Borneo mitlerinde toprağın başlangıçta denizin dibinde bir yumurta olduğu, bir kuşun o yumurtayı yeryüzüne çıkarmasıyla yeryüzünün meydana geldiği söylenir (Çağlar, 2008, s. 148).

Toprak, merkezde yer alması sebebiyle diğer unsurlardan daha farklı bir özelliğe sahiptir. Toprağın konumu merkez, gezegeni Türkçe Sarıg orungulug (sarı bayraklı) veya Sekentir denilen Zühal (Satürn), rengi ise sarıdır. Türklerde yağız kelimesi de toprak rengi olarak karşımıza çıkmaktadır (Çağlar, 2008, s. 148).

2.1.4.1. Toprak Ana

Yer, mitlerde kozmosun temelini oluşturur. Toprağa; var olduğu, kendini ve başka varlıkları ifade ettiği, başka varlıklarla baş ettiği, ürettiği ve her şeyi bağrına bastığı için tapılır. Toprak dişil olarak düşünülmüş, varlık türlerinin doğmasına neden olan, bolluk veren ve erdemi sağlayan tanrısal bir güç olarak belirlenmiştir (Çağlar, 2008, s. 149; Harmancı, 2014, s. 24).

Toprak, mitolojilerde daima dişil bir güç olarak görülmüş ve bu durum Toprak Ana kavramıyla simgelenmiştir (Çağlar, 2008, s. 149). Hemen hemen bütün inançlarda ilk tanrı olarak düşünülen Toprak Ana'dır. Mesela; eski Cermenlerin ilk tanrısı Nertbm, Likürlerin ve sonra Keltlerin ilk tanrısı Matrona, Anadolu'nun ilk tanrısı Kybele ve Yunanlıların ilk tanrısı Gaia Toprak Ana olarak görülmektedir (Çağlar, 2008, s. 145).

Toprak, birçok mitte yer tanrıça veya toprak ana olarak karşımıza çıkmaktadır. Sümer mitolojisinde tanrılar insan biçiminde kişileştirildiğinde Ki (yer) dişi olarak görülür. Yunan mitolojisindeki Gaia, içinden tanrı soylarının çıktığı ilk element olarak kabul edilen Yer'dir. Zerdüştlük inancında Toprak-Ana, baba olarak algılanan ışık tarafından döllenmiştir. Nijerya mitolojisinde tanrıça Olokun yeryüzüne hükmetmektedir. Frigya'nın toprak ve bereket tanrıçası Kybele çeşitli mitolojilerde farklı adlarla yer almaktadır. Yunan mitolojisinde -özellikle Homeros destanlarında- güzel saçlı kraliçe diye anılan Demeter, toprak ve bereket tanrıçasıdır. Yunan mitlerindeki yaratıcı toprak ana miti Gaia önemli bir yere sahiptir. Onun diğer tanrıların yaratılışına olan katkısını Heiodos şöyle anlatmaktadır: Gaia, Khaos'tan sonra ikinci olarak doğmuş ve onun arkasından da Eros yani aşk dünyaya gelmiştir. Gaia, hiçbir erkek element yardımı olmadan çevresini saran Gök yani Ouranos'u ve Dağlar'ı ve de deniz unsurunun kişileştirilmiş erkek şekli olan Pontos'u doğurmuştur. Gök'ün doğumundan sonra Gaia onunla birleşmiştir. Buna bağlı olarak da sahip olduğu çocuklar tam anlamıyla birer tanrı olmuşlardır. Önce altı titan (Okeanos, Koios, Krios, Hyperion, İapetus, Kronos) ile altı titanid (Theia, Reia, Themis, Mnemosyne, Phoibe, Tethys) doğmuştur. Bunlar dişi tanrısal varlıklardır. Tüm bu çocuklar Ouranos'tan nefret etmektedirler; çünkü o, çocuklarını gün ışığına çıkarmamakta ve anneleri Yer'in derinliklerinde gömülü kalmaya zorlamaktadır. En sonunda Yer, çocuklarını kurtarmaya karar vererek çocuklarından Ouranos'tan öçlerini almalarını istemiştir. Kronos dışında hiçbir çocuk bunu kabul etmemiştir. Çocukların en genci olan Kronos, babasına olan kininden dolayı bunu kabul etmiştir. Bunun üzerine Gaia, ona çok keskin bir çelik orak vermiştir. Gece olup Ouranos, Gaia'ya yanaşıp onun her yanını sardığında Kronos bir

orak darbesiyle babasının hayalarını kesmiş ve onun gerisine atmıştır. Yaradan akan kanlar, Yer'in üstüne dökülerek onu yeniden döllemiştir. Erinyeler, Gigantlar, Dişbudak Nymphaları ve genellikle ağaçlarla birlikte var olan tanrılar ise bu şekilde dünyaya gelmişlerdir (Çağlar, 2008, s. 150-151).

Çoğu mitolojide yıkanmış ve kundaklanmış çocuk, toprağa konulmaktadır. Ayrıca toprak üstüne doğurmak yaygın bir âdettir. Bazı bölgelerde çocukların topraktan geldiklerine inanılmaktadır. Mordovlar bir çocuk evlat edineceklerinde çocuğu, içinde koruyucu tanrıça Yeryüzü Ana'nın bulunduğu bir çukura koymaktadırlar. Bu, çocuğun yeniden doğmasını sağlamak anlamındadır. Yapılan doğum, evlat edinen annenin doğumu canlandırması ile değil çocuğun gerçek annesi olan toprağın kucağına verilmesiyle olur. Yeryüzü Ana, hem güç hem ruh hem de doğurganlık kaynağı olarak benimsenmektedir (Harmancı, 2014, s. 24).

2.1.4.2. İnsanın Yaratılışında Toprak

Mitolojilerde toprak, insanı yaratmak için kullanılan bir madde olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu ham madde bazen doğrudan toprak bazen de çamur, kil veya balçık gibi toprağın bir türevi olur (Çağlar, 2008, s. 151).

İnsan hemen hemen bütün mitolojilerde ve dinlerde topraktan yaratılmaktadır (Çağlar, 2008, s. 144). Sümer mitolojisinde bilgelik tanrısı Enki'nin buyurmasıyla tüm tanrıları var eden deniz tanrısı Nammu ile doğum tanrıçası Ninmah, Enki'nin de yardımıyla sulardaki balçığı kararak insanı yaratırlar. Yeni Zelanda mitolojisinde erkekten önce kadın yaratılmıştır. Bu ilk kadını yaratan Tane'dir. Tane; kadını Baba Rangi (gök) ve Anne Papa'yı (yer) birbirine bağlayan dokuları kestiğinde akan kandan elde ettiği kızıl çamurdan yoğurmuştur ve ona Hine Ahu Van (Toprak Kız), adını koymuştur. Çin mitolojisinde ana tanrıça Nugua, Sarı Nehir'in yatağındaki maddeyi kullanarak insanı oluşturmaya karar vermiştir. Nehrin yatağından avuç avuç ıslak çamur almış ve onlardan küçük insanlar oluşturmuştur. Bazılarını Yang yani doğadaki erkek, saldırgan öge ile doldurmuştur ve bunlar erkek olmuştur. Bazılarını Yin yani doğadaki dişi öge ile doldurmuştur, onlar da kadın olmuştur. Altay ve Sibirya Türklerinin insanın yaratılışı ile ilgili efsanelerinde toprak ilk unsur olarak yer almaktadır. Şamanist Türklerde tanrı, ilk insanın şeklini topraktan yapmış ve onu tüysüz köpeğinin korumasına bırakarak insana can bulmak için göklere ruh aramaya gitmiştir. İlk insanın yaratılışı Orta Asya ve Sibirya'da da ilk başta topraktan yapılmıştır. Guatemala

mitolojisinde tanrılar ilk insanı çamurdan yaratmıştır; ancak insanın güçsüz olduğunu gördüklerinde onu yok edip mısır unundan oluşturmuşlardır. Nijerya mitlerinde insanın Dünya'ya gelmesi için toprak kullanılmıştır. Memluk mitlerinde ilk erkek olan Ay-Atam balçıktan yaratılmıştır. Onlarda insanın meydana gelmesinde Yezidilerdeki gibi toprak dışında su, hava ve ateş de vardır. Yunan mitolojisinde Zeus, balçıktan bir kadın heykeli yaptırıp ona can verir. Bu ilk kadının adı Pandora'dır (Çağlar, 2008, s. 152; Harmancı, 2014, s. 24).

2.1.4.3. Türk Kültüründe Toprak

Eski Türklerin kültürlerinde yer olarak adlandırılan toprak, kutsal kabul edilmektedir. Yerin yaşanılan toprak olmasına bağlanarak da yer tanrısı önem kazanmaktadır (Çağlar, 2008, s. 158).

Yer Ana Türk mitolojilerinde yeri yaratan, yere hayat veren, koruyucu başlangıç gibi işlevlerle tanımlanan; Ulu Ana, İlâhî Ana veya Karı Nine gibi adlarla anılan; bolluk ve bereketin koruyucusu aynı zamanda da toprağın iyesi olup doğanın başlangıcını temsil eden mitolojik bir varlıktır (Çağlar, 2008, s. 158).

Yer, eski mitolojik geleneklerde canlı olarak düşünülmüştür. Onun ilk ulu başlangıç olduğu ve her şeyin ondan türediği düşünülmektedir. Türklerle ilgili bilgi veren Çin kaynaklarında ülkeyi koruyan ruhların dağ ve yer ruhları olduğundan bahsedilmektedir (Çağlar, 2008, s. 158-159).

Altay destanlarında bahsedilen mitolojik Yer Ana, kahramanlara yardım eden bir motiftir. Yakut efsanelerinde de adı geçen Yer Ana, yerin ve toprağın sahibi olarak düşünülen canlı bir varlıktır. Bütün bolluk ve bereketin ondan geldiğine inanılmaktadır. Türk halk inanışlarında Yer Ana iyilik yapmak istiyorsa toprak bol tahıl verir ve insanlar bolluk içinde olurlardı (Çağlar, 2008, s. 159).

Çuvaş mitlerine göre Dünya yaratıldığında uçsuz bucaksız gökyüzü ve su bulunmaktaydı. Gökyüzü üstte, su altta ve suların altında yer, yerin altında da ateş vardı. Gökyüzünde tanrı ile birlikte Pülih adında küçük bir tanrı yaşardı. Tanrı ile Pülih gök ve yeri yaratmak istedi. Tanrı, Pülih'ten suyun üzerine cevher göndermesini istedi ve yer katılaşıp oluşturuldu. Bir başka Çuvaş mitinde ise yer dört köşeliydi. Hangi uzak köşeye gidilirse o köşe bir yar gibi inerdi. Yeri birkaç başlı bir yılan tutuyordu ve yerin kıyısına hiç kimse ulaşamamıştı (Çağlar, 2008, s. 159).

Bir varyantta bahsedildiği şekliyle yeri üç kaplumbağa taşıyordu. Bazı anlatılarda da insanların yerin öküzün tek boynuzu üzerinde durduğuna inandığı belirtilmektedir (Çağlar, 2008, s. 160).

Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Nevruz Bayramı'nda toprak iki taraftan kazılmakta ve altından geçit yeri yapılıp insanlar oradan karşıya geçmektedirler. Bu uygulama yer kültünün bir kalıntısı olarak görülmektedir ve bize toprak ana ve Yer Ana ruhundan yeniden doğmanın canlandırıldığını anlatmaktadır (Çağlar, 2008, s. 160).

Yer ruhu destanlarda farklı adlarla da yer almaktadır. Geleceğin kahramanını göğsünün sütüyle besleyen Yer Ana'sıdır. Sağ göğsünden iki, sol göğsünden bir kez emmeye izin verir ve bu üç emmenin sayesinde kahraman inanılmaz bir güce sahip olur (Çağlar, 2008, s. 160).

Yer Ruhu her şeyi bilme ve görme özelliğine sahiptir. Yer Ana'nın aynı zamanda bir rahim ruhu olduğu görülmektedir. Toprak yani yer, vatanı temsil etmektedir. Türk mitolojisinde her yer sularla kaplıyken tanrının emriyle Erlik, suyun dibinden toprak çıkarmıştır. Bu toprak suyun üzerine atılarak yer ve tepeler oluşmuştur. Toprak, Dünya yaratılmadan önce de su altındadır ve yaratılan nesnelerin ham maddesidir (Çağlar, 2008, s. 160-163).

2.1.5. Türk Kültüründe Toprak ve Toprağın Kullanım Alanları

Türk kültüründe toprak, özellikle manevi anlamda beşikten mezara kadar hayatın içinde yer almaktadır. Ayrıca temel ihtiyaçların büyük bir çoğunluğu da onun sayesinde karşılanmaktadır. Toprakla alakalı ritüeller bebeğin doğumundan ölümüne kadar hayatın her aşamasında yer almaktadır (Akyol, 2012, s. 317).

Toprak, Türk kültüründe çok çeşitli yerlerde ve şekillerde bulunmaktadır. Topraktan elde edilen yiyeceklerin dışında toprağın; yüzyıllardır yiyecek yapımında ve onları korumada, mutfak eşyası yapmada, barınma ihtiyacını gidermede, temizlik amacıyla, ilaç yapımında ve iyileştirmede kullanıldığı görülmektedir (Akyol, 2012, s. 317).

2.1.5.1. Yiyecek Yapımında ve Korumada

İnsanların ve hayvanların temel ihtiyacı olan beslenmeyi sağlayan en önemli kaynak topraktır. Onlar, toprağı ekip biçerek oluşturdukları yiyecekleri o şekilde tükettikleri gibi bunları zamanla çeşitli işlemlerden geçirerek daha farklı yiyecekler de

elde etmişlerdir. Bunlardan bir tanesi de pekmezdir. Pekmez, içine pekmez toprağı adı verilen özel bir toprağın konulması ile hazırlanan tek yiyecektir. Pekmez toprağı köylüler tarafından dağlardan toplanmaktadır. Pekmeze bu toprağın katılmasındaki amaç, pekmezin tatlanmasını sağlamaktır (Akyol, 2012, s. 317).

İnsanlara yiyecekleri vermesi ve onların onu pişirmesinde yardımcı olmasının yanında yiyeceklerin korunmasında da toprak, büyük bir rol oynamaktadır. Eskiden, teknolojinin böyle gelişmediği dönemlerde, yiyeceklerin saklanması çok zor bir iş olmuştur. Yiyecekleri yazın sıcağından korumak, ayrıca kışa hazırlamak için topraktan yararlanılmaktadır. Serin olduğu bilinen bir yerde derince bir çukur kazılıp yiyecekler buraya gömülerek uzun bir süre bozulmadan saklanmaktadır. Ayrıca peynir, tereyağı gibi çabuk bozulma özelliğine sahip olan yiyeceklerin daha uzun süre dayanması için o yiyecekler topraktan çömleklere basılmakta ve serin olan bir yere derin bir çukur kazılarak oraya gömülmektedir. Gömülen peynir ve tereyağı yaz boyunca bozulmadan çukurda kalmakta ve kış gelip toprak donmadan çukurdan çıkarılıp tüketilmektedir (Akyol, 2012, s. 318).

Toprak, yiyeceklerin pişirilmesinde de kullanılan bir malzemedir. Açık havada odun ateşinde pişen yemeklerin kazanlarının altına çamur sıvanmakta ve yemeklerin daha geç ısınmasına, ağır ağır pişmesine ve daha lezzetli olmasına neden olmaktadır. Aynı şekilde evde yapılan gözleme veya ekmeğin pişirildiği sacın altına da kül veya toprak sıvanmakta ve yiyeceklerin ateşin harıyla hemen yanmaması, yavaş yavaş pişerek içini güzel bir şekilde çekmesi sağlanmaktadır. Güveçte pişirilecek yiyeceklerin hava almaması için hazırlanan çamur, bir kapak görevi görmesi için güvecin ağzına sıvanmaktadır. Böylece yiyeceklerin hava alması önlenmekte; onların daha güzel ve lezzetli bir şekilde pişmesi sağlanmaktadır (Akyol, 2012, s. 318-319).

2.1.5.2. Mutfak Eşyası Yapımında

Toprak, mutfak eşyalarının yapımında en sık kullanılan malzemelerden biridir. Kap kacak olarak tabir edilen, topraktan yapılmış en bilinen mutfak gereçleri tas, bardak, hamur leğeni, kazan, tencere, güveç, taar, küp, testi, yayık, sac, çerepene, yağ sarnıcı ve kıltımadır. Bu kaplar özel cins bir topraktan yapılarak kurutulmakta ve daha sonra pişirilmektedir. Pişirme aşamasında topraktan yapılmış, ağzı hava almayan çok büyük ocak tarzında ateşler yakılmakta ve kaplar kullanılacak hâle getirilmektedir. Kullanım yerine ve amacına göre de kapların bazıları sırlanmakta, bazıları ise

sırlanmadan bırakılmaktadır. İçerilerinde yoğurt, yağ, peynir, salça, su gibi yiyecek ve içecekler saklanmaktadır. Ayrıca bazı kaplarda yemek de pişirilmektedir (Akyol, 2012, s. 319).

Taarlar, boyları bir buçuk metre civarında olan küplerdir. Bunlar içlerine konulan suyu soğutur ve tatlandırırlar. Eğer içleri ziftle kaplanırsa pekmez, sirke gibi yiyecekleri korumakta da onlardan yararlanılır. Çömlekler derin saklama kaplarıdır. Çömleklere çoğunlukla peynir, pekmez, salamura yaprak ve pişmiş salça konulur. Küpler derin ve testiye göre daha geniş kaplardır. Küplerde turşu saklanır. Güveçler tencere şeklinde yapılmış derin pişirme kaplarıdır. İçlerinde yemek pişirildiği gibi yoğurt mayalanabilir veya fırında pişirilecek tatlılar içlerine konabilir. Sarnıçlar iki kulpu olan ve içerisine yağ konulan kaplardır. Çerepene topraktan yapılmış, geniş, düz, kenarları dört-beş santimetre kadar yukarıya doğru kıvrılmış, üzerinde ekmek pişirilen tepsilerdir. Üzerlerine bir sac kapatılıp ekmekler içerisinde pişirilir. Kıltıma ve yayık tereyağı elde etmek için yoğurdun yayılmasında kullanılan mutfak eşyalarıdır (Akyol, 2012, s. 319-320).

Toprak, genellikle ekmek ya da yemek yapmak için evlerin bahçelerine yapılan ocak veya fırınların yapımında da kullanılmaktadır. Eskiyen veya dökülen ocak ve fırınların tamiri belli aralıklarla toprakla sıvanarak yapılmaktadır. Keşkek, tandır vb. gibi yemekler de pişirilirken ocak veya fırınların ağızları çamurla iyice sıvanarak kapatılmaktadır (Akyol, 2012, s. 320).

Pekmez yapmak için hazırlanan ateş, toprak sayesinde oluşturulur ve oluşturulan toprak ocak "küre yakmak"[5] diye adlandırılmaktadır (Akyol, 2012, s. 320).

Toprak, kızdırılarak yiyecek ya da içeceklerin hazırlanmasında da kullanılmaktadır. Eskiden evlerde soba veya kuzine yakılırken akşamları misafir geldiğinde öllük adı verilen toprak, bir sac ters çevrilerek içine konur ve onun da içine mısır taneleri atılırdı. Bu sac iyice ısıtılarak toprak kızdırılır ve mısırların patlaması sağlanırdı. Sarı leblebinin kavrulmasında kullanılan ocakların içi toprakla sıvanmaktadır. Beyaz leblebi ise kızgın kumun içerisinde kavrulmaktadır. Ayrıca kızgın toprağın ve közün altına patates, patlıcan gibi yiyecekler konularak onların közlendiği de sık karşılaşılan bir durumdur. Türk kahvesi pişirmekte de kızgın kumdan yararlanıldığı bilinmektedir (Akyol, 2012, s. 320-321).

[5] Detaylı bilgi için bk. Pınar Kasapoğlu Akyol, "Kullanım Şekilleri ve Geleneğiyle Kültürümüzde Toprak", *Acta Turcica, "Kültürümüzde Toprak" Sayısı*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun, Yıl: IV, S 1, 2012, s. 316-333.

2.1.5.3. Ev Yapımında

Toprak, bitkilerin dışında birçok hayvana da ev olmuştur. Karıncadan solucana kadar pek çok hayvan toprakta yaşamaktadır. Kırlangıçlar toprağı ağızlarında taşıyarak kendilerine yüksek yerlerde yuva yaparlar. Hayvanların içgüdüsel davranışları insanlarda da görülmektedir. Onlar da yerleşik hayata geçmeleri üzerine kendilerine barınabilmek için evler yapmışlardır. Coğrafi koşullara ve elde olan malzemelere göre evlerin inşa edilme şekilleri değişiklik göstermektedir. Mesela; Karadeniz bölgesinde çoğunlukla ahşaptan, Ege bölgesinde taştan, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde ise topraktan yapılmış evler görülmektedir (Akyol, 2012, s. 321).

Toprağın ülkemizin birçok yerinde ev yapmada kullanılan en önemli malzemelerden biri olduğu bilinmektedir. Toprak, saman ve suyun karıştırılıp özel tahta kalıplara konularak şekil verilmiş hâline kerpiç denilmektedir. Yapılan kerpiçler kalıplarından çıkartılıp kurutularak ev yapmakta kullanılır. Ege bölgesinde evler taştan inşa edilir; ama bu taşların arasına sıva olarak toprak, saman ve su karışımı sürülür. Kerpiç kullanılarak inşa edilen evlerin hem dış duvarlarına hem de tabanlarına toprak sıvanır. Bu toprak, bir çeşit izolasyon görevi görmektedir (Akyol, 2012, s. 321-322).

Toprağın evlerin haricinde izolasyon amacıyla ocak, fırın gibi ev eşyalarında da kullanıldığı dikkat çekmektedir. Eskiden çatısı olmayan evlerin damlarına toprak dam denilmiştir. Toprak; damların aralarında kalan çatlakların giderilmesi ve yağmur sularının aşağı sızmaması için damın üzerine çorak toprak ya da başka bir deyişle geren toprak adı verilen, özel yerlerden bulunan tuzlu bir toprak dökülüp loğ taşı (yuvak/ taşyuvak/ silindir) ile düzeltilerek izolasyon amacıyla kullanılmaktadır (Akyol, 2012, s. 322).

2.1.5.4. Temizlik Amacıyla

İnsanlar temizlik malzemelerinin az olduğu veya hiç olmadığı zamanlarda topraktan bir temizlik malzemesi olarak yararlanmışlardır (Akyol, 2012, s. 322).

Yeni doğan bebeklerin tuvalet temizliğini sağlamak için kullanılan yönteme höllük denilmektedir. Bu yöntem farklı yörelerde hüllük, öllük olarak da adlandırılmaktadır. Eskiden kullanılan höllük yöntemi şöyle anlatılmaktadır: Dağlardan özel olarak toplanılan bir toprak çeşidi vardır. Toplanılan toprak yumuşak ve kendi kendine bulgur gibi ufalanmış bir topraktır. Daha sonra kalburlardan elenip tozu uçurulan topraktan altta kalan bulgur gibi kısım çuvallara doldurulmaktadır. Öllük diye

adlandırılan bu toprak sonbahara yakın zamanlarda yağmurlar başlamadan toplanmaktadır ve kış için hazırlanmaktadır. Eve getirilen öllük, tenekeden yapılan öllük kovalarına doldurulmaktadır. Kullanılacak kadar öllük; tenekeden olan kovasıyla beraber sobanın, kuzinenin veya ocağın üzerinde ısıtılmaktadır. Bebeğin yanmaması için sıcaklığı dirsekle kontrol edilmektedir. Bebeğin altına idrarının geçmemesi için önceden hazırlanmış, bal mumu ve parafinle mumlanmış, kurutulmuş bezler üçgen şeklinde katlanarak serilmektedir. Bunun üzerine de normal bez veya ısıtılmış toprak konulmaktadır. Erkek çocuklar için çüklük olarak adlandırılan ufak bir muşamba bebeğin giysisini kirletmemesi için pipisinin üzerine konulup çocuğun bezi bağlanmaktadır. Bu işlem günde üç defa tekrarlanmaktadır. Bez açıldığı zaman çiş yapılan yerin çanaklanmış olduğu görülmektedir. O çanaklanan kısım alınıp üzerine ısıtılmış toprak eklenip bebeğin altı tekrar bağlanmaktadır (Akyol, 2012, s. 323).

Dere kenarlarında bulunan sakızlı toprak ele bulaşan lekelerin çıkarılmasında kullanılmaktadır. Ayrıca killi topraktan elde edilen ve kil olarak adlandırılan toprak ile saç, çamaşır, tencere vb. şeylerin yıkandığı bilinmektedir. Bu kil, baş kili ve çamaşır kili olmak üzere iki çeşittir. Baş kili saçları yumuşatıp pırıl pırıl yaparken çamaşır kili çamaşırların lekelerini çıkarıp onları temizlemektedir. Tencere, tava vb. gibi mutfak eşyalarının temizlenmesinde de toprak ve kil kullanıldığı görülmektedir. Kurşuni renkte, çıtır kil adı verilen bir kil çeşidi daha vardır ve hamile kadınlar bu kili yemektedirler. Kapların temiz kalması amacıyla da toprak kullanılmaktadır. Yemek pişirilirken tencere veya tavanın temiz kalması ve is olmaması için onların dışına ince bir çamur katmanı sürülüp tencerenin ocağa konduğunda is olması ve kirlenmesi önlenmektedir (Akyol, 2012, s. 324).

Toprağın doğayı temizlediği inancı da bulunmaktadır. Buna bağlı olarak ölüler, kötü kokan atıklar, leşler, hastalıklı olan et veya et ürünleri toprağa gömülerek temizlenmekte ve hastalıklarla mikropların etrafa yayılması önlenmektedir (Akyol, 2012, s. 324).

2.1.5.5. İlaç Yapımında ve İyileştirmede

Eskiden, doktora veya hastaneye kolayca ulaşılamadığında, iyileşmek için doğal yöntemler uygulanmıştır. Uygulanan doğal yöntemlerde en çok yer alan malzemelerden biri topraktır. Toprağın yaraları iyileştirdiği ve bazı hastalıkların geçmesinde ilaç olarak kullanıldığı görülmektedir (Akyol, 2012, s. 324).

Killi topraktan elde edilen ve baş kili olarak adlandırılan toprağın, saça ve saç derisine iyi geldiği düşünülmektedir. Ayrıca temizlik malzemesi olmadığı zamanlarda bayanlar tarafından saçların uzaması ve yumuşaması için bu toprakdan faydalanılırdı. Eskiden Çorum Sungurlu'da kadınlar mayasır yani mantar olduğunda baş kilini ateşin üzerinde iyice kızarıncaya kadar pişirip onu sirke ile ıslatıp bir karışım hazırlamaktadırlar. Yaptıkları karışımı da avret yerlerine sürmektedirler. Bu ilacın kaşıntıya çok iyi geldiği söylenmektedir (Akyol, 2012, s. 324-325).

Özellikle büyük akarsuların kenarlarında akıntıyla birikmiş olan milli ve verimli toprağın cilt için iyi olduğu düşünülmektedir. Milek adı verilen topraklar ciltteki akne ve sivilceleri yok eder. Bu toprak, cilde iyi geldiği ve cildi güzelleştirdiğinin düşünülmesinin yanında eklem yeri ağrılarına ve romatizmaya da yararlı olmaktadır (Akyol, 2012, s. 325).

Başka bir tedavi yöntemi ise toprağın ısıtılmasıyla yapılmaktadır. Bir kaba konularak ısıtılan toprak; bebeklerin gaz çıkarmasına yardımcı olmakta, üşüyen bebeği iyileştirip rahatlatmaktadır. Ayrıca toprak, pişik olan bebeklerin altlarına konulduğunda pişikleri geçirmektedir. Isıtılmış toprak bebekler haricinde beli, böbrekleri ve karnı ağrıyan kişilerin iyileşmesi; lohusaların daha çabuk toparlanarak ayağa kalkması için de kullanılır. Hastanın yatacağı yatağın altına sıcak toprak konulup hasta, toprağın üzerine yatırılmaktadır (Akyol, 2012, s. 325).

Hasta olan kişilerin toprağın içerisine gömülüp yatırıldığı ve toprağın onların hastalıklarını iyileştireceğine inanıldığı görülmektedir. Birini arı soktuğunda veya biri zehirli bir hayvan tarafından ısırıldığında şiş veya yaralı olan yere toprak, ıslatılarak sürülmektedir. Bu çamur ağrıyı alıp şişi indirmekte ve yaranın daha çabuk iyileşmesini sağlamaktadır (Akyol, 2012, s. 325).

Toprağın hem ilacın olgunlaşması hem de korunması aşamasında kullanılmasına sütte pişirilerek toprak altında saklanan soğan, örnek olarak verilebilir. Kuru soğanlar kabukları soyulmadan sütün içerisinde pişirilir, daha sonra toprağın altına gömülürdü. Bir kişi hastalandığında toprağın altından gereken kadar soğan çıkarılır ve soğanın içinde oluşan öz süt hastaya içirilirdi. Bu yöntemle elde edilen ilaç, boğaz ağrısını geçirmek ve öksürüğü kesmek için kullanılmaktadır (Akyol, 2012, s. 326).

Hayvanlar uzun süre güneşin altında kalıp başlarına güneş geçerek hastalanırlarsa onların sırtlarına ve başlarına çamur sürülerek hastalıkları iyileştirilmektedir. Ağaçların aşılanması (özellikle de kalem aşısı) sırasında aşılanan dalın etrafının hava almaması,

kurumaması, aşının tutması için dalın etrafına toprakla sıva yapılır (Akyol, 2012, s. 326).

BÖLÜM III

DİVAN ŞİİRİNDE KELİME VE KAVRAM OLARAK TOPRAK

3.1. Divan Şiirinde Toprak[6]

Divan şiirinde; toprak kelimesinin yanı sıra kelimenin Arapça, Farsça ve Türkçe başka karşılıkları da kullanılmaktadır. Arapça arz, ber/ berr, gubâr, lefâ, serâ/ serâ', türâb, türb, türbe(t) ve Farsça âcâk/ âçâk, burûşek, eprâ, gerd, hâk, merz, şûre kelimeleri toprak anlamını karşılayan diğer kelimelerdir. Bunların dışında toprakla eş anlamlı Arapça 'acâc, 'aleka, bâdiye/ beriyye/ bevbât/ feyfâ/ sahrâ', cebel/ cibâl, hacer, kârre, mermer, reml, sahre(t), tıyn/ tîn, tıynet/ tînet, vâdî, zerre; Farsça beyâbân, deşt, gil/ hâkres, kân, kenâr, kûh/ kûh-sâr, lây, mâse, rîg, seng, seng-i hârâ, zemîn ve Türkçe balçık, çamur, çöl, dağ, kara, kaya, kil, kum, taş, toz, yer/ yeryüzü kelimeleri de bulunmaktadır.

Divan şiirinde toprak, sevgilinin yüceliğinin ve değerinin büyüklüğünü göstermek için kullanılmaktadır. Bunu sağlamak için de kelime grupları ve tamlamalar oluşturulmaktadır. Eşiğinin tozu, yolunun toprağının tozu, ayağının tozu, izi tozu vs. bunlardan bazılarıdır. Âşık, her zaman sevgilinin ayağının tozuna ve toprağına özlem duyar ve onlara çok fazla değer verir. O, sevgilisinin ayağının tozuna bile razıdır; ama onu çok zor elde eder (Pala, 2002, s. 180).

Bazı maddelerin toz hâlinde bulunması onların da şiirde ele alınmasına neden olmuştur. Örneğin; sürme toz hâlindedir. Âşık, sevgilisinin ayağının tozunu gözüne sürme olarak çekmek için can atmaktadır. Toz bulutu ve tozun rüzgâr ile ortaya çıkması da şiirlerde çokça karşımıza çıkmaktadır. Bir kalabalık veya ordu yürürken toz bulutu çıkararak yürür. Bu durum görüş mesafesini azaltır ve bazı beyitlerde sevgiliyi ve memduhu övmek için kullanılır. Rüzgâr, toz kaldırır. Etek, yere yakın olması dolayısıyla tozlanma özelliği gösterir. Tozlanan yolların etrafa toz kalkmaması için sulanıp süpürüldüğü bilinmektedir. Aynalar tozlandıkları zaman görüntüyü göstermezler. Bu nedenle gönül aynasının tozdan uzak tutulması gereklidir. Gönül aynasının tozları yen ile silinmektedir. Toz, özellikle gubâr kelimesi yardımıyla sevgilinin ayva tüyleri olarak kullanılmaktadır. Ayrıca gubâr eskiden mecazen afyon manasına gelir, diğer taraftan da eski bir yazı stilidir. Hat yani sevgilinin ayva tüyleri

[6] Kelimenin yüzyıllara ve divanlara göre dağılımı ile ilgili bilgiler "Tablolar ve Şekiller" bölümünde yer almaktadır.

aynı zamanda yazı manasına gelerek gubâr ile ilişkilendirilmektedir (Kurnaz, 1987, s. 494; Çavuşoğlu, 2001, s. 272; Sefercioğlu, 2001, s. 406; Tolasa, 2001, s. 445-446; Pala, 2002, s. 181).

Toprak içinde mücevherler, hazineler ve kıymetli şeyler barındırmaktadır. Bu nedenle değerlidir. Renginin kara olmasıyla insanın yaratılışını ve ölenlerin toprak olacaklarını hatırlatır. Yalnız ölen kişi âşıksa onun toprağı etrafa aşk kokuları saçar, toz hâline gelip yerine ulaşır, kâse yapılıp sevgilinin elini ve dudağını öper, üzerinde sevgi dolu otlar biter. Toprak, dört unsurun en aşağısında olduğu için hakirdir. Böylelikle tevazuya işarettir. Âşık, sevgilisi uğruna toprak olur ve onun kendi üstüne basmasını diler. Böylece değer kazanacaktır. Ayrıca divan edebiyatında âşığın faniliği, toprağa benzetilmektedir (Kurnaz, 1987, s. 494; Tolasa, 2001, s. 444; Pala, 2002, s. 194; Gider, 2013, s. 195).

Toprak; su ile güzellik kazanır ve bezenir, insanlara yiyecek verir, rüzgârın karşısında toz olur. Sevgilinin servi boyu -servilerin daha çok mezarlıklarda bulunmasına bağlı olarak- âşığın toprağına gölge salar. Toprak, ebedî âleme nispetle bir ev veya kafesten ibarettir. Toprağın hınk yani bir çeşit at oluşu ise su ile olan ilgisinden kaynaklanmaktadır (Kurnaz, 1987, s. 494; Tolasa, 2001, s. 445; Pala, 2002, s. 194).

Divan şiirinde toprağın en çok ilgi kurulduğu unsur âşık ve âşığın bedenidir. Bu ilgide âşığın, sevgilinin yanındaki değeri ve arzusu önemlidir. Sevgilinin ve rakibin cevr ü cefâsı sonucunda âşığın hastalanması ve hasta bedeninin almış olduğu sararmış renk ve şekil toprak olarak düşünülmektedir (Sefercioğlu, 2001, s. 405).

Toprak, Hz. Meryem ile de ilişkilendirilmektedir. Bunun nedeni Hz. İsa'nın güle benzetilmesi ve bahar rüzgârıyla can bulup açılmasıdır. Hz. Meryem'in Cebrail'in nefesiyle hamile kalması bu düşüncenin hareket noktasıdır. Rakip, sevgilinin karşısında şair gibi taze bir güle benzeyen şiir yazamadığı için verimsiz toprak olarak görülmektedir. Tüm canlıların sonunda toprak olacak olması ise onun hiç kaybetmeyen, herkesi üten (daima kazanan) bir tavla oyuncusu olarak adlandırılmasına sebep olmaktadır (Sefercioğlu, 2001, s. 406).

Rengi ve ayakaltında olmasıyla toprak, saça ve sümbüle benzetilir. Safha yani sayfa olarak görülmesi övülenin senâ ve medhinin mızrak ile üzerine yazılı olduğunun düşünülmesidir. Zemîn ve gahra-i hâk şeklinde de ifade edilen toprak, üstündeki canlıları altına alma özelliğiyle üzerindeki nakışları altına geçiren bir safha (sayfa) olarak tasvir edilmiştir. Verimsizliği sebebiyle cimri olarak belirtilmektedir. Üzerindeki çeşitli bitkiler sayesinde mînâ-yı sebz olarak adlandırılan zemîn, insanlar arasındaki

mücadelenin bir satranç oyununa benzetilmesine bağlı olarak satranç bezi şeklinde görülmektedir (Sefercioğlu, 2001, s. 406).

Toz, değersizliği ve ayakaltında oluşu ile mihnet havanında dövülmüş âşığa; rengi ile devlet gelininin yanağındaki bene; inceliği ve rengiyle sürme ve kahveye; gönlün ayna olarak düşünülmesine bağlı olarak gam, keder, gussa ve melâle; değersizliği sebebiyle dervişin fenâ yoluna adanmış tenine benzetilmektedir (Sefercioğlu, 2001, s. 406).

Toprak en aşağıda bulunduğundan mezellet, ednâdan ednâ vb. sözlerle tevazunun, kibri silmenin sembolü olarak görülmüştür. Ayrıca cür'ayı yani içkinin son yudumunu toprağa dökmek âdettendir. Gölge "hâk ile yeksân" olarak belirtilir ve âşık, gölge gibi sevgilinin ayağı toprağına yüz sürmektedir. Âşığın ve düşmanların kanının yere dökülmesiyle toprağın renginin siyah olduğu söylenilmektedir. Eski bir matem âdeti olan "başa toprak saçmak" divan şiirinde de kendisini göstermektedir (Kurnaz, 1987, s. 494).

Karıncaların toprağa yuva yaptığı, buldukları yiyecekleri oraya taşıdıkları bilinmektedir. Eskiden bazı iksirler ile toprağın altın olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca topraktan çeşitli eşyalar da yapılmaktadır. Çocuklar toprak ile oynamayı sevdiklerinden sevgilinin semtindeki gözyaşları toprak ile oynayan bir çocuk olarak belirtilmektedir. Eski zamanlarda yazılan yazıların mürekkepleri çabuk kurusun diye üzerine toprak dökülmektedir. Kanayan yaraya toprak basıldığı da görülmektedir. Ayrıca sümbül her toprağı beğenmeyen nazlı bir çiçektir (Kurnaz, 1987, s. 494-495).

Toprak, tasavvufun insanın içine işlemesine veya zindanların toprak içine kazılması geleneğine bağlı olarak zindan diye de tarif edilmiştir (Çavuşoğlu, 2011, s. 272).

Teşne-cigerdür ayaguñuñ topragına cân[7]

Kim bilür anda ki Âb-ı Hayâtuñ nişânı var (Ahmedî D, G 169, b. 4, s. 319)[8]

"Can, ayağının toprağına ciğeri susamış (hâlde)tır; kim bilir ki onda hayat bağışlayan suyun izleri var."

[7] Örnek seçimi yapılırken taranan divanlardan her yüzyıla ait dikkat çekici özellikteki beyit/ bentler alınmıştır. Açıklanan örnekler kronolojik sıraya uygun verilmeye çalışılmıştır.

[8] Beyit örnekleri divanların kaynakçada verilmiş baskılarından alınmıştır. Beyitlerin sonunda verilen nazım şekli, beyit ve sayfa numaraları bu baskılara aittir.

Âşığın gönlü sevgilinin ayağının toprağını istemektedir. Dört unsurun en aşağısında bulunan toprak, sevgilinin üstüne basmasıyla değer kazanmaktadır. Böyle bir toprağın âb-ı hayât ile boy ölçüşebileceği bile söylenebilinmektedir (Pala, 2002, s. 194). Bu nedenle şair, sevgilinin ayağı toprağını âb-ı hayâtın izlerine sahip olarak düşünmüştür. Canı da ona ihtiyaç duymuştur. Âb-ı hayât, can bağışlayıcı bir sudur. Beyitte de sevgilinin bastığı toprağın âb-ı hayât gibi can bağışlayan özelliğe sahip olduğu belirtilmiştir.

Çü hûrînüñ saçı ‘anber teni olur kâfûr

‘Aceb mi toprağı uçmağuñ olur ise ‘abîr (Kadı Burhaneddin D, 1273, b. 5, s. 498)

“Huri gibi güzel sevgilinin saçı amber, teni kâfur olunca onun bulunduğu cennet toprağının güzel kokulu olmasına şaşılır mı?”

Hûrîlerin amber ve kâfur gibi güzel kokulardan yaratıldığına dair rivayetler bulunmaktadır (Pala, 2002, s. 224). Beyitte de bu hatırlatılmıştır. Amber ve kâfur güzel kokulu maddelerdir. Sevgilinin saçı daima amber, bedeni ise kâfur gibi kokar. Cennet de sevgilinin bulunduğu yerdir. Bu nedenle oranın güzel kokulu olmasına şaşmamak gerekir.

Lebin lebine erişmege çâre yok Ahmed

Meger ki toprağını kıla rûzigâr kadeh (Ahmet Paşa D, G 26, b. 9, s. 131)

“Ahmed, dudağını (sevgilinin) dudağına dokundurmaya çare yok ki ancak rüzgâr toprağını kadeh yaparsa (belki olur).”

Şair, beyitte kendisine seslenir. Sevgilinin dudaklarına kendi dudaklarının dokunabilmesi için hiçbir yol bulunmamaktadır. Ancak, şairin aklına daha sonra bir yol gelmiştir. Öldüğünde eğer rüzgâr onun toprağından tozlar oluşturup bu tozları kadeh şekline getirirse belki o zaman o kadehle içki içen sevgilinin dudağıyla âşığın dudağı buluşabilecektir.

Ayaguñ basdugı toprak meger kibrît-i ahmerdür

Virür hâsiyyet-i ahmer dokınsa seng-i hârâya (Ahmed-i Dâ‘î D, 21, b. 30, s. 61)

“Meğer sevgilinin ayağını bastığı toprak kırmızı kükürtmüş. Onun için mermere dokunsa kırmızı rengin özelliğini verir.”

Kibrît-i ahmer, simya ilminde toprağı altın yapmaya yarayan tesirli maddedir (Devellioğlu, 2004, s. 519). Sevgilinin ayağını bastığı toprak kibrît-i ahmer olarak düşünülür. Eğer bu toprakla mermere dokunulsa mermerin değerli bir cevhere dönüşeceği söylenilmiştir. Beyitte simya ilmi hatırlatılır. Bu ilmin ana maddesi olan iksirle topraktan değerli taşlar ve altın yapılmaktadır. Sevgilinin bastığı toprak, iksir olarak düşünülmüş ve değerli olduğu söylenilmiştir.

Gamuñdan berg-i pejmürde gibi olmışduk ey gül-ruh
Sabâ yili safâ geldi götürdi bizi toprakdan (Mesîhî D, G 192, b. 2, s. 237)

"Ey gül yanaklı güzel! Derdinden solmuş yaprak gibi olmuştuk; sabah rüzgârı hoş geldi, bizi topraktan götürdü."

Gül yanaklı güzel ile sevgili kastedilir. Âşık, onun aşk acısıyla solmuş bir yaprağa dönmüştür. Beyitteki solmuş yaprakla da sonbaharın geldiği anlaşılmaktadır. Sevgili, ilkbaharda dışarı çıkıp âşıklara kendisini gösterir. Gül yanaklı sevgili sonbaharda dışarı çıkmadığı için âşık onu görememiş ve derdinden solmuş, yerlere düşmüş yaprağa benzemiştir. Sabah yeli ise gelerek onu düştüğü topraktan almış ve götürmüştür. Sonbahar tasvirine yer verilen bu beyitte, aynı zamanda solmuş ve düşmüş yaprağın rüzgârla götürülmesi nedeniyle ölüm hatırlatılmıştır.

İşitilir ki uğrular giricek bir eve dünle
Ölü toprağını saçıp uyudurlarmış insânı (Necatî Beg D, Kı 90, b. 1, s. 148)

"Duyulur ki hırsızlar bir eve geceleyin gireceğinde; insanı ölü toprağı saçarak uyuturlarmış."

Eski bir halk inanışına göre uyuyan kimse veya bir yerde olanların üzerine taze mezar toprağı saçılırsa bu kişilerin hepsi ölü gibi sakin ve sessiz olurlarmış. Bu olayı çoğunlukla hırsızların yaptığı söylenilmektedir (Onay, 2000, s. 359). Şair de beyitte bu olayı hatırlatmıştır. Ölü toprağı saçıp uyutmak ile de günümüzde kullandığımız "uyuşuk, hareketsiz" anlamındaki "üstüne ölü toprağı serpilmiş" deyimi birbirlerine benzemektedir (Batislam, 2003, s. 124; Aksoy, 2014, C 2, s. 1091).

Dîvânlar içre hattın elinden sakîm olup
Toprak saçıp başına k'olur hâksâr hat (Şeyhî D, G 88, b. 6, s. 184)

“Divanlar içinde(ki) yazının elinden hasta olup; yazı başına toprak saçıp hâli perişan olur.”

Hat kelimesi hem yanak hem de yazı anlamındadır. Bir yazıyı andıran ayva tüyleri yanak sayfasının üzerine yazılmış yazı olarak düşünülür. Buradaki yanak, divandır. Yazı, sevgilinin yanağındaki ayva tüyünü gördükten sonra başına toprak saçıp perişan olmuştur. Sevgilinin ayva tüylerinin yazıdan çok daha değerli olduğu vurgulanmıştır. Başa/ başına toprak saçmak/ savurmak deyimi “Âcizlik ve çaresizlik bildirmek, yardım istemek, bir şey talep etmek, yasta olmak, şikâyet etmek, ölümünü istemek, öldürmek, ölmek.” anlamlarına gelmektedir (Sefercioğlu, 2010, s. 173; Yılmaz, 2013, s. 336). Yazı da ayva tüylerinin karşısında hasta olup ölecek duruma gelmiştir.

La‘l-gûn katreler akıtdugı demler çeşmüm
Ayaguñ topragına kân-ı Bedahşân dirler (Bâkî D, G 144, b. 5, s. 191)

“Gözüm(ün) kırmızı renkli damlalar döktüğü zamanlar; ayağının toprağına Bedahşân madeni derler.”

Âşığın gözleri sürekli ağlamaktan kanlı gözyaşları döker. Divan şiirinde gözyaşı, kırmızı renklidir. Buna sebep olan ise sevgilinin al yanakları ve dudaklarıdır. Âşığın gözyaşları, sevgilinin ayağının toprağına düşmüştür. Toprak, kırmızı renge büründüğü için onu görenler lal gördüklerini düşünmektedirler. Lal kırmızı renkte değerli bir taştır. En değerlisi Bedahşân dağlarında bulunduğu için beyitte Bedahşân madeninden bahsedilir. Şair, sevgilinin ayağının toprağını Bedahşân’daki lal’e benzeterek onun çok değerli olduğunu vurgulayıp telmih yapmıştır.

Sıfâhân hâk-i pây-ı tûtiyâ-yı dilber olmışdur
Kara topraklıkdan şimdi çıkmış gevher olmışdur (Emrî D, G 166, b. 1, s. 113)

“Isfahan, sevgilinin sürmesinin ayak toprağı olmuştur; (sevgilinin sürmesi) şimdi siyah topraklıktan çıkmış cevher olmuştur.”

Isfahan şehri sürmenin üretildiği yerdir. Sürmesiyle ünlü bu şehir, sevgilinin sürmesinin karşısında sadece toprak gibi değersiz olmuştur. Sürme, siyah renktedir; toz hâlinde bulunmaktadır. Sevgilinin ayağının toprağı, âşık için sürme görevi görür. Beyitte onun bulunduğu yerle Isfahan arasında bir karşılaştırma yapan şair, sevgilinin bulunduğu yerin daha önemli olduğunu belirtmiştir. Sürmenin aslı cevherdir. Bu

nedenle siyah toprak olmaktan çıkıp sevgilinin gözünde olmasıyla yine cevher hâline kavuşmuştur.

Senden ayrılsa musallayı ayaklara salıp
Za‘f-i tâli‘ kara toprak ile yek-sân eyler (Fuzûlî D, K 32, b. 39, s. 105)

“Musalla taşını ayakaltında bırakıp senden ayrılsa; talihinin meyli kara toprakla bir olur.”

Kazasker Kâdir Çelebi’yi övmek için yazılan kasidenin bu beytinde şair, kendisiyle konuşmaktadır. Kâdir Çelebi’nin ölüp de kendisinden ayrılacak olmasıyla talihinin toprakla bir olacağını söyler. “Toprak ile yek-sân eyler” diyerek şair, günümüzdeki “Yapı, şehir vb. için temelinden yıkıp harap etmek, bütünüyle ortadan kaldırmak veya kalkmak; yapıyı yıkıp yere indirmek; bir yerdeki yapıları yerle bir edercesine yıkmak; yerle bir etmek, taş taş üstünde bırakmamak; toprakla beraber, yıkılmış, eseri kalmamış.” anlamlarındaki “hâk ile yeksan etmek/ eylemek” deyimini hatırlatmıştır (TS, 2005, s. 830; Ulucan, 2005, s. 68; Şemseddin Sami, 2010, s. 414; Kaya, 2011b, s. 62, 65, 66, 97; Aksoy, 2014, C 2, s. 836).

Gevher-i vaslın bulam nâgâh Leylânın deyu
Necd dağı toprağın Mecnun ele alıp elek (Hayâlî D, G 267, b. 3, s. 181)

“Mecnûn, birdenbire eline elek alıp ‘Leylâ’ya ulaşma cevherini bulacağım.’ diyerek Necd dağının toprağını (elemeye başladı).”

Beyitte Leylâ ile Mecnûn hikâyesine telmih yapılmıştır. Necd dağı, Mecnûn’un yaşadığı yerdir. İkisi de birbirlerini çok sevmişler; birbirlerine kavuşamamışlardır. Mecnûn, Leylâ’ya olan aşkı nedeniyle çöllere düşmüş ve delirmiştir. En son Leylâ onu çölde bulduğunda Mecnûn, kavuşmak için gücünün olmadığı söylemiştir. O, artık maddi varlıklarla alakasını keserek manevi bir aşkla yaşamaya başlamıştır (Pala, 2002, s. 300-301). Eline elek alıp Leylâ’ya ulaşabileceği bir cevher araması, maddi varlıklarla ilgilenmeye devam ettiği zamanlara bağlıdır. Beyitte değerli madenlerin topraktan elenerek çıkarılması da hatırlatılmıştır.

Anuñ tahmîr olundı topragı misk ü gülâb ile
Taşı elmâs-ı terdür topragıdur ‘anber-i sârâ (Nev‘î D, K IV, b. 6, s. 17)

“Onun toprağı misk ve gül suyuyla yoğruldu; taşı taze elmastır, katıksız amber toprağıdır.”

Şairin Mihâloğlu Süleymân Bey Cami için yazdığı kaside beytinde caminin yapıldığı toprağın misk ve gül suyuyla yoğurulduğu; taşlarının elmastan, toprağının amberden olduğu söylenilir. Beyitte caminin güzelliği anlatılmıştır. Misk, gül suyu ve amber güzel kokulardır. Caminin yapıldığı toprak bu güzel kokularla bezenmiş olarak düşünülür. Ayrıca onun taşları da değerli bir mücevher olan elmasa benzemektedir.

Ansa ihsânını toprak savurur başına kân
Görse keff-i keremin lerze tutar ummânı (Nef'î D, K 4, b. 34, s. 53)

"Maden, bağışlarını hatırlasa başına toprak savurur; cömertlik avcunu görse okyanusu titreme tutar."

Sultan Ahmed Han'ı övmek için yazılan kasidenin bu beytinde şair, onun cömertliğini anlatır. Başa/ başına toprak saçmak/ savurmak deyimi "Âcizlik ve çaresizlik bildirmek, yardım istemek, bir şey talep etmek, yasta olmak, şikâyet etmek, ölümünü istemek, öldürmek, ölmek." anlamlarına gelmektedir (Sefercioğlu, 2010, s. 173; Yılmaz, 2013, s. 336). Maden ocağı değerli taşları içerisinde bulunduran yer olmasına rağmen Sultan'ın yaptığı bağışları hatırlasa ölmek isteyecek duruma gelir. Eğer okyanus onun o cömert avcunu görse korkudan okyanusu bir titreme tutmaya başlayacaktır. Nef'î için önemli bir yere sahip olan Sultan Ahmed Han, şaire ve insanlara karşı çok cömert olduğu için maden ocağı da okyanus da onun karşısında kendi cömertliklerinden utanmıştır.

'Işk oldı şarâbı kadeh-i sâdemüzüñ
Cem ayagı topragıdur bâdemüzüñ
Mişvâr-ı mey-i safuña kim kayd-ı humâr
Olmaz kederi meşreb-i âzâdamüzüñ (Neşâtî D, R 15, s. 167)

"Basit kadehimizin şarabı aşk oldu; Cem, içkimizin ayağı toprağıdır; sıraya dizilmiş içkilerin hareketine (bakarken) ki (oluşan) sersemlik bağı; hür yaratılışımızın kederi olmaz."

Şair, bu dörtlükte kadehlerindeki şarabın aşk şarabı olduğunu söyler. Bu içkinin karşısında şarabı bulan Cem'in ayak toprağı olduğu, değersizleştiği görülmüştür. Burada Cem'in adının geçmesiyle şarabı bulan kişi olmasına telmih yapılmıştır. İçki içen kişide ayılma esnasında bir baş ağrısı ve sersemlik hâli olmaktadır. Şair, bu hâlin dahi hür yaratılışla içki içebilmeleri karşısında bir keder olamayacağını söylemiştir.

Yani aşk şarabıyla kendinden geçmiş âşıklar için üzüntü sebebi olabilecek hiçbir durum yoktur.

Virsün sükûn-ı mâr dil-i bî-karâruma
Toprak saçup eliyle o dil-ber mezâruma (Nev'îzâde Atâyî D, E 62, s. 323-324)

"O güzel, mezarıma eliyle toprak saçıp; kararsız gönlüme yılan hareketsizliği versin."

Âşığın gönlü sevgiliye olan aşkı nedeniyle perişan, dertli, kararsız olarak nitelendirilir. Sevgilinin aşkına olan ilgisizliği nedeniyle âşık, deli olarak düşünülmektedir. Bu deliyi bağlayabilecek tek şey ise sevgilinin yılan şeklindeki saçlarıdır. Beyitte de âşık, aşkından delirmiş bir hâldedir. Onun gönlünü ve kendini hareketsiz hâle getirebilecek tek şey sevgilinin yılan şeklindeki saçlarıdır. Mezara toprak atmak bir sevap olarak düşünülmüştür. Âşık, sevdiği kişinin mezarına gelip toprak atarak sevaba girmesini ister.

Kâş ol toprag olaydım kûşe-i meyhânede
Üstüne[9] sâki-i meclis cür'a-ı sâgar döker (Yahyâ D, G 92, b. 2, s. 70)

"Keşke meyhane köşesinde, meclisin içki sunanının kadeh yudumunu üstüne döktüğü o toprak olsaydım."

Eskiden meyhaneler izbe, rutubetli, mahzen ve bodrum katları gibi yerlerde bulunmaktadır. Meyhane toprağı âşık için çok önemlidir; çünkü o, sevgilinin bastığı topraktır ve sürme özelliğine sahiptir. Şair, meyhaneye gelip giden sevgilinin ayağını bastığı toprak olmak ister. O toprak bir yandan da bezm meclisinde içki sunan sevgilinin kadehin son yudumunu yere döktüğü yerdir. Eskiden içki kadehinin dibindeki son yudumu yere dökme âdeti varmış. Şairler bunu yaparken aslında bu yudumla şarabı bulan Cem'in ruhuna saygı gösterdiklerini söylemişlerdir (Pala, 2002, s. 104). Beyitte de bu gelenek hatırlatılmıştır.

Toprak yerine kullanılurdı eger olsa
Mebzûl bu halka güher-i kân-ı sadâkat (Kânî D, K 40, b. 28, s. 184)

[9] Kelime divanda "üstane" şeklinde geçmektedir. Yazım hatası olduğunu düşündüğümüz için kelimeyi "üstüne" şekliyle kullanmaya karar verdik.

“Dostluk, vefa madeninin cevheri eğer bol olsaydı bu insanlara toprak yerine kullanılırdı.”

Dostluk ve vefanın azaldığını anlatan bu kaside beytinde şair; dostluğu madene benzetmiş, dostluğun önemine ve değerine değinmiştir. Dostluk ve toprak arasında bir ilgi kurulmuştur.

Bir nazarda etdi ol kân-ı kerem
Sengi gevher toprağı anber-şemîm (Şeyh Gâlib D, Ta 10, b. 13, s. 94)

“O cömertlik madeni bir bakışta taşı cevher, toprağı amber kokulu etti.”

Bu tarih beyti, Galata Mevlevihanesi’nin III. Selim tarafından 1791-1792 tarihlerinde yenilenmesi için yazılmıştır. Cömertlik madeni olarak bahsedilen kişi III. Selim’dir. Şair, beyitte onun özelliklerine yer vermiş ve onu övmüştür. Cömert ve bağış yapan biri olarak anlatılan padişah tek bir yan bakışıyla taşı cevhere döndürmüş, toprağı da amber kokulu hâle getirmiştir. Taşın cevhere dönüşmesi bize kimya ilmini hatırlatmıştır.

Taranan divanların 18’inde toprak kelimesi bulunmuştur. Kelimeye en çok Ahmedî’nin divanında yer verilmiştir. Toprak, divanlarda daha çok “ayak toprağı” şeklinde kullanılmıştır. Bu toprak, sevgilinin ayak toprağıdır. Rengi siyahtır; amber, misk kokuludur. Rengi ve toz hâlinde olması sürmeyle benzerlik kurularak şiirlerde yer verilmesine neden olmuştur. Toprağın, kimya ilmi ve rüzgârla ilgisine dikkat çekilmiştir. Ayrıca divanlarda toprak kelimesini içeren birçok atasözü ve deyime de rastlanmaktadır.

3.2. Divan Şiirinde Toprak Anlamına Gelen Kelimeler[10]

3.2.1. Arz: Yeryüzü, dünyâ, yer; toprak, topraklar; ülke, memleket; iklim; belde; yer ve her nesne ki alçak ve aşağı ola ve titremek; ve davar ayağının altına dahi derler (Pala, 2002, s. 42; Devellioğlu, 2004, s. 40; TS, 2005, s. 126; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 57; Kanar, 2010, s. 119; Parlatır, 2014, s. 102).

Zülfi başı yirde vü kaddi başı gökdedür
Fark ortada olısar arz ile semâyile (Kadı Burhaneddin D, 1246, b. 5, s. 487)

[10] Kelimelerin yüzyıllara ve divanlara göre dağılımı ile ilgili bilgiler “Tablolar ve Şekiller” bölümünde yer almaktadır.

“Saçı(n) başı yerde ve boyu(n) başı göktedir; yer ve gökle fark ortadadır.”

Şair, beyitte sevgilinin saçının ve boyunun güzelliğine, uzunluğuna dikkat çekmiştir. Bunu yaparken de mübalağa sanatını kullanmıştır. Saç yere, boy ise göğe kadar uzun olarak tasvir edilmiştir. Aralarındaki fark, yer ile göğün aralarındaki fark ile aynıdır. Sevgilinin saçı ve boyu en önemli güzellik unsurlarından biridir. Gelenekte saçın ve boyun uzun olduğundan bahsedilir. Âşık için saç ve boy sevgiliyi daha da değerli yapan şeylerdir. Bu nedenle de onların değeri beyitte yer ve gök ile belirtilmeye çalışılmıştır.

Cemâl-i mihr virdi dehre tezyîn
Döşendi sath-ı arza ferş-i zerrîn (Mesîhî D, Ş, b. 56, s. 90)

“Güneşin yüzünün güzelliği dünyaya süsleme verdi; yeryüzüne altın halı serildi.”

Mesîhî’nin Edirne şehr-engîzi beytinde güneş olarak nitelenen kişi sevgilidir. Onun bir güneş gibi parlak, aydınlık yüzünün güzelliğinin ortaya çıkması dünyayı süslemiş, ona ışık vermiştir. Güneş gibi sevgili etrafına yaydığı ışık ve güzellikle yeryüzünü altın renkli bir halıya dönüştürmüştür. Şair, sevgilinin yüzünü ve güzelliğini güneşle kıyaslayarak ondan daha üstün olduğunu vurgular. Yeryüzü ise sevgilinin bulunduğu yer, Edirne’dir.

Şerer-i âteş-i dil bahre düşerse göreler
Tâbe-i arzda mâhîleri biryân olmış (Emrî D, G 227, b. 3, s. 141)

“Gönül ateşinin kıvılcımları denize düşerse toprak tavada balıkları büryan olmuş görsünler.”

Âşığın sevgiliye olan aşkı nedeniyle yanan gönlünün ateşinin kıvılcımları eğer denize düşerse toprak tavada denizdeki balıkları büryan (kebap) olacak hâle getirir. Şair, çektiği aşk acısını ateşle bağdaştırarak güzel bir şekilde tasvir etmiştir. Bu ateş, âşığın içinde bulunduğu aşktan duyduğu üzüntüdür. Sevgilinin ona bakmayacağını düşünen âşık, gönlündeki ateşle başa çıkamaz. Onu söndürmek için gözyaşı akıtır. Bu gözyaşları denize benzetilmiştir. Âşık, öyle kuvvetli bir ateşe sahiptir ki denize dahi onun kıvılcımları düşse yok olmayıp balıkları tutuşturabilecektir.

Çâh-ı arza düşicek Yûsuf-ı mihr oldu o dem
Mâh-ı Ya‘kub-ı felek külbe-i ahzân şekil (Hayâlî D, K 8, b. 4, s. 37)

“Güneş yüzlü Yusuf(’un), toprak kuyuya düşecek oldu(ğu) o zaman; feleğin Yakup ayı gam evi biçim(indeydi).”

Hayâlî’nin Sultan Süleymân Hân için yazdığı kasidesinin bu beytinde Hz. Yusuf’a telmih yapılmıştır. Yusuf’un benzersiz bir güzelliğe sahip olduğunu şair, onu güneşe benzeterek belirtmektedir. Hz. Yusuf kardeşleri tarafından kıskanılmış ve bir kuyuya atılmıştır (Pala, 2002, s. 496). Onun hasretiyle babası Hz. Yakup Beytü’l-ahzen yani “hüzünler evi” denilen kulübesinde yıllarca ağlamış ve kör olmuştur (Pala, 2002, s. 491). Şair, beyitte Hz. Yusuf ve Hz. Yakup’un yaşadıklarını hatırlatmıştır.

Dilâ bu milket-i arz-ı bedende neñ kaldı
Melekler ile ‘urûc it semâ-yı tecrîde (Nev‘î D, Muk 80, b. 1, s. 594)

“Ey gönül! Bu vücut toprağı ülkesinde neyin kaldı? Melekler ile ayrılma gökyüzüne yüksel.”

Şair, beyitte gönlüne seslenir. Ona bu dünyada yaşamasına neden olacak neyinin kaldığını sorar. Artık onun için ölüp meleklerle gökyüzüne yükselme zamanı gelmiştir. Tasavvufi özelliklerin görüldüğü beyitte dünyadaki nimetlerden el ayak çekmenin zamanının geldiği belirtilmiştir. Şair, artık kendisini Allah’a daha yakın hissetmeye başlamıştır.

Zihî Burâk ki mihr oldu zıll-ı arza şebîh
Nişîb-i na’l-i süm-i pür-fürug u tâbında (Nailî D, N III, b. 50, s. 31)

“Güneş, ne güzel Burak ki ışık ve parlaklık dolu tırnağının nalının inişi yerin gölgesine benzeyen oldu.”

Hz. Muhammed’i öven bu beyitte güneş olarak bahsedilen Hz. Muhammed’in Miraç Gecesi’nde bindiği Burak adlı atıdır. Beyitte Hz. Muhammed’in Miraç Gecesi gökyüzüne yükselmesine telmih yapılmıştır. Tıpkı bir güneş gibi parlayan Burak yere doğru inmeye başladığında onun nalı yerde bir gölge oluşturmuştur. At nalının uğur getirip nazarı önlediğine inanılır. Hz. Muhammed de dünyaya uğurlu gelecektir.

Göz yumup açınca kutr-i arzı devr eyler hemân
Bü’l-‘acebdür kondugı yerden yine olmaz cüdâ (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 9, b. 63, s. 74)

“Yer çapı göz yumup açınca(ya kadar) hemen döner; çok acayiptir yine yerleştiği yerden ayrılmaz.”

Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut Savaşı'nda Moskova taburunu fethini anlatan kaside beytinde astronomi ile ilgili bilgiler yer almıştır. Yer çapı olarak bahsedilen Dünya'nın çapıdır. Dünya, göz açıp kapatıncaya kadar kısa bir zamanda dönüşünü tamamlamaktadır. Bu dönüşü yapmasına rağmen yerinden ayrılmamasını şair, şaşılacak bir şey olarak düşünmüştür.

Felek encüm zamân oldı yine rindân ile ihvân
Tıbâku seb'-i arz ümm-i veled eflâk âb-âsâ (Kânî D, G 1, b. 5, s. 248)

"Felek, yıldızlar zaman(ında) yine rintler ile candan dostlar oldu; yerin yedi tabakası felekler (bir içim) su gibi cariye (oldu)."

Beyitte felek olarak bahsedilen kişi sevgili, rint olarak bahsedilense âşıktır. Yıldızların oluşmaya başladığı zamanlarda sevgili, âşıkla canciğerdir. O zaman felek normal bir hâldeyken yedi katlı hâle gelip çok güzel bir cariye olmuştur. Sevgilinin nasıl güzelleştiğine değinilen beyitte felek, yıldızlar ve gezegenler arasında ilişki kurularak bu olay anlatılmıştır.

Virüp Zeynü'l 'İbâd'ıñ nûr-ı vechi
Cihânda zîneti arz u semâya (Leylâ Hanım D, Tkb 2/ III, b. 18, s. 163)

"Dünyada yer ve göğe süsü; Zeynü'l 'İbâd'ın yüzünün aydınlığını verip…"

Şair, Hz. Muhammed ve ailesinin başına gelen felaket için yazdığı bu terkibibentte Kerbela olayına değinmiştir. Zeynü'l 'İbâd olarak bahsedilen kişi Hz. Hüseyin'in Kerbela'da kurtulan, asıl adı Ali olan ortanca oğlu Zeynü'l 'Âbidîn'dir. Yerin ve göğün sahip olduğu, süslere parlaklığı Zeynü'l 'Âbidîn'in yüzünün güzelliğinin verdiğini söyleyen şair; onun çok değerli bir kimse olduğunu düşünür. Çünkü o, Kerbela olayında kurtulan kişilerdendir.

Âbı lezîz hevâsı latîf arzı bî-nazîr
Yok bir mesîre-geh Yakacık gibi hoş-nümâ (Şeref Hanım D, Ta 40, b. 4, s. 172)

"Suyu lezzetli, havası hoş, yeri eşsiz; Yakacık gibi güzel görünen bir mesire yeri yok."

Rızâ Efendi'nin yaptığı ev için yazılmış tarih beytinde yapılan evin Yakacık'ta, suyunun lezzetli, havasının güzel ve yerinin eşsiz olduğu anlatılmıştır. Şaire göre bu mesire yerinden güzel görünen başka bir mesire yeri daha bulunmamaktadır.

Taranan divanların 22'sinde arz kelimesiyle ilgili örneklere rastlanmıştır. Örneklerin en çok olduğu divan Şeref Hanım'a aittir. Kelimenin divanlarda çoğunlukla "semâ"yla tamlama kurarak yer ve gök arasındaki zıtlığa neden olduğu görülmüştür. Ayrıca "dünya, yer" anlamıyla kullanımlarının örneklerde sıklıkla yer aldığı dikkat çekmiştir. Şairlerin "arz"ı, "peygamberler, astronomi, felek, gök ve mesire yeri"yle bağlantılı olarak kullandığı örnekler de bulunmuştur.

3.2.2. Ber/ Berr: Kara toprak; kara, yer; toprak (Devellioğlu, 2004, s. 89; Kanar, 2010, s. 280; Parlatır, 2014, s. 179).

Tâ benüm 'ışkum içün her gice ağlaya bulıd
Bahr u ber virürler aña kendünüñ mâ'iyyetin (Kadı Burhaneddin D, 984, b. 4, s. 382)

"Bulut, aşkım için her gece benim kadar ağlasa; deniz ve yer ona kendisinin arkadaşlığını verirler."

Şair; aşk acısı nedeniyle her gece ağladığını, bulutların yağmur yağdırmasının da onun gibi ağlamasına işaret olduğunu söylemiştir. Eğer bulut böyle ağlamaya devam ederse onu yalnız bırakmamak için deniz ve kara da ona arkadaşlık ederek birlikte ağlamaya başlayacaklardır. Âşığın aşk acısı o kadar fazladır ki bulut, deniz ve kara bile bundan etkilenmiştir. Şair, beyitte mübalağa yaparak aşk acısını anlatmıştır.

Gözüm yaşı tozunu berr ü bahre tuhf'iledir
Revân revendeye zâd-ı sefer dirîğ etme (Şeyhî D, G 158, b. 5, s. 254)

"Yer ve denize, gözyaşımın tozunu hediye götürür; hemen giden(d)e(n) yolluk esirgeme."

Âşık, aşkı nedeniyle sürekli ağlar ve acı çeker. Gözyaşıyla ıslattığı sevdiğinin sokağının tozunu sevgilinin yanına yolluk olarak almasını ve onu yere ve denize götürmesini istemiştir. Beyitte bir yere giden insanların yanlarında yolluk götürmesi geleneği hatırlatılmıştır.

Berr-i Hicâza şemme-i zülfüñ yitürse bâd
Huccâc kala bâdiyede Şâma çıkmaya (Bâkî D, G 474, b. 2, s. 394)

"Rüzgâr, Hicaz toprağına saçının (kokusunun) pek azını ulaştırsa; hacılar çölde kalsa, Şam'a çıkmasa."

Beyitte âşık, sevgilinin saçının kokusunun birazının bile değerli olduğunu anlatmıştır. Onun kokusu sabah rüzgârı aracılığıyla âşığa ulaştırılır. Sevgilinin mahallesi Ka'be olarak düşünülmüştür. Bu nedenle oraya hacca yani sevgilinin yüzünü görmeye gitmiş olan âşıklar o kokuyu duyduklarında oldukları yerde kalmışlardır.

Şol gedâ kim kûyunun çeşmiyle âb-efşânıdır
Pâdişah-ı berr ü bahr olmuş cihân sultanıdır (Hayâlî D, G 63, b. 1, s. 110)

"Şu dilenci ki gözüyle sokağının su saçanıdır; kara ve denizin padişahı olmuş, dünya sultanıdır."

Gözüyle sevgilinin sokağını sulayan dilenci durumundaki âşık, kendini kara ve denizlerin padişahı olmuş dünya sultanı gibi hisseder. Çünkü sevgilinin bulunduğu yeri gözyaşıyla sulama imkânı bulmuştur.

Bakıp geh sîne-i cânâne geh câm-ı mey-i nâbe
Dil-i dîvâne berr ü bahre sultân olduğun görsem (Nef'î D, G 80, b. 6, s. 319)

"Bazen sevgilinin sinesine, bazen saf içki kadehine bakıp; deli gönlün kara ve denize sultan olduğunu görsem."

Beyitte âşık, kendi gönlüne seslenir. Onu deli olarak nitelemiş ve sevgilinin bazen sinesine, bazen de içtiği saf içkiye baktığını söylemiştir. Gönül, aşk nedeniyle delirmiştir. Sevgilinin taş kalbi hiçbir zaman yumuşamayarak âşığa acı çektirir ve onun acısını bir nebze geçirmek için kendini içkiye vurmasına neden olur. Sevgilinin sinesi, beyaz renkli olduğu ve içerisinde kalp gibi hayati öneme sahip organları taşıdığı için önemlidir. Âşık, bir gün gönlünün kara ve denizin sultanı olup sevgiliye ulaşmayı dilemiştir.

Sirişkimle ten-i hâkime aşkunda zarar gelmez
Muhabbet Hızr u İlyâsı ki dâim bahr ü ber gözler (Yahyâ D, G 119, b. 5, s. 83)

"Gözyaşımla toprak bedenime aşkından zarar gelmez ki sevgi, Hızır ve İlyas'ı daima deniz ve kara(da) bekler."

Âşığın bedeni topraktandır. Çünkü o, sevgili için toprak gibi değersizdir. Aşk acısıyla sürekli ağlayan âşık, bedenine sevgilinin aşkından zarar gelmeyeceğini söyler ve sevgiyi denizde bekleyen İlyas ve karada bekleyen Hızır'ın buluşmasını bekler gibi

bekler. Hızır ve İlyas âb-ı hayâtı bulup içmiş ve sonsuz bir yaşama kavuşmuşlardır. Allah; Hızır'ın karada, İlyas'ın da denizde sıkıntıya düşenlere yardım etmelerini buyurmuştur. İkisinin bir araya geldiği bir gün vardır. Bu gün Hıdırellez olarak adlandırılmaktadır. Beyitte de buna telmih yapılmıştır. Ayrıca "sirişk-bahr, hâk-ber" arasında leff ü neşr-i müretteb sanatı vardır.

Kim sîne vü nâfuñ göre bahr u beri neyler
Kim çeşm-i dilüm seyr ide huşk u teri neyler (Kânî D, Muk 38, b. 1, s. 431)

"Kim sine ve göbeğini görse deniz ve karayı ne yapar? Kim gönül gözüme baksa kuru ve yaşı ne yapar?"

Sevgiliye seslenen âşık, her kim onun sinesini ve göbeğini görse denizin ve karanın onların yanında bir hiç olduğunu söylemiştir. Âşığın gönül gözünü görenler de kuru olarak adlandırdığı karayı ve yaş olarak söylediği denizi ne yapsınlar. Beyitte sevgilinin sinesi ve göbeği kara ve deniz ile karşılaştırılarak övülmüştür.

Kim Süleymân gibi böyle rûzgâra hükm edip
Bahr u berri eylemiş zîr-i nigîn-i dâveri (Sünbülzâde Vehbî D, K 23, b. 25, s. 153)

"Kim Hz. Süleyman gibi rüzgâra böyle sözünü geçirip; deniz ve karayı hükümdarlık yüzüğünün altına almış."

Şair, III. Selim için -Nef'î'ye nazire yaptığı- kasidesinde onu Hz. Süleyman'a benzetmiştir. Hz. Süleyman'ın rüzgâra emretme yetkisine sahip olması gibi onun birçok önemli yetkiye sahip olduğunu, denizlerin ve karaların Hz. Süleyman'ın mühürlü yüzüğüne boyun eğdiği gibi kendisine de boyun eğdiğini anlatmıştır. Rüzgâr ve yüzük ile Hz. Süleyman'a telmih yapılarak III. Selim'in yüceliği anlatılmıştır.

Taranan divanların 21'inde geçen ber/ berre en fazla Nedîm Divanı'nda rastlanmıştır. Kelime, çoğunlukla "bahr"la tamlama kurularak divanlarda ele alınmıştır. Ayrıca padişahların özelliklerini anlatmak için kullanılmıştır. Sevgilinin sultan olup denize ve karaya hükmetmesinin anlatılmasında da yer aldığı görülmüştür. Berr kelimesi hac, Hızır, İlyas ve Hz. Süleyman'a telmih yapılarak divanlarda işlenmiştir.

3.2.3. Gerd: Toz, toprak, tasa, gam, keder; gubâr; toz halindeki uyuşturucu madde (Pala, 2002, s. 178; Devellioğlu, 2004, s. 285; Kanar, 2010, s. 1257; Şemseddin Sami, 2010, s. 374; Parlatır, 2014, s. 503).

Sünbül-i hâkîye diler beñzede zülfin göñül
Korharam ki dâmen-i nâmûsına bir gerd ola (Kadı Burhaneddin D, 1287, b. 3, s. 503)

"Gönül, saçını toprak rengi sümbüle benzetmeyi ister; korkarım ki edep eteğine bir toz olacak."

Sevgilinin saçı ne renkte olursa olsun divan şiirinde siyah renktedir. Gönül de saçın siyah renkli, sümbül şeklinde ve kokusunda olmasını istemiştir. Toprağın rengi siyahtır. Sümbül ise şekil olarak dağınık ve kıvrımlıdır. Toprak ve sümbül bu nedenlerle saç ile ilişkilendirilmiştir. Âşık, sevgilinin namusuna sümbül gibi ortalığa saçıldığı için laf geleceğinden korkar. Ayrıca eteğin toz olması âşığın sevgilisine olan aşkı nedeniyle toprak olup sevgilinin onun üzerinden geçmesi olarak da belirtilmiştir.

Ne esb-i devletinde felek hıngi hem-rikâb
Ne gerd-i hayl-ı haşmetinin hem-'inânı misk (Ahmet Paşa D, K 13, b. 20, s. 53)

"Ne felek, talih atında kır atı(yla) atbaşı beraber; ne nezaket atının tozunun arkadaşı misk."

Sultan Mehmed'i övmek için yazılmış kaside beytinde feleğin talih atının onun atıyla atbaşı beraber olmaya, nezaketinin misk kadar güzel bir şeyle karşılaştırılmaya erişebilecek bir niteliğe sahip olmadığı söylenilmiştir. Şaire göre Sultan Mehmed çok iyi bir talihe, nezakete ve alçak gönüllülüğe sahiptir. Beyitte onun özelliklerinin hiçbir şeyle karşılaştırılamayacağı, ondakilerin çok daha üstün olduğundan bahsedilmiştir.

Gerd-i vücûdumı süpürürdi fenâ yeli
Karşu su sepmeseydi aña çeşm-i dür-feşân (Mesîhî D, K 2, b. 16, s. 19)

"İnci saçan göz ona karşılık olarak su serpmeseydi; fânilik, yokluk rüzgârı bedenimin toprağını süpürürdü."

Sultan Bâyezîd için yazılmış olan kaside beytinde şair, rüzgârdan şikâyet eder. Onu yok edici olarak nitelendirmiştir; çünkü o, inci şeklinde gözyaşları döken göz olmasaydı bedeninin toprağını süpürüp her yere dağıtacaktır. Gözyaşları inci olarak

düşünülmektedir ve bu nedenle çok değerlidir. Toprağın üzerine su döküldüğünde rüzgâr onu alıp savuramaz. Beyitte de bu olay anlatılmıştır. Ayrıca fânilik rüzgârı ölümü de çağrıştırmaktadır.

Hâk-i pâyüñle olur çeşm-i cihân-bîn rûşen
Gerd-i râhuñla bulur âyîne-i cân saykal (Bâkî D, Kı 1, b. 4, s. 440)

"Dünyayı gören göz, ayak toprağınla aydınlanır; gönül aynası, yolunun tozuyla parlak(lık) bulur."

Şair, dünyayı görmeyi sağlayan gözün (sevgilinin) ayak toprağından yapılan sürme ile çok daha parlak, aydınlık bir görünüşe sahip olacağından bahsetmiştir. Sürme siyah renkli, toz hâlinde olup göze hem güzellik hem de görüş kuvveti veren bir ilaç niteliğindedir. Beyitte de sürmenin bu özellikleri hatırlatılmıştır. Ayrıca âşığın gönlü bir aynaya benzetilir. Bu ayna hâlindeki gönül, sevgilinin bastığı yolun tozuyla parlamakta yani onun üzerine basmasıyla değerli hâle gelmektedir.

Göz yaşı Yahyâ dükendi sabra tâkat kalmadı
Serv-i nâzım çık ser-i kûyunda kül yok gerd yok (Yahyâ D, G 184, b. 5, s. 116)

"Yahyâ gözyaşı tükendi, sabra kuvvet kalmadı; nazlı servim olduğun yerde kül yok, toz yok (dışarı) çık."

Şair, ağlamaktan gözlerinde artık yaş kalmadığını söylemiştir. O kadar çok ağlamış ve üzülmüştür ki sabretmeye gücü kalmamıştır. Nazlı servi olarak bahsettiği kişi sevgilidir. Boyu ve salınarak yürümesiyle sevgili, serviye benzetilir. Âşık, onun bulunduğu yerde kül ve toz olmadığını, rahatça dışarı çıkıp salınarak yürüyebileceğini söylemiştir.

Hem câna ve hem kalbe ve hem çeşme cilâdır
Gerd-i gam ile kuhl-ı Sıfâhân edemez bahs (Şeyh Gâlib D, G 28, b. 6, s. 251)

"Hem gönle ve hem kalbe ve hem göze parlaklıktır; gam tozu ile Isfahan sürmesi bahse giremez, iddialaşamaz."

Şeyh Gâlib beyitte gam tozunu över. Onun âşıkların hem gönlü hem kalbi hem de gözleri için sağlıklı olduğunu ve Isfahan sürmesinin onunla bahse bile giremeyeceğini anlatmıştır. Âşıklar için gam sürekli olan bir duygudur. Olmazsa olmaz olan bir şeydir.

Onun için aşk yolunda ne kadar istekli ve dayanıklı olduğunu ölçmeye yarar. Gam ne zaman biterse vuslata o zaman ulaşılacağını düşünen âşık, gam çekmekten memnundur. Gam, beyitte toz olarak düşünülmüş ve onun sürmesiyle ünlü olan Isfahan'daki sürmelerden bile daha üstün olduğu belirtilmiştir.

Didim mevlûdına Leylâ mücevher harf ile târîh

"Sa'âdet-gerd-i Mevlâ mevlid-i Nâfiz mübârek-bâd" (1244) (Leylâ Hanım D, Ta 30, b. 2, s. 213)

"Leylâ, (onun) doğmasına mücevher harf ile tarih dedim (düşürdüm): 'Allah'ın mutluluk tozu Nâfiz'in doğumu kutlu olsun.'."

Şairin, Nâfiz Efendi'nin doğumu için düşürdüğü mücevher tarihte onun doğumunun çok kutlu olduğu söylenilmiştir. Leylâ Hanım, bu tarihi mücevher tarih çeşidinde düşürdüğünden ve Nâfiz Efendi'nin Allah'ın mutluluk tozu olduğundan bahsetmiştir. Mücevher tarih, manzumede sadece noktalı harflerin ebced hesabına göre hesaplanmasıyla söylenen tarih çeşididir.

Gerd kelimesine taranan divanların 23'ünde yer verilmiştir. En çok örneğin yer aldığı divansa Nef'î'nindir. Divanlarda kelimenin daha çok "ayak tozu" şeklinde kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca gerdin "at, ayna, dudak, etek, gam, gönül, göz, kalp, rüzgâr, saadet, sümbül ve sürme" ile ilişkilendirildiği de dikkat çekmiştir. Atla ve doğumla ilişkilendirildiği beyitler, farklı örnekler olarak göze çarpmaktadır.

3.2.4. Gubâr: Toz; bir yazı stili; ince toprak; toz hâlindeki esrâr; gerd (Onay, 2000, s. 198; Pala, 2002, s. 180; Devellioğlu, 2004, s. 293; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 261; Kanar, 2010, s. 1077; Şemseddin Sami, 2010, s. 395; Parlatır, 2014, s. 523).

Sürdi Ahmedî gözine ayaguñ gubârını

Kim kuhl-i cevheri göze nûr-ı basar olur (Ahmedî D, G 165, b. 7, s. 316)

"Ahmedî, gözüne ayağının tozunu sürdü ki değerli sürme göze göz nuru olur."

Ahmedî, gözüne sevgilinin ayağının tozunu sürdüğünü söylemiştir. Bu ayak tozu sürmedir. O, öyle değerli bir sürmedir ki göze parıltı verir. Sürme toz hâlindedir ve göze parlaklık, güzellik verir. Aslı bir cevherdir. Şair, sevgilinin bastığı toprağın tozunun bir cevher gibi değerli olduğundan bahsetmiştir. Çünkü o toprağa sevgilinin ayağı değmiştir. Bu nedenle toprak ve onun tozu çok değerlidir.

Okudum hattın lebinde kim gubâr-ı müşg ile

Çeşme-i cân üzre yazmış Sûre-i Kevser güneş (Ahmet Paşa D, K 19, b. 55, s. 67)

"Dudağında ki ayva tüyünü misk tozu ile okudum; güneş, gönül pınarı üzerine Kevser suresini yazmış."

Fatih Sultan Mehmed'i övmek için yazılan Güneş Kasidesi beytinde şair, onun dudağındaki ayva tüyünün yani bıyıklarının misk tozu ile kaplı olduğundan bahseder. Misk, kokusu ve renginin siyahlığı nedeniyle bıyıkların güzelliğini belirtmek için kullanılmıştır. Güneş olan Sultan Mehmed'dir. Onun misk kokulu bıyıkları âb-ı hayât yani dudakları üzerine Kevser suresini yazmıştır. Çeşme-i cân, ölümsüzlük suyu olan âb-ı hayât olarak da bilinir. Dudaklar Kevser'e benzetilmiştir. Kevser cennetteki suyun adıdır. Ayrıca bir suredir. Şair, padişahın dudaklarını Kevser'e, bıyıklarını da Kevser suresine benzeterek Kevser'in hatırlanmasını sağlamıştır.

Veffâk-ı hatuñ hatt-ı gubâr ile ruhuñda

Gül safhasına Hızr du'âsın rakam itmiş (Emrî D, G 236, b. 2, s. 145)

"Yüzünde yazı muskaları ile gubârî yazı; gül sayfasına Hızır duasını yazmış."

Vefk; bir kimsenin ümit ve arzusuna göre dualar, harfler, şekiller yazılı muska anlamına gelir (Onay, 2000, s. 456). Beyitte de yüzdeki ayva tüyleri gül renkli olan yanağın üzerine gubârî yazı ile yazılmış Hızır duasına benzetilmiş ve dualaın böyle muskaların içinde de olduğu hatırlatılmıştır. Gubârî yazı bir hat karakteridir ve küçücük yazılır. Muskaların içerisindeki yazılar da küçük yazılmıştır. Bu nedenle şair, beyitte o yazı stiline yer vermiştir.

Dögüldi hâven-i mihnetde ser-te-ser eczâ

Zamâne n'eyler ola eyleyüp gubâr beni (Nev'î D, G 518, b. 3, s. 534)

"Parçalar baştan başa gam havanında ezildi; felek beni toz yapıp ne yapıyor acaba?"

Havan, âşığın bedeninin dövülüp toz hâline getirildiği bir eşyadır. Şair, beyitte âşığın parçalarının hepsinin gam havanında ezilmesi ile sıkıntıları nedeniyle yıpranmış âşığı tasvir etmiştir. O, havanda dövülüp toza dönüştükten sonra feleğin kendisini bu hâle getirerek ne yapacağını merak eder.

Bunda Tübâdan kalır mı müşk-i bîd-i ser-nigûn

Yâ gubâr-ı berg[11]-i Tûbâ anda müşk-âsâ mıdır (Nef‘î D, K 7, b. 9, s. 63)

“Baş aşağı olmuş söğüt ağacının miski burada Tuba’dan (aşağı) kalır mı; öyleyse orada Tuba yaprağının tozu misk benzeri midir?”

Şairin I. Ahmed’i övmek için yazdığı kaside beytinde söğüt ağacının miskinin Tuba ağacından aşağı kalmayacağı yani söğüt ağacı olan I. Ahmed’in cennetteki Tuba ağacıyla karşılaştırılabilecek durumda olduğu söylenilmiştir. Tuba ağacı gölgesi ve boyu nedeniyle gelenekte önemli bir yere sahiptir. Ayrıca şair, Tuba ağacının yaprağındaki tozun miske benzeyip benzemediğini de merak etmiştir.

Ey ‘Atâyî virmesün tab‘a gubâr-ı gam keder

Hîç revâ mı sâgar-ı Cemşîd’i itmek cür‘adân (Nev’îzâde Atâyî D, G 177, b. 6, s. 249)

“Ey ‘Atâyî! Keder, huya gam tozu vermesin; Cem’in kadehini şarap artıklarının döküldüğü kap etmek hiç yakışır mı?”

Şair, beyitte kendisine seslenir. Kederin, âşıkların huylarının gamlı olmamasını sağlamasını istemiştir. Âşıklar, her zaman sıkıntı çekerler. Bu sıkıntı sevgilinin aşkı nedeniyle olduğu için katlanabilecekleri bir şeydir. Efsaneye göre dünyayı dolaşırken Azerbaycan’a geldiğinde orayı beğenip, güneşin doğuşunda mücevher işlemeli kaftanını giyip, yüksek bir yere mücevherlerle süslü bir taht koydurarak oturan ve güneş doğduğunda parlamaya başlayıp halk tarafından Cemşîd olarak adlandırılan kişi Cem’dir (Pala, 2002, s. 96-97). Şarabı bulan kişi de odur. Şairler şarabın son yudumunu Cem’in ruhu için toprağa dökerler. Onun kadehi, üzerinde yedi hikmeti bildiren yazıların bulunduğu bir kadehtir. Beyitte bu nedenle onun kadehi ve kadehinin önemi hatırlatılmıştır.

Gubâr-ı pâyini dahı sürüp ruhsârına der kim

Seni ben penbelerde saklarım kim müşk-i nâbımsın (Nedîm D, K 18, b. 16, s. 82)

“Ayak tozunu dahi yüzüne sürüp der ki: ‘Ben seni pamuklarda saklarım ki saf miskimsin.’.”

---

[11] *Nef‘î Divanı*, haz. Metin Akkuş, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993, s. 63’teki beyitte “berk” kelimesi kullanılmıştır. Bu kelimenin anlama uymadığını düşünüyoruz. Bu nedenle onun yerine *Nef’i Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, haz. Abdülkadir Karahan, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1954, s. 54’teki “berg” kelimesini kullanmayı uygun bulduk.

Şair, bahariye kasidesi beytinde memduhun ayak tozunu yüzüne sürmüştür. Ayak tozu üzerinde değerli kişilerin gezinmesiyle önem kazanır. Onu yüzüne süren kişi bu tozu pamuklarda saklayacağını; çünkü onun el değmemiş misk olduğunu söylemiştir. Ayrıca kıymetli mücevherlerin, güzel kokuların küçük kutularda pamuğa sarılarak saklanması geleneği de hatırlatılmıştır (Onay, 2000, s. 36, 82). Onun ayak tozu çok kıymetli olduğu için pamuklarda saklanmıştır.

Sevdigim derd ü gamıñdan gayri yâr olmaz baña
Hâk-i pâyıñ kuhl-i ‘aynımdır gubâr olmaz baña (Leylâ Hanım D, G 6, b. 1, s. 232)

“Sevdiğim, dert ve sıkıntından başka bana dost olmaz; ayak toprağın bana toz olmaz, gözümün ilacıdır.”

Leylâ Hanım, sevgilinin gamından başka dostu olmadığı için üzülmüştür. Onun ayak toprağı âşık için sadece bir toz değil, gözüne parlaklık ve görme gücü verecek bir ilaç yani sürme olmuştur. Sürmenin ilaç özelliği göstermesi hatırlatılmış ve onun tozdan çok daha değerli; çünkü sevgilinin üzerine bastığı yer olduğu söylenilmiştir.

Taranılan divanların hepsinde kelime ile ilgili örneklere rastlanılmıştır. En çok örnek ise Emrî’ye aittir. Gubâr kelimesinin daha çok “ayak, rüzgâr, sürme ve yazı” ile bağlantılı olduğu fark edilmiştir. Hem sevgili hem de âşık ile ilgili unsurlar nedeniyle şiirlerde çokça kullanılmıştır. Kevser ve Hızır dualarının, pamukta saklama geleneğinin, miskin, feleğin, ayva tüyünün ve Cem’in de kelimeyle ilişkili olduğu görülmüştür.

3.2.5. Hâk: Toprak, toz, türap; yer; ülke, memleket; mezar, merkat; alçak gönüllülüğün ifadesi olarak sufî; türbe, bir ermişin gömülü olduğu toprak. Hâk-ı pay ve türâb-ı kadem “ayağının tozu” anlamına gelir ve bir tevazu ifadesi olarak kullanılır (Uludağ, 1996, s. 215; Pala, 2002, s. 194; Devellioğlu, 2004, s. 312; TS, 2005, s. 830; Kanar, 2010, s. 634; Şemseddin Sami, 2010, s. 414; Parlatır, 2014, s. 556).

Şavkı-y-ıla lebüñüñ hâk oldı Âb-ı Hayvân
‘Işkından eñegüñüñ kurıdı Çâh-ı Bâbil (Ahmedî D, K LIII, b. 13, s. 131)

“Dudağının ışığıyla ölümsüzlük suyu toprak oldu; çenenin sevgisinden Bâbil kuyusu kurudu.”

Şairin Süleymân Çelebi’yi övmek için yazdığı kaside beytinde onun güzellik unsurları övülmüştür. Dudağından çıkan ışıkla âb-ı hayât toprak olmuş yani toprağa

karışmıştır. Dudak, can bağışlayan bir unsurdur. Çenesine olan sevgiden ise Hârût ve Mârût'un kıyamete kadar saçlarından asılı kalacakları kuyu kurumuştur. Çenenin kuyuya benzetmesiyle Hârût ile Mârût hatırlatılmıştır.

San sayhasında sûr-ı Sirâfîl urur sabâ
K'emvât-ı hâk cûşa gelip çâk eder kefen (Şeyhî D, K 7, b. 4, s. 45)

"Rüzgâr(ın) bağırmasında sanki İsrafil'in suru haykırır ki toprağın ölüleri coşup kefen(lerini) yırtar."

Kaside beytinde şair, rüzgârın eserken çıkardığı sesi İsrafil'in kıyamet gününde üfleyeceği surun sesine benzetmiştir. Bu sesi duyan topraktaki ölüler de kıyametin geldiğini düşünerek coşmuşlar ve kefenlerini yırtarak kendilerini o güne hazırlamışlardır. Beyitte kıyamet günü ile ilgili bir tasvir yapılmış ve o gün neler olacağı hatırlatılmıştır.

Gözüm ü yüzüm arasında müjem sedd oldu
Ki gözümden su çıkıp yumaya hâk-i derini (Fuzûlî D, G 295, b. 2, s. 276)

"Kirpiğim, gözüm ve yüzüm arasında set oldu ki gözümden su çıkarak kapının toprağını yıkamaya."

Beyitte şair, âşığın kirpiklerinin gözü ve yüzü arasında bir yol oluşturduğunu söyler. Ağlayan âşık, gözünden düşen yaşları kirpiklerinin oluşturduğu setle yüzüne ulaştırmıştır. O kadar çok ağlamaktadır ki gözyaşlarıyla bir baraj meydana getirmiştir. Bunların sevgilinin kapısının eşiğindeki toprağı yıkamasını ister.

Sînem üzre görünen yer yer elifler sanmanız
Sâye-i kaddi o servin düştü ben hâk üstüne (Hayâlî D, G 474, b. 2, s. 254)

"Sinem üzerinde birçok yerde görünen(i) elifler sanmayın; toprak (olan) ben(im) üstüme o servinin boyunun gölgesi düştü."

Şair, beyitte âşığın sinesinin üzerinde birçok yerde olan şeyin elif harfi olmadığını söyler. Onlar toprak olan âşığın üzerindeki sevgilinin servi gibi uzun boyunun gölgesidir. Servi ağacı daha çok mezarlıklarda bulunur. Âşık da kendisinden toprak şeklinde bahsederek aslında öldüğünü ve sevgilinin onun üzerinde servi gibi salınarak yürüdüğünü söylemiştir. Ayrıca servi düz ve uzun bir ağaç olmasıyla da elif harfine benzemektedir.

Düşdü hâk-i Mısr u âb-ı Nîle zıll-i re’fetin

Âbı Kevser oldu anın hâki güyâ müşk-i nâb (Nef‘î D, K 61, b. 8, s. 252)

“Merhamet gölgen Mısır toprağı ve Nil suyuna düştü; sanki onun suyu Kevser, toprağı saf misk oldu.”

Şairin İbrâhim Paşa için yazdığı kaside beytinde onun merhamet göstermesiyle Mısır ülkesinin toprağının saf miske, oradaki Nil nehrinin suyunun da Kevser suyuna benzediği anlatılmıştır. Nef‘î, Paşa’nın merhametini çok güzel özelliklere bağlayarak övmüştür. Ayrıca Kevser suyunu da hatırlatmıştır.

Gül-âbı cûybâr ü hâki misk ezhârı ‘anber-bûy

Mu’âdil gülşenün her gûşesi dükkân-i ‘attâra (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 25, b. 4, s. 145)

“Gül suyu ırmak ve toprağı misk, çiçekleri amber kokulu; gül bahçesinin her köşesi aktar dükkânına denk.”

Bahariye kasidesi beytinde şair; gül bahçesindeki gülün suyunu ırmağa, toprağını miske ve çiçeklerini ambere benzetmiştir. Böyle güzel kokan bir yerin her köşesinin aktara (güzel koku satılan yere) denk olduğundan bahsetmiştir. Gül suyu, misk ve amber güzel kokulardır. Aktar dükkânında da güzel kokular satılmaktadır. Baharın geldiğini de çiçeklerin ve toprağın güzel kokmasından anlayabilmekteyiz.

Mîl-i şu’â’ ile gözüne çeksin âfitâb

Bir sürmedir ki hâk-i rehi Isfahân deger (Sünbülzâde Vehbî D, G 67, b. 3, s. 390)

“Güneş, ışınların aleti ile gözüne (sürme) çeksin; bir sürmedir ki Isfahan yolunun toprağına ulaşır.”

Mîl, göze sürme çekmeye yarayan aletin adıdır. Güneş olan sevgili yaydığı ışıklarla âşığın gözüne sürme çekmiştir. Bu sürme öyle bir sürmedir ki Isfahan sürmesine ulaşmıştır. Ayrıca beyitte gözlerin Güneş’ten kötü etkilenmemesi için sürmeyle korunması da hatırlatılmıştır.

Bây u ednâya hele lâzım iken bu iki yâr

İkisi de hâke yüz sürmekle eyler iftihâr (Leylâ Hanım D, L 4, b. 3, s. 339)

“Madem bu iki dost zengin ve fakire lazımken; ikisi de toprağa yüz sürmekle övünür.”

Bu lugaz beytinde şair, bahsettiği iki dostun hem zengin hem de fakire lazımken neden ikisinin de toprağa yüz sürmeleriyle övündüklerini sormuştur. Yüz sürmek deyimi “Aşırı sevgi göstermek için yere eğilmek.” anlamındadır (TS, 2005, s. 2213). Şair, tezat sanatından yararlanmıştır.

Hâk, taranan divanların hepsinde yer almıştır. En çok geçtiği divan Nev‘î’ye aittir. Kelimenin “gölge, güzel kokular ve sürme”yle çokça kullanıldığı görülmüştür.

3.2.6. Serâ/ Serâ’: Toprak; yaş toprak ve yer altında olan toprak; toz; ıslaklık, rutubet; nemli toprak; yer; güçlülük, zenginlik (Devellioğlu, 2004, s. 939; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 873; Kanar, 2010, s. 532; Parlatır, 2014, s. 1487).

Vatanda dahı ne râhat ola ki nergis ü gül
Gidüben oldı tolı hâr u has serâ-yı vatan (Ahmedî D, G 495, b. 2, s. 502)

“Nergis ve gül vatan(ın)da dahi nasıl rahat olacak ki? Vatan toprağı giderek çalı çırpı dolu oldu.”

Şair, beyitte nergis ve gülün kendi vatanları olan gül bahçesinde rahat olmadıklarını; çünkü her yerin çalı çırpıyla kaplı olduğunu söylemiştir. Nergis ve gül olarak bahsedilen kişi sevgilidir. Onun gözleri nergise, yanakları ise güle benzemektedir. Âşık, sevgilinin yaşadığı yerin çalı çırpı olarak nitelendirdiği rakiplerle dolu olduğundan bahsetmiş ve sevgilinin onlarla birlikte rahat edemeyeceğini düşünmüştür.

Gönlümün hücresi teng ise kadem bas gözüme
K’anda cûy ü çemen ü sahn-ı serâlar düzülür (Ahmet Paşa D, G 105, b. 6, s. 169)

“Gönlümün odacığı küçükse gözüme ayak bas ki orada nehir ve çimen ve toprak avlu sıralanır.”

Âşık, gönlüne sığmayan sevgilinin gözüne sığabileceğini düşünmüş ve ona “ayak basmak” deyimini kullanarak oraya yerleşmesini tavsiye etmiştir. Gözünde nehir, çimen ve topraktan avlular olduğunu belirterek gözünün gönlünden daha geniş olduğunu anlatmıştır. Âşık, gözünü bahsettiği unsurlar nedeniyle bir bahçeye benzetir.

Zehî dürr-i yetîm ol kim geçürdi kadrini dürden

Serâya nesr ider gevher çıkar nazmı süreyyâya (Ahmed-i Dâ'î D, 21, b. 36, s. 61)

"O ne güzel büyük inci ki inciden değerini feragat ettirdi; toprağa cevher yayar sırası Ülker yıldızına çıkar."

Şairin dürr-i yetîm olarak bahsettiği kişi Hz. Muhammed'dir. O, diğer inci olarak bahsedilen kişilerden çok daha değerlidir. Onun bu değeri Ülker yıldızına kadar çıkmıştır. Ayrıca toprağa yüceliği ve önemiyle cevherler yaymıştır. Beyitte Hz. Muhammed övülmüştür.

Can verir râyiha-i türbet-i pâkin ey tâk

Nevverallahu leke'larzu sekallahu serâk (Fuzûlî D, G 155, b. 1, s. 205)

"Ey asma! Temiz toprağının kokusu (insana) can verir; Allah yerini nurlandırsın ve toprağını sulasın."

Şair, asmaya seslenir. Ona temiz toprağın kokusunun insana can verdiğini söyler. Asma olarak bahsedilen kişi bir velidir. Türbet kelimesi hem toprak hem de türbe anlamlarına geldiği için velinin türbesi olarak da düşünülmüştür (Tarlan, 2013, s. 383). "Nevverallahu leke'larzu sekallahu serak" dizesi bir duadır. "Allah yerini aydınlatsın (nurlandırsın) ve toprağını sulasın." anlamına gelmektedir ve dinen tanınmış büyük insanlara edilmektedir (Parlatır, 2012, s. 282; Tarlan, 2013, 383). Asma veliye benzetildiği için bu dua ona söylenilmiştir. Ayrıca "türbet-i pâk" tamlaması da veliyullah olarak tanınanlara ait bir tamlamadır (Tarlan, 2013, s. 383).

Miyâhı letâfetde mahsûd-ı kevser

Serâsı nezâfetde reşk-i süreyyâ (Nev'î D, K II, b. 3, s. 12)

"Suları güzellikte Kevser suyunu haset ettirmiş; toprağı temizlikte Ülker yıldızını kıskandırmış(tır)."

Sultan III. Murad için yazılmış, Sinan Paşa Sarayı'nı öven bu kaside beytinde şair; sarayın sularının güzellikleriyle Kevser suyunu, toprağının da temizliğiyle Ülker yıldızını kıskandıracağını söylemiştir. Saray, hem Kevser suyundan hem de Ülker yıldızından katbekat üstündür.

Har-möhre-i eşhâs ile bu gevher-i hâsın

Mi'yârı nazar farkı Süreyyâ vü serâdır (Nailî D, K XIV, b. 73, s. 70)

“Kişilerin katır boncuğu ile özel cevherin; ölçüsü bakış farkı(yla) Ülker yıldızı ve topraktır.”

Veziriazam Hezârpâre Ahmed Paşa’yı övmek için yazılan sûr-nâme kasidesinde şair, insanların boyunlarındaki katır boncuğuyla onun boynundaki cevheri karşılaştırır. Katır boncuğu “Çoğu binek hayvanlarının boynuna süs olarak takılan, mavi camdan iri boncuk. Bu boncuklarla birlikte dizilen küçük deniz kabukları.” anlamlarına gelmektedir (TS, 2005, s. 1105). Şair, sadece bakarak bile ikisi arasında yerden göğe kadar fark olduğunun anlanabileceğini belirtmiştir.

Her şerha birer serv-i serâ gülşen-i tahkîk
Her yâre siyeh-gonçe-i sûsen gibi olsa (Kânî D, G 159, b. 7, s. 371)

“Her parça birer toprak servisi, gerçek gül bahçesi; her yara susamın siyah goncası gibi olsa.”

Âşık; sevgilinin üzerinde açtığı yaraların her bir parçasının birer servi, gül bahçesi gibi olduğunu söylemiştir. Şekil yönünden servi, renk yönünden gül gibidir. O, yaralarının bir susam tanesinin siyah goncası yani açılmamış hâlinde olmasını istemiştir. Susam, küçük taneli bir bitkidir. Âşık, yaralarının küçük olmasını istemesine rağmen onun yaraları büyüktür. O da bundan yakınmıştır.

Kelimeye taranan divanların yedisinde rastlanılmıştır. Ahmedî ve Nailî’nin divanları en çok örneğe rastlanılanlardır. Sözcüğün “Süreyyâ” ile birlikte çokça kullanıldığı dikkati çekmiştir. Bunun nedeni ise şairlerin yer ile gök arasındaki farkı bu iki kelimeyle belirtmek istemeleridir. Ayrıca bir örnekte vatan toprağı olarak, başka bir örnekte de duanın içinde yer almıştır.

3.2.7. Şûre: Çorak, verimsiz toprak; tuzlu, kekremsi [nesne]; güherçile, potasyum azotat; utanma; tuzla; çorak arazi (Devellioğlu, 2004, s. 1003; Kanar, 2010, s. 973; Parlatır, 2014, s. 1588).

Bu gün bir şûreye düşdük ki ider zehr tiryâkî
Hızır bigi içerken dün lebinden âb-ı hayvânı (Ahmedî D, G 621, b. 4, s. 563)

“Dün dudağından canlılık suyunu Hızır gibi içerken; bugün bir verimsiz toprağa düştük ki zehir(i) panzehir eder.”

Beyitte Hızır'a ve âb-ı hayâta telmih vardır. Hızır, âb-ı hayâtı içerek ölümsüzlüğe kavuşmuş kişidir. Âb-ı hayât ise ölümsüzlük suyudur. Şair, beyitte sevgilisinin dudağını dün öptüğünü, onun kendisine can bağışladığını söylemiştir. Ahmedî, Hızır ile kendisini kasteder. Sevgilinin dudağı âşıklara can bağışlama özelliğine sahiptir. Ayrıca bazen şeker olarak düşünüldüğü de görülmüştür. Âşık, dün sevgilinin dudağının şeker hâli ile karşı karşıya gelmişken bugün onun zehri panzehire dönüştüren hâlini görmüştür.

Gayrılar vasfuñı Nev'î gibi rengîn idemez
Ki bitürmez gül-i ter şûre vü hârâ sünbül (Nev'î D, K XXX, b. 29, s. 97)

"Başkaları Nev'î gibi vasıflarını renkli, güzel anlatamaz ki verimsiz toprak ve mermer taze gül, sümbül bitirmez."

Nev'î'nin ustası Karamânî Ahmed Efendi için yazdığı kasidenin bu beytinde Nev'î kendisini över. Şair, başka hiç kimsenin ustasını kendisinin övdüğü gibi övemeyeceğini söylemiştir. Bunu da verimsiz topraktan taze gülün, mermerden sümbülün meydana gelemeyeceği gibi güzel bir nedene bağlayarak yapmıştır. Verimsiz toprak ve mermeri başkaları, taze gül ve sümbülü ise kendisi olarak düşünüp leff ü neşr sanatı yapmıştır.

Bâğ-ı bihişt ise eseri şûrezâr olur
Sen Nâ'ilî bu giryeyi her kande eylesen (Nailî D, G 224, b. 5, s. 252)

"Nailî, sen her nerede ağlasan; (orası) cennet bağı ise gözyaşın sonucu çorak yer olur."

Şair, beyitte kendisine seslenir. Gözyaşını nerede olursa olsun dökmeye devam ettiği sürece o gözyaşıyla kaplanan toprağın cennet dahi olsa çorak bir yere döneceğini söylemiştir. Âşığın ağladığı yer sevgilinin bulunduğu yerdir. Onun ağlayışı ne kadar çok olursa sevgilinin gözündeki değeri de o kadar yükselecektir; ama âşık, öyle çok ağlamıştır ki cennet olan sevgilinin bulunduğu yeri çorak toprağa döndürmüştür.

Ger olsa lutfu rindâna eder perverde te'sîri
Zemîn-i şûre-i zühd ü riyâda tohm-ı engûrı (Nef'î D, K 35, b. 32, s. 163)

"Eğer üzüm tohumu züht ve ikiyüzlünün verimsiz toprağının zemininde tatlı olsa rintlere iyiliği işler."

Şairin Veziriazam Muhammed Paşa'yı övmek için yazdığı bu kaside beytinde rint ve zahit arasındaki çekişmeye yer verilmiştir. Bu çekişme anlatılırken üzümden

yararlanılmıştır. Üzüm tohumunun verimsiz züht ve riya toprağında perverde (üzüm şırasından yapılmış tatlı) hâline gelebilecek olgunluğa erişmesiyle rintlere iyi bir etki yapacağı düşünülmüştür. Rintler, dünya işlerini hoş gören insanlardır. Zahitler ise Allah'ın buyruklarını yerine getiren kişilerdir. Zahitlerin toprağında yetişen üzüm sayesinde rintler, dünya güzelliklerini görmekten vazgeçip iyilik yapmayı seçeceklerdir.

Olsam 'aceb mi zîb-dih-i çeşm-i âftâb
Nahlüñden aña sâye düşen şûre hâküñem (Neşâtî D, G 84, b. 3, s. 135)

"Güneş gözünün süs vereni olsam şaşılacak şey mi? Ona hurma ağacından gölge düşen çorak toprağıyım."

Şair, "Güneş gibi parlak ve ışığa sahip olan sevgilinin gözünde süs veren yani sürme olsam şaşılacak şey mi olur?" diye soru sormuştur. Güneş, nasıl kendisine bakılmamasına ve insanın gözlerini yaşartmaya sebep olan varlıksa sevgilinin gözleri de tıpkı onun gibi özelliklere sahiptir. Onun parlaklığını alabilecek şeylerden biri sürmedir. Hurma ağacının gölgesinden, çölde güneşin sıcaklığından ve parlaklığından insanları korumak için yararlanılır. Sevgili de bu gölgeden yararlanmak istemiştir. Onun ayağının altındaki çorak toprak ise âşık olmuştur. Neşâtî, kendisini hem sürmeye hem de çorak toprağa benzetmiştir.

Nev-bahâr irdi yine oldı cihân hurrem ü şâd
Eyledi şûre-zemîn-i gamı firdevs-âbâd (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 3, b. 1, s. 38)

"İlkbahar ulaştı, dünya yine şen ve sevinçli oldu; gamın çorak yerini cennet olan yer yaptı."

Sultan III. Ahmed'i övmek için yazılmış olan bahariye beytinde şair, ilkbaharın geldiğinden bahseder. Onun gelmesiyle birlikte tüm dünya neşeli bir hâle gelmiştir. Gamın yerini sevinç almış ve çorak yerler cennet gibi güzel olmuştur. Bahariyelerin yazılma sebebine bağlı olarak bahar tasviri yapılmıştır.

Hep hanzal-ı nâ-kâmî olur anda demîde
Pek şûre zemîndür hele bustân-ı sadâkat (Kânî D, K 40, b. 18, s. 183)

"Mademki dostluk bahçesi pek çorak yerdir; onda yetişen hep bahtsızlık bitkisi olur."

Kânî'nin sadakat yokluğunu anlatmak için yazdığı kaside beytinde dostluk bahçesinin çorak bir yer olduğu söylenilmiştir. Bu çorak yerde yetişecek bitkilerin hepsi de bahtsızlık bitkisi (ebu cehil karpuzu) hâline gelecektir. Şair, insanlar arasındaki eski dostlukların kalmadığından yakınmıştır.

Kiştzâr-ı emelim şûre-zemîn olduguna
Girye-i şefkat ile ebr-i bahârân aglar (Sünbülzâde Vehbî D, K 33, b. 6, s. 192)

"Ümidimin ekin tarlasının çorak olduğuna; ilkbahar bulutu şefkat gözyaşıyla ağlar."

Halil Paşa için yazılmış olan kaside beytinde şair, ona seslenir. Ümidini kaybettiği zaman ilkbahar günlerindeki bulutun kendisi için şefkatle ağlayıp ümit ekinlerini tekrar yeşerteceğini söylemiştir. Halil Paşa'nın ümidini hiçbir zaman kaybetmemesini, her zaman onun ümitlerini gerçekleştirecek olayların ortaya çıkabileceğini unutmaması gerektiğini anlatır.

İncelenen divanların sekizinde şûre kelimesine rastlanmıştır. Kelime, en fazla Arpaemînizâde Mustafa Sâmî'nin divanında geçmiştir. "Cennet, dostluk, ekin tarlası, gül, Hızır, hurma ağacı, tatlı, üzüm ve zehir" ile "şûre" kelimesi arasında ilgi kurulduğu görülmüştür. Cennetle ilginin daha çok olması da dikkati çekmiştir.

3.2.8. Türâb: Toprak, toz (Pala, 2002, s. 475; Devellioğlu, 2004, s. 1114; TS, 2005, s. 2019-2020; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 1034; Kanar, 2010, s. 474; Şemseddin Sami, 2010, s. 1251; Parlatır, 2014, s. 1737).

Lebi şekker yañağı gül anuñçündür kim ezelden
Gül ile şekker-i mısrî türâbına hamîr olmış (Kadı Burhaneddin D, 1135, b. 3, s. 440)

"Dudağı şeker, yanağı gül(dür). Onun içindir ki ezelden gül ile Mısırlı şeker toprağına hamur olmuş."

Şair, sevgilinin dudağının şeker gibi tatlı, yanağının ise gül gibi kırmızı olduğunu söylemiştir. Bu nedenle daha o yaratılmadan gül ile şeker onun toprağının oluşmasını sağlayanlar olmuştur. Sevgili gül gibi güzel, şeker gibi tatlıdır. Âşık, onun yanaklarını kırmızılığıyla güle, dudaklarından çıkan sözleri de güzelliği nedeniyle şekere

benzetmiştir. Mısır ülkesi şeker kamışının çok olduğu bir yerdir. Ayrıca topraktan yapılan hamur ile de Hz. Âdem'in yaratılışına telmih yapılmıştır.

Yetimler gibi şâha iki gözüm bebeği
Mahallen içre oturmuş türâb ile oynar (Necatî Beg D, G 163, b. 3, s. 224)

"Ey padişah! İki göz bebeğim yetimler gibi; mahallenin içinde oturmuş, toprak ile oynar."

Beyitte padişah olarak seslenilen kişi sevgilidir. Âşık, göz bebeklerini sevgilinin mahallesinde oturmuş toprakla oynayan yetim çocuklara benzetmiştir. Divan şiirinin gerçek hayatla arasında bağ olduğunu gösteren bu beyitte şair, yetimliğinden ve yalnızlığından sevgili-âşık tiplemelerini kullanarak bahseder. Âşık, sevgilinin bulunmadığı mahallesinde bir yetim gibi tek başına oturarak toprağa bakmaktadır.

Türâb iken tenüñ mânend-i nesrîn içi al atlas
Kabâ-yı zer geyinürsin nedür çok böyle ra'nâlık (Emrî D, Muk 247, b. 2, s. 343)

"Bedenin toprakken içi yaban gülü benzeri kırmızı atlas(lı) (kumaşlı) altın kaftan giyinirsin. Böyle parıltı(lı) güzellik nedir?"

Beyitte seslenilen kişi, bedeni toprak olacak olmasına rağmen içi yaban gülü gibi kırmızı olan atlastan bir altın kaftanla gezmektedir. Altın kaftan giyen kişinin bir devlet büyüğü ya da padişah olma ihtimali vardır. Beyitte onun güzelliği övülmüş ve giydiği kıyafetlerin ona çok yakıştığından bahsedilmiştir.

Yaşlar döküp sehâb-ı felek geydi karalar
Saçdı zemîn o hasret-ile başına türâb (Nev'î D, Tkb IV/ 2, b. 23, s. 185)

"Gökyüzü bulutu yaşlar döküp karalar giydi; yeryüzü o üzüntüyle başına toprak saçtı."

Şair, bu terkibibentte ehlibeyit sevgisine yer vermektedir. Hz. Ali ile Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in birbirlerinden ayrılmasının anlatıldığı beyitte gökyüzü ağlamakta ve karalar giymekte yani çok üzülmektedir. Yeryüzü de üzüntüsünden başına toprak saçmakta yani acizliğini dile getirmektedir (Solmaz, 2015, s. 37). Ayrıca âşıklar kendi hâllerini yeryüzündeki unsurlarla anlatmışlardır. Beyitte de bulutlar ağlayarak aslında yağmur yağmasını sağlamış, karalar giyerek de havanın bulutlarla kapandığı söylenilmiştir. Yeryüzünün başına toprak saçması yağmura hasret olduğunu

göstermiştir. Bir yandan da fırtına öncesi yeryüzünün hâli hatırlatılmıştır (Yılmaz, 2013, s. 343). "Başa toprak saçmak" ve "karalar bağlamak" deyimleri şairin çok zor bir durumda olduğunu gösterir.

Süreyyâ vü hilâle arz-ı câh etsem gerek Yahyâ
Bu fikr ile yolunda hâk-râh oldum turâb-âsâ (Yahyâ D, G 7, b. 5, s. 28)

"Yahyâ, Ülker yıldızı ve yeni aya itibar sunsam gerek; bu düşünceyle yolunda toz gibi yol toprağı oldum."

Şair, sevgilinin ay yüzündeki Ülker yıldızı benlere saygı göstermesi gerektiğini düşünür. Yol, sevgilinin mahallesi olan gökyüzünün yoludur. Âşık, onun yolunda toz gibi un ufak olmuş toprağa dönmüştür. Sevgilinin yüzü aya benzer ve ondan daha parlaktır. Ayın parlaklığıyla üzerindeki lekeler nasıl görünüyorsa sevgilinin nurlu yüzündeki benler de öyle görünür. Âşık da bu güzel yüzden ve benlerden etkilenerek toprak olmuştur.

Dahı 'alâmet-i nâ-şüste-rûyı bâkîdür
Kamer o bâbda ruh-sûde-i türâb oldı (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 6, b. 14, s. 56)

"Yıkanmamış yüzün izi dahi kalıcıdır; ay, o yolda toprağı yüzüne süren oldu."

Şairin, III. Ahmed için yazdığı temmuziye beytinde yıkanmamış yüzün izinin kalıcı olduğu söylenilmiştir. Bu yüzle ay arasında bir benzerlik kurulmuştur. Ayın yüzündeki karanlıklar toprak olarak düşünülür. İnsanın yüzü nasıl kirliyse ayın yüzü de toprağa bulanarak kirlenmiştir. Padişahın yolunda ay dahi yüzünü toprağa bulamıştır. Toprak, hakirlik göstergesidir. Padişahın yanında ayın hiçbir değeri olmadığı vurgulanmıştır.

Cevr-i felekden itme gönül iştikâ ezel
Yogrulmuş âb-ı mihnet ü gamla türâbımız (Şeref Hanım D, G 69, b. 2, s. 349)

"Gönül, feleğin eziyetinden şikâyet etme. Ezel(den beridir) toprağımız gam ve keder suyuyla yoğrulmuş."

Şair, âşıkların daha dünyaya gelmeden yaratıldıkları toprağın gam ve keder ile yoğrulduğunu söylemiştir. Onlar için gam çekmek çok önemlidir. Âşık ne kadar çok

gam çekerse sevgilinin gözündeki değeri o kadar yüksek olur. Bu nedenle gönlün, feleğin ona yaptığı eziyetlerden şikâyet etmemesi gerekir.

Türâb kelimesi taranan divanlardan 23'ünde vardır. En fazla örnek Hayâlî'ye aittir. Divanlarda türâb; "yaratılışın ham maddesi, sevgilinin mahallesinin toprağı, ayak toprağı, ölüm, ay, gam ve yol" ile birlikte kullanılmıştır. Ancak, en çok görülen şekli "ayak toprağı"dır.

Kaynaklarda toprak anlamında kullanılmasına rağmen taradığımız divanlarda bulamadığımız kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimeleri şöyle sıralayabiliriz: âcâk/ âçâk, burûşek, eprâ, lefâ, merz, türb, türbe(t).

3.3. Divan Şiirinde Toprakla Anlam İlgisi Olan Kelimeler[12]

3.3.1. Bâdiye/ Beriyye/ Bevbât/ Beyâbân/ Çöl/ Deşt/ Feyfâ'/ Sahrâ': Çöl, kır; sahrâ; düz, büyük sahra, susuz kumlu çöl; bozkır, ova; kumluk, susuz ve ıssız geniş arazi, badiye; düzlük; mezarlık; geniş düzlük, step; yazı, vaha; kumluk ve susuz ova, beyaban, beriyye; susuz ve nebatsız, kıraç; susuz ve bitkisiz geniş ova, yaban; ruhanî âlem; yaratılmışlar, ahali, insanoğlu; halk, insanlar, yaratık; mahluk; ova (Pala, 2002, s. 123; Devellioğlu, 2004, s. 63, 88, 93-94, 180, 264, 913; TS, 2005, s. 175, 450, 1683; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 79, 95, 99, 163, 227, 836; Kanar, 2010, s. 256, 292, 320, 708, 992-993, 1142; Parlatır, 2014, s. 142, 183, 188, 304, 339, 461, 1445).

Nergis ü sünbül toludur deşt ü kûh
Lâle vü gül bitürüpdür hâr u has (Ahmedî D, G 295, b. 2, s. 402)

"Çöl ve dağ, nergis ve sümbül doludur; çalı çırpı, lale ve gül çıkarmıştır."

Şair; beyitte nergis, sümbül, lale ve gülün yetişmeyeceği yerlerde yetişmesine değinmiştir. Diğer bir taraftan da bu çiçekler sevgiliyi karşılamaktadır. Çölün, dağın ve çalı çırpının yani her yerin sevgili ile dolu olduğu söylenilmiştir. Sevgilinin dışarı çıktığı zaman ilkbahardır. Ahmedî, ilkbaharın gelişini böyle anlatmıştır.

Yine ol gözleri âhu seni Mecnun etmiş
Ey Necâtî gözüne yine beyâban görünür (Necatî Beg D, G 80, b. 5, s. 186)

[12] Kelimelerin yüzyıllara ve divanlara göre dağılımı ile ilgili bilgiler "Tablolar ve Şekiller" bölümünde yer almaktadır.

“Ey Necâtî! O gözleri ceylan seni yine Mecnûn etmiş; gözüne yine çöl görünür.”

Necâtî, kendisine seslenir. Gözleri ceylan olan kişi sevgilidir. Ceylanın gözlerinin iri ve siyah olması âşıklara sevgiliyi hatırlatmaktadır. Mecnûn kelimesi ise hem Mecnûn hem de deli anlamıyla kullanılmıştır. Sevgilinin güzel gözlerini gören Necâtî, delirmiş ve Mecnûn gibi çöllerde olmayı istemiştir. Mecnûn’un çöllere düştüğünde ceylanlarla dostluk kurmasına telmih yapılmıştır.

Hicrin beriyyesinde susuzun ölenleri
Yugıl gözü yaşıyla çü vaslın sakâsı yok (Şeyhî D, G 94, b. 5, s. 190)

“Ayrılığın çölünde susuz(l)u(kta)n ölenleri; gözünün yaşıyla yıka, birleşmenin su dağıtanı yok gibi.”

Beyitte ayrılık çölünde olan âşıkların susuzluktan öldükleri söylenilir. Onlara su dağıtan bulunmamaktadır. Bunu yapacak olan kişi sevgilidir; ama o, âşığa kavuşmayı istemediği için orada değildir. Bu nedenle şair, âşığa susuz olan âşıkları gözyaşlarıyla yıkamasını ve susuzluklarını gidermesini söylemiştir.

Döşendi berf ser-â-pây sahn-ı sahrâya
Agardı rûy-ı zemîn sanki tahta-i remmâl (Bâkî D, K 21, b. 10, s. 53)

“Çölün ortasına baştan başa kar serildi; yeryüzü sanki falcının tahtası (gibi) beyazlaştı.”

Şitaiye kasidesinin bu beytinde şair, çölün ortasına baştan başa kar yağdığını söyler. Karın rengi nedeniyle de yeryüzü falcı tahtası gibi beyazlaşmıştır. Falcı tahtası ile kastedilen remil falıdır. Kumla bakılan remil falında her yer kum olduğundan şair, böyle bir benzetme yapmış ve remli hatırlatmıştır.

Bâdiye-i mahabbete sâlik-i dûr-bîn gerek
Kim nazar eyleyince hep su görünen serâb olur (Nev‘î D, G 65, b. 3, s. 269)

“Sevgi çölüne uzağı iyi gören yolcu gerek ki su görünen bakınca hep serap olur.”

Sevgi çölü ile aşk kastedilir. Uzağı iyi gören yolcu âşıktır. O, aşk çölünde sadece yolcudur. Aşka baktığında neyin doğru, neyin yanlış olduğunu seçebilmelidir; ama âşık, seçemez. Şair, bunu serap görmeyle açıklamıştır. Çölde su bulan kişi nasıl sevinirse o da öyle sevinmiştir, yalnız gördüğü seraptan başka bir şey değildir.

Birinin ser-nüvişti lâne olmuş birinin tîşe

Düşüp sahrâya Mecnûn kûha kim Ferhad ayak basmış (Nailî D, G 178, b. 2, s. 231)

"Birinin alın yazısı yuva, birinin balta olmuş ki Mecnûn çöle düşüp Ferhâd dağa gelmiş."

Mecnûn'un alın yazısı Leylâ'nın siyah saçlarında asılı kalmak, Ferhâd'ın ise baltadır. Mecnûn, Leylâ'ya aşkından çöle düşmüş; Ferhâd da Şîrîn'in aşkıyla dağı delmiştir. Gelenekte âşıklar, sevgilinin kuş yuvasına benzeyen dağınık saçlarının tellerinde asılı durmaktadırlar. Beyitte hem Leylâ ile Mecnûn hem de Ferhâd ile Şîrîn hikâyelerine telmih yapılmıştır.

Esse çöllerde nesîm-i 'adli germ-ülfet olup

Âhuvân eyler ser-i şîr-i neri bâlîn-i hâb (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, Ta 26, b. 10, s. 193)

"Adalet rüzgârı, çöllerde dost olup esse; ceylanlar erkek aslanın başını uyku yastığı yapar."

Nahçıvan'ın fethi için düşürülen tarih beytinde şair, adalet rüzgârının çöllerde çokça esmesini ister. Eğer bu gerçekleşirse ceylanlar, aslanlardan egemenliği alacaklardır. Ceylanın aslanla bağlantısı aslanın ormanda büyük güce sahip olup ceylanı yenmesidir. Eğer ceylan o rüzgârla büyük bir güce sahip olursa çölün hâkimi olacaktır.

Ne bırakduñ beni feyfâ-yı fenâda üftân

Ser ü sâmân kanı bende nic'oldı mâ-sâm (Kânî D, Mu 46/ III, b. 6, s. 203)

"Beni yokluk çölünde düşerek nasıl bıraktın? Gerekli olan araç ve güç nerede, ateşteki köle ne oldu?"

Re'îsü'l-küttâb Mehemmed Hayri Efendi için yazılan mersiye beytinde şair, onu yokluk çölüne bırakan kişinin bunu nasıl yaptığını merak eder. Onda, oradan kurtulmak için gerekli olan şeylerin olmadığını söyler. Ateşteki köle ile Hz. İbrahim kastedilmektedir. Onun, Nemrut tarafından ateşe atılması hatırlatılmıştır.

Nâr-ı gamla ben seniñçün sînemi dâglarken âh

Zerre insâf itmediñ sular gibi çaglarken âh

Hasretiñle deşt-i gamda rûz u şeb aglarken âh

Sen yine agyâr ile nûş-ı şarâb itdiñ yeter (Leylâ Hanım D, Şa 19, bn. 2, s. 333)

"Ben, senin için sinemi gam ateşiyle damgalarken ah; sular gibi coşkun akarken ufacık acımadın ah; gam çölünde gece ve gündüz hasretinle ağlarken ah; sen yine rakiple şarap içtin, yeter!"

Şair; yazdığı bu şarkı bendinde sevgilisi için sinesini gam ateşiyle dağladığını, bu acıyla sular gibi çağlarken onun en ufak bir acıma dahi göstermediğini, gam çölünde gece gündüz hasretiyle ağlarken onun rakiple şarap içtiğini söylemekte ve "Yeter!" diyerek acısını ve sitemini göstermektedir. Âşığın en büyük düşmanı rakiptir. Âşık, bu kadar şeyi sevgilisi için yapmasına rağmen o, düşmanla yan yana olduğu için üzülmüştür.

Taranan divanların hepsinde sahrâ', 18'inde deşt, 16'sında beyâbân, 13'ünde bâdiye, 7'sinde çöl, 4'ünde beriyye ve 1'inde feyfâ' kelimelerine yer verilmesine rağmen hiçbirinde bevbât kelimesi bulunmamıştır. Kelimelerin "Ferhâd, geşt, kûh, kûhken, kûhsâr, lâle, Leylâ, Mecnûn ve Şîrîn"le birlikte kullanıldıkları dikkat çekmiştir.

3.3.2. Balçık: İçinde çeşitli organik maddeler bulunan, genellikle killi, koyu, yapışkan çamur, mil; içindeki kil oranı yüksek, yağlı, su geçirmez, koyu toprak; yapışkan ve ayağı tutar çamur, su ile toprağın karışımıyla oluşan kıvamlı çamur; özlü toprak; çömlekçi ve lüleci çamuru (TS, 2005, s. 190; Parlatır, 2014, s. 152).

Düzerdi balçıgı kuş sûretinde vü bes aña
Virür-idi nefesi-y-le revân revân 'Îsî (Ahmedî D, K LXXIV, b. 4, s. 191)

"Balçığı kuş biçiminde süslerdi ve sadece ona İsa nefesiyle yeter(ince) can verirdi."

Hz. İsa'yı övmek için yazılmış kasidenin bu beytinde Cebrail'in Hz. Meryem'e ruh üflemesi sonucunda Hz. İsa'nın dokunduğu her şeye can verip ölüleri dirilttiğine telmih yapılmıştır. Onun çamurdan kuşlar yapıp onlara can vererek onları uçurduğu bilinen mucizelerinden sadece bir tanesidir. Şairin beyitte anlattığı da Hz. İsa'nın bu özelliği ve mucizesidir.

Cevheri balçığa basurduñ giderdüñ revnakın
Âb-ı hayvân mı umarsın şimdi bir mahbûsdan (Kadı Burhaneddin D, 1243, b. 5, s. 486)

“İnciyi balçığa sakladın parlaklığını yok ettin; şimdi bir yere kapatılmıştan ebedî hayat suyunu mu bekliyorsun?”

Şair, inci ile sevgilinin dişlerini ve balçıkla da dudaklarını kastetmiştir. Sevgili, dudaklarını kapatarak inci gibi güzel dişlerini âşığın görmesini engellemiştir. Gelenekte dudaklar o inci dişlerin saklandığı kutu olarak düşünülür. Beyitte de bu kutu inciyi içinde saklayan maden olarak dudaklardır. Ağzı kapalı olan sevgili konuşup âşığa can bağışlayamayacağı için şair, artık ondan bunu beklemenin uygun olmadığını düşünmüştür.

Güneşi balçık eylemez mestûr
Eyledüñ gerçi hâk içinde karâr (Nev‘î D, Tcb VI/ 5, b. 48, s. 198)

“Gerçi toprak içinde kaldın; güneşi balçık gizlemez.”

Şair, toprağın içindeyken yani daha yaratılmamışken bile sürekli güneşi balçığın gizleyemeyeceğini söylemiştir. “Güneşi balçık mestur eylemez”, “Herkesin bildiği gerçek inkâr edilemez.” anlamındaki “Güneş balçıkla sıvanmaz” atasözünün eski kullanımıdır (TS, 2005, s. 812; Erenoğlu, 2007, s. 1160; Aksoy, 2014, C 1, s. 296).

Balçık kelimesi taranan divanların dördünde geçmiştir. Örneklerde “Hz. İsa, sevgili, güneş ve Hz. Âdem” ile ilişkilendirilmiştir. İki peygambere ait örnekler onların mucizeleriyle bağlantılıdır.

3.3.3. Cebel/ Cibâl/ Dag/ Kûh/ Kûh-sâr/ Tag: Dağ; kûh; cibâl; kuhsâr; dağlar; dağlık, dağ tepesi; sahipsiz, boş toprak; ekilmemiş tarla, ekime elverişli olmayan yer; yer kabuğunun çıkıntılı, yüksek, eğimli yamaçlarıyla çevresine hâkim ve oldukça geniş bir alana yayılan bölümleri; kıraç arazi; kel; kalenderî, saç, sakal, bıyık ve kaşını tıraş eden; tepe, zirve; Abbasi Devleti hazinesinde bulunduğu rivayet edilen beş meşhur yakuttan biri; cebeller; yeryüzünün yüksek kesmi; cebel; tepelik (Pala, 2002, s. 102, 290; Devellioğlu, 2004, s. 127, 140, 526; TS, 2005, s. 354, 458; Kanar, 2010, s. 549, 709; Parlatır, 2014, s. 237, 253, 308, 930, 931).

Sen de bir seyr eylegil zîrâ ki kûh-ı kâfsın
Var bize harf eylemegil ‘ayn u şîn ü kâfsın (Kadı Burhaneddin D, 1223, b. 1, s. 477)

“Sen de bir yürü, çünkü Kafdağısın ki sakın bize söz söyleme ayn ve şin ve kafsın.”

Beyitte Kafdağı gibi ulaşılmaz olan sevgiliden bahsedilmiştir. Kafdağı; Dünya'nın etrafını çevrelediğine ve aşılmasının imkânsız olduğuna inanıldığı, masallarda Anka'nın yaşadığı yer olduğuna inanılan dağdır. Sevgilinin de onun gibi gerçek olamayacağı düşünülür. Onun herhangi bir söz söylemesine gerek kalmadan âşık; ayn, şin ve kaf harflerinden aşk olduğunu anlamıştır.

Tîşe-i nâhunla ben kim eyleyem cân-kenligi
Kûh-i gamda baña şâkird olımaz Ferhâdlar ('Avnî D, 21, b. 2, s. 79)

"Ben ki tırnak baltasıyla can kazıcılığı yapayım; gam dağında Ferhâdlar bana çırak olamaz."

Beyitte Ferhâd ile Şîrîn hikâyesine telmih yapılmıştır. Ferhâd, Şîrîn'in aşkı için baltayla Bîsütûn dağını delerek şehre su veya süt akmasını sağlamıştır. Âşık, tırnaklarıyla açtığı yaraları Ferhâd'ın dağı delmesine benzetir. Mübalağa yaparak da gam dağında kendisinin yanında Ferhâd'ın çırak dahi olamayacağını söyler.

Şu kim senüñ yanaguñ lâle vü gönlüñi seng itdi
Benüm kanlu yaşumla tag u taşı lâle-reng itdi (Mesîhî D, Müf 16, b. 1, s. 308)

"Şu kim (ki) senin yanağını lale ve gönlünü taş etti; benim kanlı yaşımla dağ ve taşı lale renkli etti?"

Gelenekte kırmızı rengi nedeniyle sevgilinin yanağı ve âşığın gözyaşları laleye benzetilir. Beyitte de âşık sevgilisinin yanağını lale gibi kırmızı, gönlünü ise taş yapan; kendisinin kanlı yaşlar dökerek dağ ve taşı kırmızı renkte yapmasına neden olan kişinin kim olduğunu merak etmiştir. Sevgili taş kalpli olarak düşünülür. Âşığın kendisine olan aşkını görmesine rağmen ona yüz vermez. Âşık ise çektiği aşk acısı nedeniyle kanlı gözyaşları döker.

Kûhsâr-ı bîsütûnda görüp lâle sanduguñ
Ferhâd kanlar içdügi hûnîn piyâledür (Emrî D, G 80, b. 2, s. 74)

"Bîsütûn dağında görüp lale sandığın; Ferhâd('ın) kanlar içtiği kanlı kadehtir."

Ferhâd ile Şîrîn hikâyesine telmih yapılan beyitte, Bîsütûn dağında yetişen lalelerin aslında Ferhâd'ın kan içtiği kanlı kadeh olduğu söylenmiştir. Lale, şekli dolayısıyla kadehe benzetilir. Ayrıca kırmızı renkte olması nedeniyle kanla

ilişkilendirilmiştir. Ferhâd, aşk acısından kan ağlayarak elindeki kadehi kanla doldurmuştur.

Her kemerden nâleler peydâ olur Ferhâd-vâr
Erse ey Şîrîn-dehen nâlem cibâlin gûşuna (Yahyâ D, G 364, b. 2, s. 206)

"Ey Şîrîn ağız(lı)! İnlemem dağın kulağına ulaşsa, her kemerden Ferhâd gibi inlemeler açığa çıkar."

Şirin ağızlı olarak seslenilen kişi Ferhâd ile Şîrîn hikâyesinin ana kahramanlarından biri olan Şîrîn'dir. Şair, onun inlemesinin Bîsütûn dağına ulaşmasıyla dağın her kemerinden Ferhâd'ın inlemelerinin duyulacağını söylemiştir. Ferhâd, şehre su getirmek için Bîsütûn dağını delmeye gider. Bir süre sonra karamsarlığa kapılan Ferhâd dağda bir mağara açarak Şîrîn'in resimlerini oraya çizmeye ve yalnız yaşamaya başlar. Dağı delmeye devam ederken Şîrîn'in öldüğü haberini alarak bir ah çeker ve külüngünü başına indirerek ölür. Beyitteki inlemeler onun çektiği ahtır.

Her cebel bir tûde-i 'anber olur cûlar gül-âb
Bûy-i ahlâkın beyâbâna nisâr itse sabâ (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 9, b. 54, s. 73)

"Sabah rüzgârı ahlakın kokusunu kıra saçsa; her dağ bir amber yığını, ırmaklar gül suyu olur."

Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut Savaşı'nda Moskova taburunu fethini anlatan kaside beytinde sabah rüzgârı, Paşa'nın ahlakının kokusunu eserek kıra getirmiştir. Bu kokunun gelmesiyle kırdaki her dağ amber kokar, ırmaklar da gül suyu gibi olur. Ahlakın güzelliği kokunun güzelliği ile kıyaslanmış ve bahar tasviri yapılmıştır.

Nev-bahâr erişdi oldu ol zemin cennet-misâl
Gars olundu kâmetin gibi hezâran nev-nihâl
Bağlarla buldu ruhsârın gibi hüsn ü cemâl
Oldu Sa'd-âbâd şimdi sevdiğim dağ üstü bâğ (Nedîm D, Mu 21, bn. II, s. 232)

"İlkbahar ulaştı o yeryüzü cennet gibi oldu; boyun gibi bin taze fidan dikildi; bağlarla yanağın gibi iyilik ve güzellik buldu; sevdiğim şimdi Sadabad dağ üstü bağ oldu."

Beyitte bahar tasviri sevgilinin güzellik unsurlarıyla ilişkilendirilerek yapılmıştır. İlkbahar gelmiş ve yeryüzü cennet gibi güzelleşmiştir. Sevgilinin boyu gibi bin tane fidan dikilmiş, bağlar onun yanağı gibi güzel bir şekle bürünmüştür. Sadabad ise Nedîm'in sevdiği gibi dağ üstü bağ olmuştur. "Dağ üstü bağ" deyimi dağ hâlindeyken bağ hâline getirilen yerler için kullanılmaktadır. Günümüzdeki "Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur" sözüne karşılık gelmektedir (Onay, 2000, s. 160).

Ne hikmetdir bu gün küh-sâr-ı gamda cümle 'uşşâka
Dil-i mihnet-keşim geh Kays u geh Ferhâd'ı andırmış (Şeref Hanım D, G 78, b. 2, s. 353)

"Ne hikmettir (ki) bugün gam dağlığında eziyet çeken gönlüm bütün âşıklara ara sıra Kays'ı ve ara sıra Ferhâd'ı hatırlatmış."

Şairin eziyet çeken gönlü gam dağlığında diğer âşıklara bazen Mecnûn'u bazen de Ferhâd'ı hatırlatmıştır. Şeref Hanım bu durumun sebebini merak eder. Şair, kendi acı çeken gönlüyle diğer âşıklar, Mecnûn ve Ferhâd arasında ilgi kurarak acısının fazlalığını anlatmıştır.

Taranan divanlardan 24'ünde kûh, 20'sinde kûh-sâr, 19'unda dag, 15'inde tag, 12'sinde cibâl ve 7'sinde cebel kelimelerine rastlanılmıştır. Kelimeler çoğunlukla "bağ, Ferhâd, Hüsrev, Kays, lale, Leylâ, Mecnûn ve Şîrîn" ile birlikte yer almıştır. Ayrıca "dağ üstü bağ" deyimi de sıkça kullanılmıştır.

3.3.4. Çamur: Su ile karışıp bulaşır ve içine batılır duruma gelmiş toprak, balçık; yapı işlerinde kullanılan çeşitli malzemeden oluşmuş harç; gerek çamurdan ibaret ve gerek kireç ile kum veya horasan karışımı olan duvar harcı (TS, 2005, s. 390; Parlatır, 2014, s. 275).

Yüzdürür her huşk-leb yemde gubâr-ı cismini
Girye-i rûşen-dilândan iş yine çâmur olur (Kânî D, K 36, b. 39, s. 148)

"Her susamış denizde beden tozunu yüzdürür; hakikatleri bilenlerin gözyaşından durum yine çamur olur."

Defterdâr Osman Efendi için yazılan kasidenin bu beytinde şair, her susamış olan insanın denizde gezeceğini ve susuzluk ihtiyacını gidermeye çalışacağını söylemiştir. Bu hakikati bilenlerin döktükleri gözyaşlarıyla ortalık daha çok karışmaya başlayacaktır. Nasıl ki çok susamış bir kişi su için her şeyi yapabilirse insanlar da bazı

durumlarda her şeyi yapabilecek hâle gelebilir. Beyitte istediği şeye kavuşmak için her şeyi deneyebilecek bir insanın tasviri yapılmıştır.

Pek çamurdur bilirim Kumkapı meyhâneleri
Vehbiyâ gel Galata semtine git etme galat (Sünbülzâde Vehbî D, G 134, b. 5, s. 436)

"Ey Vehbî! Kumkapı meyhaneleri pek çamurdur, bilirim; gel, yanlış yapma Galata semtine git."

Şair, bu beyitte kendisine seslenmiştir. Kumkapı'daki meyhanelerin çok çamur yani işe yaramaz yerler olduklarını bildiğini ve yanlış yapmayıp Galata'daki meyhanelere gitmesinin daha uygun olacağını anlatmıştır. Galata içkinin, meyhanelerin ve güzellerin bolca bulunduğu bir yerdir. O nedenle orada bulunmak Vehbî için çok daha iyi olacaktır.

Çamur kelimesi taranan divanların ikisinde yer almaktadır. Bu divanlar Kânî ve Sünbülzâde Vehbî'ye aittir. İki örnekte de gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

3.3.5. Daş/ Hacer/ Seng/ Taş: Taş; kadın adı; tartı, ölçü, ağırlık; kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde; bu maddeden yapılmış, bu maddeden oluşmuş; bazı yerlerde ve işlerde kullanılmak için bu maddeden özel olarak hazırlanmış malzeme; yapı işlerinde kullanılmak için bu maddeden hazırlanmış malzeme; mücevherlerde kullanılan yüksek değerli cevher; dama, domino vb. oyunlarda kullanılan metal, kemik, plastik veya tahta parçalardan her biri; bazı organların içinde, özellikle idrar kesesi vb.nde oluşan, türlü biçim ve hacimdeki katı madde; bazı kütlelerden kopan veya koparılan parça; üstü kapalı bir biçimde söylenen iğneleyici söz, tariz; vakar, ağırbaşlılık; itibar; seng; çakıl, kaya; yeryüzünü oluşturan kitlenin sert ve katı olan cismi; taştan sütun veya heykel; yüzük ve küpe, benzeri süs eşyalarında kullanılan değerli maden; dama ve satranç gibi oyunlarda oynatılan pul; taş gibi sert ve katı (Pala, 2002, s. 413; Devellioğlu, 2004, s. 305, 938; TS, 2005, s. 1913; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 271; Kanar, 2010, s. 613, 914; Parlatır, 2014, s. 321, 546, 1485, 1640).

Yazdı gönülinde sanasın hecr bitigin
Nakş eyledi ayrulığı ya'nî ki hacerde (Kadı Burhaneddin D, 621, b. 3, s. 245)

“Sanki, ayrılık mektubunu gönlünde yazdı; yani ki ayrılığı taşta işledi.”

Âşık, sevdiğinden ayrıldığı için üzüntülüdür ve gönlünden geçenleri ona bir ayrılık mektubu yazarak belirtmiştir. O ayrılığını taşa nakşetmiştir. Eski zamanlardaki taşa yazılan yazılar hatırlatılmıştır. Âşığın mektup yazmasıyla onun şairlik yönünün olduğu da söylenebilir.

Felek kemân küresinden atılsa düşmenüñe
Havâdan iner iken taş olurdı her jâle (Mesîhî D, K 6, b. 38, s. 33)

“Felek yay yuvarlağından düşmanına atılsa; her çiy havadan inerken taş olurdu.”

Nişâncı Beg için yazılan kaside beytinde şair, feleği bir oka benzetmiştir. Onun yaydan düşmana atılmasını istemiştir. Eğer böyle bir olay gerçekleşebilseydi havadan inen her çiy de taş olurdu, diyerek bir yandan da aslında böyle bir şeyin olamayacağını düşünmüştür. Felek divan şiirinde daha çok uğursuz olarak görülmüştür. Şair de Nişâncı Beg’in düşmanlarına uğursuzluk gelmesini istemiştir.

Ben nice cân vermeyim şol lebleri mercâna kim
Böyle bağrı taş iken lâl-i Bedahşân imrenir (Necatî Beg D, G 132, b. 4, s. 209)

“Şu dudakları mercana ben nasıl can vermeyeyim ki bağrı böyle taşken Bedahşân yakutu (ona) imrenir.”

Beyitte âşık, sevgilinin özelliklerinden bahsetmiştir. Onun mercan gibi kırmızı dudakları karşısında canını seve seve feda edebilecektir. O, böyle düşünmesine rağmen gelenekte hep taş kalpli olarak bahsedilen sevgilisi ise yine ona acımamıştır. Âşık, ölecek olsa bile onu umursamamış ve taş kalpliliğiyle Bedahşân yakutunu bile kendisine hayran bırakmıştır. Şair, sevgilinin taş kalbiyle yakut arasında güzel bir ilgi kurmuştur.

Hâne-i kalbümi cevrüñ taşı yıkmaz zîrâ
‘Işk bennâsı bu daş ile urupdur temelüm (Emrî D, G 349, b. 2, s. 197)

“Kalp evimi eziyetinin taşı yıkmaz çünkü, aşk mimarı bu taşla temelim(i) vurmuştur.”

Âşık, beyitte sevgilisine seslenmiştir. Kalbinin onun eziyetleriyle yıkılmayacağını söylemiştir. Bunun sebebi ise âşığın kalbinin aşk taşıyla aşk mimarı olan Ferhâd tarafından inşa edilmesidir. Kalp evinin temeli aşk taşıyla yapılmış olduğu için yıkılmayacaktır. Ayrıca aşk mimarı ile Ferhâd hatırlatılmıştır.

Dedim lebine lâ‘l-i Bedahşan’dır bu
Güldü dedi ey fakir bühtandır bu
Bir daşa ne reng ile kılarsan nisbet
Şîrin ü şeker-feşân u handandır bu (Fuzûlî D, R 66, s. 328)

“Dedim dudağına ‘Bu Bedahşân yakutudur.’; güldü dedi ‘Ey fakir bu iftiradır; bir taşa ne renkle benzetip kıyaslarsın; bu tatlı ve şeker saçan ve gülendir.’.”

Âşık, sevgilisine dudağının Bedahşân yakutuna benzediğini söyler. Sevgili onun bu söylediğine gülüp ona fakir diyerek onu küçümser. Söylediklerinin iftira olduğunu, dudağının rengine bakıp onu taşla kıyaslayıp taşa benzetmesini anlamsız bulduğunu ifade eder. Ayrıca dudaklarının rengi dolayısıyla taşla kıyaslanamayacak olduğunu; tatlı, şeker saçan ve gülen dudaklarının güzelliğini anlatmıştır. Âşığın söylediği güzel söze karşılık sevgili onu küçümsemiş ve kendi kendini övmüştür.

Nedür bu dîde-i terden akan hunâbe-i hasret
Çemenzâr-ı gamuñ seng-i siyâhın la‘l-ı nâb itdüñ (Neşâtî D, K 5/ V, b. 6, s. 21)

“Bu ıslak gözden akan hasretin kanlı gözyaşı nedir? Gam çimenliğini mihenk taşı saf lal ettin.”

Hz. Hüseyin için yazılmış bu mersiye beytinde şair, onun ölümüyle üzüntüden kanlı hasret gözyaşları dökmüştür. Döktüğü bu yaşlar mihenk taşının yani Hacerü’l-esved’in bulunduğu Kâbe’nin çimenliğini lal taşı gibi kırmızıya boyamıştır. Çünkü çok ağlamaktan artık gözyaşları kanlı akmaya başlamıştır.

Bir nazarda etdi ol kân-ı kerem
Sengi gevher toprağı anber-şemîm (Şeyh Gâlib D, K 10, b. 13, s. 94)

“O kerem kaynağı bir bakışta taşı mücevher, toprağı amber kokulu etti.”

Galata Mevlevihanesi’nin yenilenme tarihi için yazılmış kaside beytinde şair, orayı yenilettiren kişiyi övmüştür. Onun cömertliğini, bir bakışıyla Mevlevihanenin taşlarını mücevher ve toprağını amber kokulu yaptığını söylemiştir.

Nûr-ı vechiñde o hâl-i siyehi gördükde
Hacerü’l-esved ile Beyt-i Mükerrem sandım (Leylâ Hanım D, G 88, b. 3, s. 289)

“Yüzünün parlaklığında o siyah beni gördüğ(üm)de; Hacerü’l-esved ile aziz ev sandım.”

Sevgilinin yüzünün parlaklığını öven şair, onu Kâbe’ye ve yüzündeki siyah beni de Kâbe’de bulunan Hacerü’l-esved’e benzetmiştir. Sevgilinin benleri siyahlığı nedeniyle siyah renkteki Hacerü’l-esved olarak düşünülmüştür. Ayrıca şair, beyitte leff ü neşr-i müşevveş sanatı yapmıştır.

Taranan divanların hepsinde seng, 20’sinde taş, 16’sında hacer, 2’sinde daş kelimeleri bulunmuştur. Daha çok “bağır, cevr, gönül, işik, melamet, mermer, mezar, mihnet, nakş, siyah, şîşe ve târîh” kelimeleriyle kullanılmışlardır.

3.3.6. Gil/ Hâkres/ Kil: Balçık, su ile ıslanmış toprak, lüleci çamuru, kil; ıslandığı zaman kolayca biçimlendirilebilen yumuşak ve yağlı toprak; çamur; toprak; yaratılış, tıynet; beden, vücut, ten; baş veya çamaşır yıkamaya yarar yeşilimtırak ve kaygan bir cins toprak (Devellioğlu, 2004, s. 289; TS, 2005, s. 1180; Kanar, 2010, s. 635, 1274; Parlatır, 2014, s. 510, 908).

Âdemdür ol şâh işiginde başıyile
Zerd ü nizâr u zâr olıban âb u gildedür (Kadı Burhaneddin D, 1007, b. 2, s. 391)

“İnsandır (ki) o padişah eşiğinde başıyla; solgun, zayıf ve inleyen olarak, su ve kildedir.”

Beyitte şair; âşığı Hz. Âdem’e, sevgiliyi ise padişaha benzetmiştir. Âşık, Hz. Âdem gibi su ve kil içerisindedir. Âşığın sevgilinin önünde eğilmesiyle Hz. Âdem’in Allah’ın önündeki hâli birbirine benzetilmiştir. Solgun, zayıf ve inleyen âşığın bu hâli aşk derdi çekmesi yüzündendir. Âdem kelimesi tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Egildi havz kenârında gül budağı gibi
Çü zülfün ol yudu gilden ben el yudum dilden (Ahmet Paşa D, Kı 12, b. 2, s. 299)

“Gül budağı gibi havuz kenarında eğildi; çünkü o saçını kilden yıkadı, ben gönülden vazgeçtim.”

Sevgili, gül budağı gibi havuz kenarına eğilmiştir. Gül, rengi ve narinliği sebebiyle sevgiliye benzetilmiştir. O, havuz kenarında saçını kilden yıkarken onu gören

âşık ise ondan etkilenerek gönlünü ona kaptırmıştır. Beyitte âşığın sevgiliye nasıl âşık olduğu anlatılmıştır.

Çeşme-i hayvân iken hızr-ı çemende cûy-bâr
Zulmet-i gilde şitâ uş câm-ı İskender kılar (Şeyhî D, G 66, b. 8, s. 162)

"Çimen Hızır'ında ırmak âb-ı hayâtken; kış şimdi kil karanlığında İskender kadehi yapar."

Beyitte geçen Hızır, İskender, âb-ı hayât ve zulmet kelimeleriyle âb-ı hayâtın bulunuşuna telmih yapılmıştır. Çimen yeşil renkli olduğu için Hızır kelimesiyle bir arada kullanılmıştır; çünkü Hızır'ın da yeşil renkte kıyafetler giydiği düşünülmüştür. Irmak âb-ı hayâta benzetilmiştir. Karanlık ve kil arasında da renklerinin koyu olması yönünden ilişki kurulmuştur.

Nefesüñ rûh virüp tâ ola mürg-i bâmuñ
Ey Mesîhâ-dem ölürsem gilümi tayr eyle (Bâkî D, G 433, b. 3, s. 369)

"Ey İsa nefesli! Ölürsem kilimi kuş yap, nefesin can verip bülbülün aynı(sı) olsa."

İsa nefesli olan sevgilidir. Âşık ölürse sevgilinin kendi kilini kuş yapıp nefesiyle can vererek bülbül hâline getirmesini istemiştir. Hz. İsa nefesi ile ölüleri diriltme mucizesine sahiptir. Hz. İsa'ya telmih yapılmıştır.

Âb-ı çeşmimle gil edip ey kazâ hakim benim
Bîsütun-ı derde bir şûride Ferhâd et beni (Hayâlî D, G 606, b. 2, s. 300)

"Ey kaza (kader)! Benim toprağım(ı) gözyaşımla kil edip; beni dert dağında bir âşık Ferhâd et."

Âşık, kazaya (kadere) seslenmiştir. Toprağını gözyaşlarıyla kil yapıp Bîsütûn dağındaki âşık Ferhâd gibi olmayı istemiştir. Kaza, olacağı önceden Allah tarafından bilinen şeylerin meydana gelmesidir. Âşık, bunların olacağını zaten bilmiştir ve artık ortaya çıkmasını istemiştir. Beyitte Bîsütûn ve Ferhâd hatırlatılmıştır.

Turmaz yakar seng-i cefâ taşmakda seyl-âb-ı belâ
Dîvâne-i ser-der-hevâ üftâde-i pâ-der-gilüz (Nev'îzâde Atâyî D, G 97, b. 3, s. 213)

"Eziyet taşı durmaz yakar, bela seli taşmakta; baş yırtan sevginin delisi, ayak yırtan kilin düşkünüyüz."

İlk dizede sevgilinin âşığa yaptıklarından bahsedilmiştir. Onun eziyetleri durmadan âşığı yaralamış ve bela seli ise dolmuş taşmıştır. İkinci dizede âşığın nelere muhtaç olduğu söylenilmiştir. O, sevdiğine olan sevgisiyle delirmiş ve onun ayağının kiline düşkün olmuştur. Baş ve ayaktan bahsedilerek tezat sanatına başvurulmuştur.

Gil-i râhın alup söyler arûs-ı devlet ü ikbâl

Benim gîsûlarım sen dil-keş eylersin hızâbımsın (Nedîm D, K 18, b. 15, s. 82)

"Talih ve baht gelini yolunun kilini alıp söyler: 'Benim saç örgülerim(i) sen gönül çekici yaparsın, kınamsın.'."

Kaside beytinde memduh; talih ve baht gelini olarak kabul edilmiş, onun yolunun kilinin değerinden bahsedilmiştir. Elindeki kille saç örgülerini gönül çekici hâle getirmiştir. Ayrıca yol kili saçlarını koruyup güzelleştiren kına olarak düşünülmüştür. O öyle değerli bir kişidir ki sadece geçtiği yolun kili bile önemlidir.

Muhammer tıyneti âb u gil-i 'ilm ü fazîletden

Salâh u 'iffet ü perhîz ile zâtı mürebbâdır (Leylâ Hanım D, Ta 11, b. 4, s. 197)

"Bilme, erdem suyu ve kilinden mayalanmış yaratılışı; iyilik, temizlik ve dince yasaklardan kaçınma ile kendisi terbiye görmüştür."

Mekkeli İslamiyet şeyhleri için yazılmış tarih beytinde onların özelliklerinden bahsedilmiştir. Bilgili, erdemli bir yaratılışta oldukları; iyi, temiz ve dinî yasaklara uyan bir terbiye ile yetiştikleri söylenmiştir.

Taranılan divanların 18'inde gil kelimesi geçmesine rağmen hâkres ve kil kelimeleri hiçbirinde yer almamıştır. Gil kelimesi çoğunlukla "âb" ile tamlama kurularak kullanılmıştır.

3.3.7. Kân: Maden ocağı, maden kuyusu, maden, ocak; bir şeyin menbaı, kaynağı; hazîne, genc (Pala, 2002, s. 269; Devellioğlu, 2004, s. 486; Kanar, 2010, s. 1198; Parlatır, 2014, s. 834).

Dür dişüñ la'l lebüñçün bu gözüm incü döker

Bu 'acebdür ki yaşum bahra vü hem kâna düşer (Kadı Burhaneddin D, 90l, b. 9, s. 350)

“Bu gözüm inci dişin, lal dudağın için inci döker; bu nasıldır ki (göz)yaşım (hem) denize ve hem maden ocağına düşer?”

Âşığın gözleri sevgilinin inci gibi beyaz, sıralanmış dişleri ve lal gibi kırmızı dudağı için inci şeklindeki gözyaşlarını dökmüştür. O, kendi kendisine gözyaşlarının hem denize hem de maden ocağına nasıl düşebildiğini sormaktadır. Deniz ve inci, lal ve maden ocağı arasında çıkarıldıkları yerler olmaları açısından ilgi vardır. Bu nedenle âşık, sevgilinin güzelliğini arttıran nesnelerin nasıl buralarda olabildiğini merak etmiştir.

Eşk-i gül-gûnum ki olmaz lâ’l yâdında meger
Gözlerim kan çeşmesidir yâ akîkin kânıdır (Ahmet Paşa D, G 106, b. 3, s. 170)

“Meğer gül renkli gözyaşım gönlünde lal olmaz ki öyle ise gözlerim kan çeşmesidir, akikin kaynağıdır.”

Âşık, üzüntüsünden artık ağlaya ağlaya kanlı gözyaşları dökmeye başlamıştır. Bunların sevgilinin gönlünde nasıl lal yerine geçmediğini merak etmiştir. Ona göre gözyaşları akik taşı, gözleri ise kan çeşmesi olmuştur. Akik, kırmızı renkli bir taştır. Gözler de kan ağladığı için kan çeşmesi durumundadır.

Hüsnidür kân-ı cevâhir dudagı la‘l satar
Dişleri incü dizer kirpügi elmâs dutar (Ahmed-i Dâ‘î D, 189, b. 3, s. 184)

“Cevherler kaynağı güzelliğidir; dudağı lal satar, dişleri inci dizer, kirpiği elmas tutar.”

Beyitte sevgilinin güzelliği övülmektedir. Bu övme işlemi ise değerli taşlarla yapılmıştır. Onun güzelliğinin cevherler kaynağı olduğunu söyleyen âşık; dudaklarını kırmızı rengi nedeniyle lal’e, dişlerini beyazlığı ve sıra sıra olması nedeniyle inciye ve kirpiğinde duran yaşları da elmasa benzetmiştir. Bu nedenle sevgili bir maden ocağı şeklindedir.

La‘l-gûn katreler akıtdugı demler çeşmüm
Ayaguñ topragına kân-ı Bedahşân dirler (Bâkî D, G 144, b. 5, s. 191)

“Gözüm(ün) kırmızı renkli damlalar akıttığı zamanlar; ayağının toprağına Bedahşân madeni derler.”

Âşık, kan ağlamaya başladığı zamanlarda sevgilinin bulunduğu yerin toprağı da kanlı hâle gelmiştir. Bu nedenle orayı görenler Bedahşân madeni zannetmişlerdir. O,

her zaman sevgilinin ayağı toprağına önem vermektedir. Beyitte de maden olarak düşünülmesiyle toprağın çok değerli olduğu belirtilmiştir.

Göz yumunca her müjem yüz hûn-ı dil peydâ eder
Tîşe bir lâl almaga bin kez leb-i kânı öper (Hayâlî D, G 164, b. 2, s. 145)

"Göz(ümü) kapatınca her kirpiğim yüz keder hazırlar; külünk bir lal almaya bin kez maden ocağının dudağını öper."

Âşık, artık gözünü kapatsa dahi kirpiklerinin her birinden birer tane yaş dökülmeye hazır hâlde beklemektedir. Rakip, sevgilinin dudağından külünkle bir lal taşı almaya kalksa bin defa onun dudağını öpmüştür. Bunu gören âşık da üzüntüsünden gözlerini kapatmıştır; ama bu bile gözyaşlarının akmasına engel olmamıştır. Sevgili ona değil, rakibe yüz vermektedir. Maden ocağı olarak bahsedilen sevgilidir. Lal ise onun dudaklarıdır.

'Atâyî 'aşkdan hâlî degül dâ'im ser ü sîne
Birisi kûh-ı âteşdür birisi kân-ı âteşdür (Nev'îzâde Atâyî D, G 57, b. 5, s. 196)

"'Atâyî aşktan devamlı baş ve sine boş değil; birisi ateş dağıdır, birisi ateş madenidir."

Şair, beyitte kendisiyle konuşmaktadır. Hem kafasının hem de gönlünün aşkla sürekli dolu olduğunu söylemiştir. Âşık, her zaman sevgilinin aşkını düşünür ve onun aşkıyla yaşamaya devam eder. Beyitte de bu hâl anlatılmıştır. 'Atâyî, başını ateş dağına, sinesini de ateş madenine benzeterek nasıl bir yangında olduğunu anlatmıştır. Beyitte leff ü neşr-i müretteb sanatı da görülmüştür.

Mey midir ruhsârını mihr-i dırahşân eyleyen
La'lini sâgar mıdır kân-ı Bedahşân eyleyen (Nedîm D, G 105, b. 1, s. 306)

"Yüzünü parlayan güneş yapan içki midir; lalini Bedahşân madeni yapan kadeh midir?"

Beyitte âşık, sevgiliye soru sorar. Yüzünü parlayan güneş yapanın içtiği içki olup olmadığını merak etmiştir. Lal olarak bahsedilen sevgilinin dudağıdır. Gelenekte dudak kadehe de benzetilmektedir. Sevgilinin dudağını Bedahşân madeninden çıkan lal

yapanın ise kadeh mi olduğunu sormuştur. Aslında âşık, içkinin verdiği hafif sarhoşlukla orada gördüğü sevgiliyi içki meclisindeki nesnelere benzetmiştir.

O bir kân-ı keremdir bende-gânın eylemez mahzûn
‘Aceb işden mi bir sözle iderse bendesin memnûn (Leylâ Hanım D, Kı 7, b. 1, s. 349)

“O bir bağış kaynağıdır, kulların(ı) kaygılı etmez; bir sözle kulunu memnun ederse şaşılacak iş mi?”

Şairin beyitte bahsettiği kişi bağış kaynağı olarak nitelendirilmiştir. Onun hiçbir zaman kullarını kaygılandırmadığı ve bir sözüyle kulunu memnun ettiği söylenilmiştir. Bunun şaşılacak bir iş olmadığından bahseden Leylâ Hanım, bahsettiği kişiyi övmektedir.

Taranılan divanların hepsinde kân kelimesi bulunmuştur. Kelimenin “‘adalet, bahr, Bedahşân, deryâ, kerem, la‘l, leb, melâhat ve şeker” ile birlikte kullanıldığı görülmüştür.

3.3.8. Kara/ Kârre/ Kenâr: Kıyı, çevre; deniz kıyısı; uc, köşe; nihâyet, son; kucaklama, kucağa alma; etraf pervazı, çerçeve; çenber; yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak; bir şeyin, bir yerin bitiş kısmı veya yakını, yaka; bir şeyi çevreleyen çizgi; pervaz, çizgi, antika, baskı vb. çevre süsleri; merkezden uzak olan, kuytu, ıssız, sapa, tenha yer; yan; bir biçimi sınırlayan çizgilerden her biri; kara; kenar; sahil; kucak, koyun; köşe; ayrı; baş; pervaz; çember, kuşak; elde edilme; kıta; toprak ve yer, yeryüzü; sahil, göl veya deniz kıyısı; bucak, gizli kapaklı veya ücra yer; çerçeve; kitap veya mektubun kenarına yazılan şey, haşiye, hamiş; kucaklama, ağuş (Devellioğlu, 2004, s. 507; TS, 2005, s. 1074, 1134; Kanar, 2010, s. 1145, 1233; Parlatır, 2014, s. 843, 881).

Boyuñ hayâli gözümden kaçan gide çünki
Kenâr-ı âbda kılur hemîşe serv makâm (Kadı Burhaneddin D, 1092, b. 3, s. 424)

“Boyunun hayali gözümden nasıl gidecek? Çünkü su kıyısında her zaman servi durur.”

Âşık, sevgiliye boyunun hayalinin gözünün önünden gidemeyeceğini söylemiştir. Bunun sebebini ise her zaman su kıyısında servinin bulunmasına bağlamıştır. Serviler

mezarlıklarda ve su kıyılarında bulunmaktadır. Ayrıca gelenekte sevgilinin boyu için hem benzeyen hem de benzetilen olarak kullanılmıştır. Beyitte de sevgilinin boyu ile onun arasındaki ilgiye değinilmiştir.

Kenar-ı havza mukîm ol nigâr ile kadeh iç
Nite kim âb-ı hayât içdi hızr ile ilyâs (Ahmed-i Dâ'î D, 264, b. 2, s. 231)

"Nasıl ki Hızır ile İlyas âb-ı hayât(ı) içti; (sen de) havuz kıyısın(d)a oturan o sevgili ile kadeh iç."

Hızır ve İlyas'tan bahsedilerek onlara ve âb-ı hayâtı bulup içmelerine telmih yapılmıştır. Şair, âşığa seslenmiştir. Hızır ve İlyas'ın âb-ı hayâtı bulup içmesi için nasıl bir imkânları olduysa onun da sevgiliyle bir araya gelip içki içecek imkânının olduğunu söylemiştir. Âşığın, sevgili ile beraber içki içebilmesinin zor olacağını bilmesine rağmen şair onu yüreklendirmiştir.

Meğer var ise öykünmüş kad-i bâlâsına servin
Kenâr-ı âbda gördüm ki ânı ser-nigûn oldu (Necatî Beg D, G 639, b. 2, s. 436)

"Yalnız servin uzun boyuna özenmiş varsa; onu su kıyısında gördüm ki baş aşağı oldu."

Beyitte servinin su kıyısında bulunmasına ve boyunun uzun olmasına değinilmiştir. Aslında servi olarak bahsedilen sevgilidir. Şair, onun boyunun uzunluğuna özenen birini su kıyısında baş aşağı bir şekilde görmüştür. Baş aşağı olarak bahsedilen ağaçla Tuba ağacı hatırlatılmıştır. Servinin yani sevgilinin ondan daha uzun boylu olduğu söylenilmiştir.

Lebiyle dişleri yâdına yaş döker Emrî
Denizde dürr-i yetîm ü karada âb-ı hayât (Emrî D, G 63, b. 5, s. 66)

"Emrî denizde büyük inci ve karada âb-ı hayât, dudağıyla dişleri hatırına yaş döker."

Şair, beyitte kendisiyle konuşmuştur. Denizdeki incinin, karadaki âb-ı hayâtın sevgilinin dudağı ve dişleri için ağladığını söylemiştir. Denizdeki inci olarak bahsedilen kişi İlyas, karadaki âb-ı hayât ise Hızır'dır. Allah onları insanlara yardımcı olmaları için oralara yollamıştır. Onlar dahi sevgilinin dişleri ve dudağının güzelliği karşısında ağlamışlardır. Beyitte ayrıca leff ü neşr-i müşevveş sanatı vardır.

Gözetme hâl ü hat ‘ışk içre ümmîd-i kenâr itme

Mahabbet özge deryâdur görünmez karalar dirler (Nev‘î D, G 73, b. 4, s. 273)

“Aşk içerisinde durum ve sınır bekleme, kıyı umma; sevgi başka denizdir, karalar görünmez derler.”

Nev‘î beyitte aşkı ve sevgiyi övmüştür. Âşık olan bir kişinin neler yapması gerektiğini anlatmıştır. Ona göre aşkta ne durum ne de sınır vardır. Bu nedenle kişinin aşk denizine düştüğünde kıyı bulmayı ummamasını; çünkü aşkın çok başka bir şey olduğunu ve derinliğinden karanın görünmediğini söylediklerini belirtmiştir.

Selef nazmıyla bir nice sefîne karaya atdı

Satûr-ı şi‘rümüñ mevc uralı bahr-i güher-bârı (Nev’îzâde Atâyî D, K 8, b. 44, s. 81)

“Şiir satırımın dalga vuran cevher yağdıran denizi; selef sırasıyla bir nice gemi karaya attı.”

Şeyhülislam Hâce-zâde Mehmed Efendi için yazılmış kaside beytinde şair kendi şiirini övmüştür. Onun cevher yağdıran bir denize benzediğini söylemiştir. Bu denizde kendisinden sonra yerine geçecek olan kişinin eserlerinin battığını söylemiştir. Onun denizi seleflerinin gemilerini yerle bir etmektedir. Kendisini bu nedenle değerli bir şair olarak görmektedir.

Dil teh-nişîn-i halka-i gird-âb-i zülf-i yâr

Baht-i siyâh hande ider karadan bana (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, G 5, b. 4, s. 302)

“Sevgilinin saçının girdab halkasının dibine oturan gönül; kara talih bana karadan güler.”

Beyitte âşığın gönlü sevgilinin saçına asılı kalmıştır. Tıpkı bir girdab gibi karışık olan saç onun gönlünü içerisine çekmiştir. Onunla beraber birçok âşık da bu girdaba yakalanmış ve sevgilinin saçında asılı kalmıştır. Bu nedenle kara talih âşığa karadan bakmış ve gülmüştür. Sevgilinin saçlarının her bir teline bir âşığın gönlünün asılı olması hatırlatılmıştır.

Düzüp zerrîn-kadehle bezmini çarh-ı felek gûyâ

Çekildi bir kenâra cümleden sahib-vakâr oldı (Şeref Hanım D, K 22, b. 10, s. 145)

"Talih sanki bezmini altın kadehle hazırlayıp; bir kıyıya çekildi, hep ağırbaşlı sahip oldu."

Âlî Paşa için yazılmış olan bahariye kasidesi beytinde talih bir içki meclisinde olarak tasvir edilmiştir. Onun bu meclisi altın kadehle hazırladığı ve kenara çekilerek ağırbaşlı bir kişi hâline geldiğinden bahsedilmiştir. İçki meclisini hazırlayan o değilmiş gibi davranmıştır ve şair de bundan şikâyetçidir. Altın kadeh yıldızlar, bezm ise gökyüzüdür.

Taranılan divanların hepsinde kenâr, 11'inde kara kelimelerine rastlanmasına rağmen hiçbirinde kârre kelimesi bulunmamıştır. Kenâr kelimesi daha çok "su, havuz kıyısı" anlamlarında kullanılmıştır.

3.3.9. Kaya/ Sahre(t): Kaya; külte; büyük ve sert taş kütlesi; kayaç; iri ve sert taş; taşlık ve sarp dağ, taşlık uçurum, yar; taş (Devellioğlu, 2004, s. 913; TS, 2005, s. 1113, 1683; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 836; Kanar, 2010, s. 994; Parlatır, 2014, s. 865, 1445).

Kim itdi sahreyi toprahda la'l-i rümmânî

Kim itdi katrayı deryâda lü'lü-yi mensûr (Ahmedî D, K XXIV, b. 30, s. 68)

"Kim kayayı toprakta narçiçeği renginde taş yaptı? Kim damlayı denizde dağılmış inci yaptı?"

Bu beyitte kayayı değerli taşa, damlayı inciye dönüştürenin kim olduğu merak edilmiştir. Âşığın gözünden akan yaş, kırmızı renktedir. Kayanın toprakta kırmızı renkli bir taş olması ile bu kastedilmiştir. Ayrıca damladan inci olmasıyla incinin oluşması hatırlatılmıştır. Şair, bütün bunları yapanı bilmesine rağmen yine de kimin yaptığını sormuştur.

Deryâya düştü cûdun elinden dür-i hoş-âb

Ol korkudan edindi kayadan hisâr lâ'l (Ahmet Paşa D, K 12, b. 36, s. 50)

"Cömertliğin elinden iyi inci denize düştü; lal o korkudan kayadan kale edindi."

Şairin Fatih Sultan Mehmed'i övmek için yazdığı kaside beytinde onun cömertliğinden bahsedilmiştir. Bu cömertlik bir deniz kadar sonsuz ve boldur. İncinin

denizden çıkan değerli bir mücevher olmasını da hatırlatan şair, kaya gibi olan incinin denize düşmesiyle korkup lal taşının kendisine kayadan kale edindiğini söylemiştir. Padişahın yüceliğinden lal taşının bile korktuğu belirtilmiştir.

Her kaya tîg oldı her bil bagladı tâk u kemer
Nîzeler ser-tîz idüp şimşîri bürrân eyledi (Ahmed-i Dâ'î D, 17, b. 13, s. 47)

"Her kaya kılıç oldu, her dağ beli kemer ve kuşak sardı; mızraklar keskin olup kılıcı keskin yaptı."

Beyitte bir savaş anlatılır. Bu savaş için kayalar kılıç olmuş, dağ sırtındaki çukur yerler kemerlerle sarılmış ve mızraklar keskinleşerek bileği görevi görüp kılıçları keskinleştirmiştir. Böylelikle savaş malzemelerinin nasıl oluştuğuna ve neler olduğuna da yer verilmiştir.

Nazarda merhametden yok eser ey şûh-ı sengîn-dil
Kıya bakışlaruñdan añlanur kalbüñ kaya ancak (Bâkî D, G 234, b. 3, s. 244)

"Ey taş yürekli şuh sevgili! Yan bakışında acımadan eser yok. Sert bakışlarından kalbinin kaya olduğu o kadar anlaşılıyor."

Sevgili, âşığa karşı her zaman taş yüreklidir. Ona hiçbir zaman acımaz. Tam tersine ona her türlü işkenceyi yaparak onun daha çok acı çekmesine yol açar. Sevgilinin yan bakışının çok sert olması ile taş kalpli olması arasında bir ilgi kurularak en önemli özelliklerinden birine gönderme yapılmıştır.

İşi hemîşe kaya yonmag-idi Ferhâduñ
Müjemle dür delerin san'atın gör üstâduñ (Emrî D, G 294, b. 1, s. 172)

"Ferhâd'ın işi her zaman kaya yontmaktı. Kirpiğimle inci delerim, üstadın sanatını gör."

Bu beyitte Ferhâd ile Şîrîn hikâyesine telmih yapılmıştır. Şîrîn'e âşık olan Ferhâd, onun isteği üzerine Bîsütûn dağını delmeye başlar. Beyitte kaya yontmakla anlatılan Ferhâd'ın Bîsütûn dağını delmesidir. Ferhâd, divan şiirinde zorluklarla mücadele eden âşığı temsil etmiştir. Beyitteki kirpiğiyle inciyi delen kişi ise sevgilidir. Onun kirpikleri bir oktur ve âşığın kalbini delmeye yarar. Buradaki inci âşığın kalbini, üstad ise Ferhâd

gibi mimar-mühendis olan sevgiliyi temsil etmektedir; çünkü sevgili bu işi yapma konusundan en usta olan kişidir.

Müşerref eyleyüp yirden götürdi anı lutfından
Ayagına sürüp yüz buldı sahre rütbe-i vâlâ (Nev'îzâde Atâyî D, K 1, b. 54, s. 50)

"Kaya, (onun) ayağına yüz sürüp yüksek rütbe sahibi oldu; (o kişi) onu iyiliği ile şereflendirip yerden kaldırdı."

Veysî'nin yazdığı ilk Türkçe siyer kitabının zeylindeki bu beyitte padişah mazmunu görülmektedir. Padişah her zaman adaleti, halkını koruması ile övülmüştür. Kaya olarak belirtilen ise ondan çok daha düşük bir mevkiye sahip olan halktan biridir. Eskiden padişahın huzuruna çıkarken ayağına doğru yüzünü yere sürercesine eğinilmektedir. Bunu yapan kişi rütbe sahibi olmuş ve padişahın iyi bir kişi olmasına bağlı olarak onun tarafından yerden kaldırılarak ödüllendirilmiştir.

Kimi mânî kimisi vâdî-i Türkmânîde
Kara oglan kaya başısı yelellâ-yı sühan (Sünbülzâde Vehbî D, K 51, b. 46, s. 278)

"Kimi Mânî, kimisi Türkmen vadisinde(dir); kara oğlan söz tembelliği kaya başısı(dır)."

Beyitte Mânî adlı Çinli nakkaş ve ressama telmih yapılmaktadır. Bu kişi, Sasaniler zamanında Şapur devrinde İran'a gelerek burada Zerdüştlük ve Hristiyanlığı inceleyerek iki dini birleştirip yeni bir mezhep kurmuştur. Buna da Mânî dini yani Maniheizm denilmiştir. Bahsedilen din en çok Çin'de yayılmıştır. Onların kutsal olarak saydıkları kitaplar resimlerle süslüdür. Mânî'nin yaptığı resimler de çok güzel olduğundan bu özelliğini müritlere bir mucize olarak göstermiş ve peygamberlik davasında bulunmuştur. Buradaki kara oğlan ile o kastedilerek onun sözlerinin bir öneme sahip olmadığı anlatılmıştır.

Kaya/ sahre(t) kelimeleri taranan divanların sadece 11'inde yer almıştır. Kaya kelimesinin en çok kullanıldığı divan Kadı Burhaneddin'e aittir. Sahre(t) kelimesi ise Ahmedî ve Nev'îzâde Atâyî'nin divanlarında bulunmaktadır. Daha çok devlet büyükleri ya da ünlü kişilerle bir arada kullanılmışlardır. Değerli taşlara benzetildiği örneklerin de bulunduğu görülür. Ayrıca bir savaş aleti olan kılıcın da ham maddesi olduğu örnek beyitten anlaşılmıştır.

3.3.10. Kum/ Mâse: Silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan, deniz kıyısı, dere yatağı vb. yerlerde çok bulunan, ufak, sert tanecikler; pek ufak ve sert taneler hâlinde olan toprak; ince toprak, toz; yazıyı kurutmaya yarayan toz, rîk; armutta ve bazı meyvelerde dişlere dokunan sert tanecikler; bazı dokuma kumaşta bulunan pek ufak ve sık benekler; mesanede, böbrekte ve karaciğerde oluşan ince taş; çokluk, bolluk; kum (TS, 2005, s. 1252; Kanar, 2010, s. 1332; Parlatır, 2014, s. 933).

Düşmenüñ kumdan çog ise başına toprak anuñ
Hak ta‘âlâ yir yüzinde ber-karâr itmiş seni (Ahmed-i Dâ‘î D, 20, b. 11, s. 57)

“Düşmanın kumdan çoksa onun toprak başına; Allah yüksek olsun seni yeryüzünde kararlı etmiş.”

Beyitte şair, düşmanı kumdan çok olan kişinin düşmanına “toprak başına” kargışını söylemektedir. “Toprak başına” klasik Türk şiirinde genellikle düşman olarak veya bazı davranışlarının uygun olmadığı düşünülen kişilere, feleğe, kişileştirilmiş bazı nesnelere ve sevgiliye söylenen bir kargıştır (Yılmaz, 2014, s. 175). O kişiyi Allah yeryüzünde kararlı yapmıştır.

Ayaguñ tozı çıkmaz gözlerümden
Ki sâ‘atden akar birbirine kum (Mesîhî D, G 157, b. 4, s. 215)

“Ayağının tozu gözlerimden çıkmaz ki saatten kum birbirine akar.”

Beyitte kum saatinden bahsedilmiştir. Sevgilinin ayağının tozu âşığın gözüne sürmedir. Nasıl ki kum saatindeki kumlar belirli bir düzenle birbiri ardınca akmaktaysa ayak tozu da sürme olmaktadır. Şair, bir anlamda da zamanın geçişini anlatmıştır.

İki şişe gözüm izin kumundan
Dolısar bir gün ammâ sâ‘ati var (Necâtî Beg D, G 86, b. 2, s. 188)

“Gözümün izinin kumundan iki şişe; bir gün(de) dolar, ama saati var.”

Şair, beyitte kum saatini hatırlatmıştır. Âşığın gözlerinin toprakta bıraktığı izin kumundan kum saatinin iki şişesi dolmakta ve bir gün tamamlanmaktadır; ama bunun saatle olduğundan bahsedilir.

‘Âlemi gözden geçürseñ eyleseñ biñ yıl rasad

Devr içinde turmasañ görseñ hezârân nîk ü bed
Her tarafdan aksa dünyâ mâlı gelse lâ-yu‘ad
Olsa kumlar sagışınca ‘ömrüñe hadd ü ‘aded
Gelmeye bu şîşe-i çarh içre bir sâ‘at gibi (Bâkî D, Mu 4, bn. IV, s. 91)

“Dünyayı incelesen, bin yıl gözlemlesen; çağ içinde kalmasan, iyi ve kötü binler(ce şey) görsen; dünya malı her taraftan aksa, pek çok gelse; kumlar sayılınca ömrüne derece ve sayı olsa; bu felek şişesi içinde bir saat gibi gelmeye(cek).”

Sultan Süleyman’ın gazeline tahmis olan bu bentte bir kişinin dünyayı incelese, gözlemlese, iyi ve kötü birçok şeyle karşılaşsa, bir sürü mala sahip olsa da ömründeki kumlar sayılmaya başladığında feleğin ömrüne başka bir saat daha eklemeyeceği söylenilmektedir. Beyitte kum saatiyle ömür arasında ilgi kurulmuştur.

Zemîn kumıyla gökler şîşesin farz eyle bir sâ‘at
Bu sâ‘atle niçe yüz biñ yıl olur bir dem-i fürkat (Emrî D, Muk 36, b. 1, s. 304)

“Yeryüzü kumuyla gökler şişesini bir saat farz et; bir ayrılık anı bu saatle kaç yüz bin yıl olur?”

Şair beyitte yeryüzü ile gökyüzü arasında bir kum saati oluşturmuştur. Bir ayrılık anının bu oluşan saatle kaç yüz bin yıl olacağının tahmin edilmesini istemektedir. Ayrılık anının önemine ve tarif edilemeyecek bir zaman olduğuna dikkat çekmektedir.

Şîşe-i çeşmim yolun kumu ile ey seng-dil
Pür edip her gün bu nev ile geçirdim sa’atim (Hayâlî D, G 334, b. 5, s. 205)

“Ey taş yürekli! Gözümün şişesini yolun kumu ile doldurup her gün bu yeni(lik) ile saatim(i) geçirdim.”

Taş yürekli olan sevgiliye seslenen âşık, gözlerini şekli nedeniyle şişeye benzetmiştir. Bu şişeyi her gün sevgilinin yolunun kumuyla doldurup saatini geçirmiştir. Beyitte hem kum saatine hem de sürmeye gönderme yapılmaktadır. Âşık, gözüne sevgilinin yolunun kumunu sürme olarak çekmektedir. Ayrıca gözlerini bir şişeye benzetip onları kumla doldurması kum saatini hatırlatmıştır.

Dilâ şimden geru erbâb-ı keşti kumda oynasun

Ki kumlar kımme-i hadrâ-yı gerdûndan mu‘allâdur (Nev’îzâde Atâyî D, G 76, b. 4, s. 204)

“Ey gönül! Şimdiden sonra gemi sahipleri kumda oynasın ki kumlar feleğin yeşillik tepesinden yüksektir.”

Beyitte âşık, gönlüne seslenir. Bundan sonra gönlünde aşk gemisine sahip olanların artık kumda oynaması gerektiğini söyler. Bunun nedenini ise kumların artık felekten bile daha yukarıya yükselmiş olmasına bağlamıştır.

Yapılmış mı ‘aceb kum sâ’atinden gayrı devrânda
Bu gûne devr-i dâ’imle döner zîr ü zeber sâ’at (Sünbülzâde Vehbî D, K 27, b. 4, s. 365)

“Acaba dünyada kum saatinden başka bu tarz durmadan altüst dönen saat yapılmış mı(dır)?”

Beyitte kum saatinin özelliklerine değinilmiştir. Şair, ondan başka bu şekilde çevrilerek çalışan bir saat olup olmadığını merak etmiştir. Kum saati devamlı çevrilerek içerisindeki kumların akmasının sağlanmasıyla çalışır. Beyitte de bu anlatılmıştır.

Kum kelimesi taranan divanların sekizinde geçmesine rağmen mâse hiçbirinde yer almamıştır. Daha çok “kum saati” şeklinde örneklerde geçmiştir.

3.3.11. Lây: Çamur; tortu; kül; balçık; alüvyon; sel yatağı (Devellioğlu, 2004, s. 543; Kanar, 2010, s. 1303; Parlatır, 2014, s. 962).

Sâkî-i mastaba-pîrâ-yı asîr-i nazmım
Ki teh-i sâgarımun rûha gıdâdır lâyı (Nailî D, K V, b. 25, s. 37)

“Sıra karışıklığının sedir süsleyen içki sunanı ki kadehimin dibinin tortusu cana gıdadır.”

Kıyamet gecesi ile ilgili bu kaside beytinde şair, insanların oluşturduğu sıranın karıştığını söylemiştir. Onları sıraya koyacak olan meleği ise sakiye benzetmiştir. Onun kadehinin dibindeki tortunun insanın canına gıda ve önemli olduğunundan bahsetmiştir.

Bu gamla lây-ı humı cevher-neşât ise de
Hamîr-ı mâye-i endûh olur şarâb-ı nebîd (Nailî D, K VII, b. 46, s. 45)

“Şarap küpünün tortusu bu gamla cevher neşesi ise de hurma şarabı gam mayasının hamuru olur.”

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit olmasından bahseden kaside beytinde şair gamlıdır. Hz. Hüseyin'e çok üzülmektedir. Bu üzüntüsüyle şarap küpünün tortusu ona neşe verecek bile olsa o şarap, gamın ham madesi hâline gelir. Üzüntüsünü azaltacak hiçbir şeyin olmadığından bahseder.

Aks-i ruhun o bâdeye bir kerre kim düşer
Tâ haşr lây-ı hummu verir bûy-ı âfitâb (Nailî D, G 11, b. 5, s. 161)

"O içkiye yanağın aksi bir kere düşer ki kıyamete kadar şarap küpünün tortusunu güneşin kokusu verir."

Beyitte içkiye yansıyan sevgilinin yanağından bahsedilir. Onun yanağı güneştir. Bir kere bu güneş yanağın aksi içki şişesine düşerse tüm şarap küpü tortusuna kadar güneşin kokusuyla bulanmış hâle gelecektir. Onun sadece yansıması dahi bunu yapmaya yetebilecek özelliktedir.

Neşve-i aşkı bulur mastaba-i irfânın
Kimisi lây-ı humunda kimi sercûşunda (Nailî D, G 322, b. 2, s. 295)

"İrfan sedirinin kimisi şarap küpünün tortusunda kimi baş coşmada aşk sarhoşluğu bulur."

İrfan sedirinde oturan âşıkların bazıları şarap küpünün tortusuna, bazıları da aşk sarhoşluğuna kapılmışlardır. Çünkü içtikleri içki, aşk şarabıdır. Aşk sarhoşu olan âşıklar içkiyle iyice coşmakta ve kendilerinden geçmektedirler.

Yazınca levhe kalem nîstî vü hestin olur
'Adem 'adem diyü mihrâb-i lâya ser-be-sücûd (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 1, b. 23, s. 25)

"Çamur mihrabına yokluk yokluk diyerek secde edici; kalem levhaya yazınca yokluk ve varlık olur."

Na't özelliği gösteren kaside beytinde çamur mihraba yokluk diyerek secde edenlerin Hz. Muhammed'in karşısında yokluk ve varlık şekline dönüştükleri görülmüştür. Onun varlığı, yokluğu var etmiştir.

Eyler îmâ bu neşîd-i nâ-şenîde ser-be-ser
Vaz'-ı makbûl-i seref nâdânına bî-leyy ü lây (Kânî D, Ta 53, b. 34, s. 229)

“Bu gerçek olmayan şiir, cahiline israf alınan hareketi baştan başa çamursuz ve balçıksız işaret eder.”

Mustafa Beg için yazılmış tarih beytinde şair, gerçek olmayan şiirin cahil olana israf olmadığını ve doğru yazılmış olduğunu işaret edeceğini söylemiştir. Akıllı olan insan zaten şiirin gerçek olmadığını ve ondaki yanlışları anlayacaktır.

Sabûn-ı meyle gerd-i keder dilde pâk olur
Çirkâbı dahı lây-şûy-ı vehmnâk olur (Nedîm D, G 45, b. 1, s. 276)

“Keder tozu gönülde içki sabunuyla temizlenir; pis suyu dahi kuruntulu koca çamur olur.”

Beyitte keder tozunu âşığın gönlünden temizleyecek tek şeyin içki olduğu söylenilir. Ancak içkili hâlinde âşık, sarhoşluğuyla kederini unutabilecektir. Pis su dahi içki sabunu sayesinde çamur hâline gelecektir.

Hâsılı ‘âlemi târîh ile telvîs etdi
Niçe murdâr u mülevves hezeyân-lây-ı sühan (Sünbülzâde Vehbî D, K 51, b. 66, s. 280)

“Çok kirli ve pis sözün sayıklama çamuru olanı dünyayı tarih ile kirletti.”

Kaside beytinde şair, kirli ve pis sözün bahsedildiği dünyanın bahsedilen tarihle kirletildiğini söylemiştir. O tarihteki olaylarda söylenen sözlerle bazı şeyler sonsuza kadar kötü olarak bilinecek diye endişelenmektedir.

Taranan divanların beşinde yer alan kelime, en çok Nailî’nin divanında bulunmuştur. “Şarap küpünün tortusu” anlamında beyitlerde kendisine çokça yer bulduğu görülmüştür.

3.3.12. Mermer/ Seng-i hârâ: Mermer [aslı: Yunancadır]; mermer taşı, pek sert taş; bileşiminde %75’ten çok kalsiyum karbonat bulunan, genellikle beyaz, renkli ve damarlısı da olan, cilalanabilen, billurlaşmış kireç taşı; bu taştan yapılmış; granit; sert taş; beyaz ve renkli cinsleri bulunan ve yapı işlerinde kullanılan billurlaşmış kireç taşı; pek sert kaya veya taş (Devellioğlu, 2004, s. 622, 938; TS, 2005, s. 1375; Kanar, 2010, s. 914, 1448; Parlatır, 2014, s. 1064, 1485).

Yüzi gül gözidür nergis teni berk-i semenden ter

Velî kirpükleri câdû yüregi seng-i hârâdur (Kadı Burhaneddin D, 30, b. 4, s. 14)

"Vücudu yasemin yaprağından taze, yüzü gül, nergis gözüdür; fakat kirpikleri cadı, kalbi mermerdir."

Beyitte âşık, sevgilinin güzellik özelliklerine değinmiştir. Onun vücudu yasemin yaprağından daha taze, yüzü gül, gözü nergistir. Böyle güzel özellikleri olmasına rağmen kirpikleri cadı, kalbi ise mermerdir. Gelenekteki sevgili tasvirinin yapıldığı beyitte sevgilinin yüzü gül gibi kırmızı, gözleri de nergis şekline benzemektedir. Güzel özelliklerin yanında kötü özelliklere de sahip olan sevgili; âşığı kirpikleriyle kendine âşık ettiği için cadı, kalbi hiç yumuşamadığı için de mermer kalpli olarak düşünülür.

İy serv-i sehî kâmet viy kaddi güzel 'ar'ar

İy la'l-i lebi yâkût iy gönli katı mermer (Ahmed-i Dâ'î D, 36, b. 1, s. 84)

"Ey doğru büyümüş servi boy(lu) ve ey boyu güzel dağ servisi; ey dudağı kırmızı yakut, ey gönlü sert mermer!"

Âşık, beyitte sevgiliye özellikleriyle seslenir. Sevgili servi boyludur. Onun boyu her zaman uzundur. Dudağı yakut gibi kırmızı renktedir. Âşığı bu özelliğiyle büyülemiştir. Güzel boyu ve kırmızı dudaklarına rağmen âşığa karşı hiç yumuşamayan mermerden bir kalbi vardır. Âşık, ne yaparsa yapsın bu gönlü bir türlü yumuşatamamıştır.

Kuh-ken Ferhâdlıklar etti Şirin adına

Sikkeyi mermerde kazdı âferin üstâdına (Necatî Beg D, G 533, b. 1, s. 387)

"Dağ kazan Şîrîn adına Ferhâdlıklar etti; aferin ustasına parayı mermerde kazdı."

Beyitte dağ kazan olarak bahsedilen kişi Ferhâd'dır. Şîrîn için Bîsütûn dağını delmiştir. Usta olarak nitelendirilen Ferhâd aşk konusunda ustalığını da sikkeyi mermere kazıyarak göstermiştir.

Kan aglamakla döndi gözüm kırmızı güle

Bir kez bakup baña dimez ol seng-i hâre gül (Emrî D, G 298, b. 3, s. 174)

"Gözüm kan ağlamakla kırmızı güle döndü; o mermer, bana bir kez bakıp 'Gül.' demez."

Âşık, ağlamaktan artık kanlı yaşlar dökmeye başladığını söyler. Bu kanlı yaşlar kırmızı güle benzetilmiştir. Mermer olarak bahsedilen kişi sevgilidir. Âşık, bu kadar çok ağlamasına rağmen sevgili ona bir defa bile bakıp gülmesini söylememiştir. O da bundan yakınır.

Mûm olupdur ey lebi şirin bana Ferhâd-veş
Dâmen-i kûh-ı belâ üstünde seng-i hareler (Hayâlî D, G 184, b. 4, s. 152)

"Ey dudağı şirin! Bana bela dağının eteği üstünde(ki) mermerler, Ferhâd gibi mum olmuştur."

Dudağı şirin olarak bahsedilen kişi sevgilidir. Âşık, ona seslenir. Kendisine bela dağının eteğindeki mermerlerin Ferhâd gibi razı olduğunu söyler. Bela dağını ve Ferhâd'ı dahi dize getiren âşık, sadece sevgiliyi etkileyemez. Onun gönlüne bir türlü giremez.

Çıkardı âteş-i sûzân yerine lâle vü gül
Tokınsa reşha-ı ihsânı seng-i hârâya (Nev'îzâde Atâyî D, K 12, b. 20, s. 92)

"Bağış damlası mermere dokunsa; yanan ateş yerine lale ve gül çıkardı."

Ulema Kemâl Efendi için yazılan kaside beytinde şair, onu över. Onun yaptığı bağışların mermere damlamasıyla mermerde ateş yerine gül ve lale çıkaracağını söyler. Onun sert mermeri yumuşatacak kadar yüce biri olduğundan bahsedilir. Ateşin güle dönmesiyle Hz. İbrahim de hatırlatılır.

Seyr iden mermer sütûnlarla bu kasr-i dil-keşi
Yâd ider mi dil-ber-i sengîn-dil ü mevzûn-kadi (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, Ta 22, b. 15, s. 188)

"Mermer direklerle (bezeli) bu gönül çekici sarayı seyreden; taş kalpli ve düzgün boylu sevgiliyi hatırlar mı?"

Sultan Ahmed'in Sadabad'daki sarayı için yazılan tarih beytinde şair, sevgili ile saray arasında bir karşılaştırma yapar. Mermer direklere sahip olan gönül çekici saraya bakanın taş kalpli ve uzun boylu sevgiliyi hatırlayıp hatırlamayacağını merak etmiştir. Mermerin taştan olması ile sevgilinin taş kalbi, direklerle de onun uzun boyu arasında ilgi kurulmuş ve leff ü neşr-i müretteb sanatı yapılmıştır.

Meğer dîvâneye taş atdı Leylâ

Komadı urmadık baş seng-i hârâ (Şeyh Gâlib D, Mes 6, b. 15, s. 219)

"Leylâ, deliye taş attı yalnız; mermer(e) vurmadık baş bırakmadı."

Leylâ ve Mecnûn mesnevisinden olan beyitte şair, Leylâ'nın Mecnûn'a taş attığını söylemiştir. Deli olarak bahsedilen kişi Mecnûn'dur; çünkü o, sevdiğinin aşkından delirmiştir. Leylâ, attığı taş nedeniyle mermere vurulmadık baş bırakmamıştır yani başlarını taştan taşa vurmuşlardır.

Nâvek-i âhım ise mermere itdi te'sîr

Ne kadar aglasam ol zâlime âh kâr itmez (Leylâ Hanım D, G 43, b. 5, s. 258)

"Ne kadar ağlasam o zalime ah kâr etmez; ahımın oku ise mermere iz bıraktı."

Âşık, sevgilinin onu umursamamasından şikâyetçidir. Ne kadar çok ağlarsa ağlasın sevgili gibi zalime hiçbir etki etmemektedir. Ahları sadece onun mermer gibi olan kalbinde iz bırakmıştır. Âşık, her zaman sevgilinin dikkatini çekmeye çalışır; ama sevgili onu hiç umursamaz. Beyitte de bu olay anlatılmıştır.

Mermer ve seng-i hârâ kelimeleri ile ilgili örneklere, taranan divanların hepsinde rastlanılmıştır. Mermer en çok Necatî Beg'in, seng-i hârâ da Kadı Burhaneddin'in divanlarında yer almıştır. "Ferhâd, sikke, yürek, gönül" kelimeleriyle çokça kullanılmışlardır.

3.3.13. Reml: Kum; bir takım nokta ve çizgilerle kayıptan haber verme dolandırıcılığı, remil; fal, nokta ve çizgilere bakarak kahinlik etme; kumda birtakım çizgiler çizerek fala bakma (Pala, 2002, s. 389; Devellioğlu, 2004, s. 885; TS, 2005, s. 1651; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 802; Kanar, 2010, s. 779; Parlatır, 2014, s. 1401).

Nahle oldur hâr u hurmâ nahle oldur nûş u nîş

Remlüñ âramı vü nemlüñ her yaña seyrânı ol (Ahmedî D, K LI, b. 15, s. 126)

"Hurma ağacına diken ve hurma, bal ve zehir odur; kumun çölde olması ve karıncanın her yanı gezinmesi o(dur)."

Beyitte Allah'ın varlığına işaret edilmiştir. Her şeyi yaratanın ve her yerde olanın o olduğu söylenilir. Hurma ağacındaki hurmayı da dikeni de yaratan, onların birinin acı

birinin tatlı olmasını sağlayan; kumun çölde olmasını, karıncanın her yerde dolaşmasını sağlayan yine Allah'tır.

Ehl-i reml-ile müneccimler ayân
Didiler kim şöyledür hükm-i kırân (Ahmedî D, Mü, b. 173, s. 638)

"Reml ustaları ile falcılar(a) belli (ayan olur). Dediler ki 'Gezegenlerin ikisinin bir burçta birleşmesinin hükmü şöyledir.'."

Beyitte Ahmedî, remilcilere ve falcılara gelecekle ilgili şeylerin ayan olduğunu söylemiştir. Bu remilci ve falcılar bir araya gelerek gezegenlerin ikisinin bir burçta birleşmesinin nedenini açıklarlar. Gezegenlerden ikisinin bir burçta birleşmesi ile ilm-i kırânât hatırlatılmıştır. Bu ilim, yeryüzünde yeni bir dinin veya devletin ortaya çıkması gibi durumları işaret eden astrolojik yorumlar yapar (Fehd, 2000, s. 125).

Reml-i hattuñda görüp derdümi gamzeñle benüm
Tîgden ola bunuñ katli didi müjgânuñ (Emrî D, G 269, b. 5, s. 161)

"Yan bakışınla benim derdimi yazının kumunda görüp; kirpiklerin 'Bunun ölümü kılıçtan olsa.' dedi."

Sevgilinin yan bakışıyla âşığın derdinin ne olduğunu görüp kirpikleri ile onu öldürmesinden bahsedilmiştir. Sevgilinin yan bakışı, âşık için öldürücü özelliğe sahiptir. O bakışı atarken sevgili, kirpiklerini bir ok gibi kullanarak âşığın ölmesine neden olur. Ayrıca "hatt" kelimesi burada ayva tüyü olarak da geçmektedir. Sevgilinin yanağındaki küçük tüyler kuma benzetilmiştir.

Cismimi ilter ise tahta-i reml üzre sabâ
Remllerle araya bulmaya remmâl beni (Hayâlî D, G 639, b. 6, s. 311)

"Sabah rüzgârı bedenimi remil tahtası üzerine götürürse; remilci beni kumlarla arayıp bulamasa."

Bu beyitte şair; sabah rüzgârının ölü bedeninin toprağını, tozunu remil tahtası üzerine götürmesini istemiştir. Böylece remil tahtasındaki kumlar ile âşığın bedeninin toprağı birbirine karışacaktır. Remilci de hem onu bulamayacak hem de onun geleceği ile ilgili hiçbir şey göremeyecektir. Buradaki remilci, sevgilidir. Âşık, ona olan aşkı yüzünden toprak olmuştur.

İncelenen divanların beşinde bu kelimeyle ilgili örneklere[13] rastlanılmıştır. Kelimenin en fazla Ahmedî Divanı'nda yer aldığı görülmüştür. Astroloji ve sevgili ile remil arasında ilgi kurulan beyit örneklerine de yer verildiği görülmüştür.

3.3.14. Rîg: Toz; rıh, yazı kurutmaya yarayan ince kum, yazı kurutma tozu; kum, kum tanesi; çakıl; bezir işi, mürekkep yazıları kurutmaya yarayan ince kum, rih (Devellioğlu, 2004, s. 893; Kanar, 2010, s. 800; Parlatır, 2014, s. 1412). Eskiden mürekkepleri kurutmak için yazı üzerine boyanmış ince kum dökmek âdettenmiş. Fermanlara, berâtlara altın zerreleri dökülürmüş. Bu kuma da rîg denilirmiş (Onay, 2000, s. 378).

Sipihr ile habâb-ı eşküm itdüm şîşe-i sâ'at
Dükendi rîk-i 'ömrüm irmedi subha şeb-i fürkat (Emrî D, Muk 41, b. 1, s. 305)

"Talih ile gözyaşımın kabarcığını saat şişesi yaptım; ömrümün kumu tükendi ayrılık gecesi sabaha ulaşmadı."

Âşığın talihiyle gözyaşının kabarcığı birleşerek saat şişesi hâline gelmiştir. Bu şişe ise kum saatinin şişesidir. Artık saatteki son kumda düşmüş ve âşığın ömrü bitmiştir. Ölmeden sevgiliye kavuşmayı isteyen âşık, bu isteğine ulaşamamıştır.

Eczâmızı hep rîk-i beyâbân-ı gam etsek
Cânâna giden nâme-i hicrâna dökülsek (Nailî D, G 226, b. 6, s. 253)

"Parçalarımızı hep gam çölünün kumu etsek; sevgiliye giden ayrılık mektubuna dökülsek."

Parça olarak bahsedilen âşığın tüm vücududur. O aşkı uğruna gam çölünün kumu olmak istemiştir. Bu kum hâliyle de sevgiliye giden mektuba dökülmeyi diler. Eskiden mürekkepleri kurutmak için yazının üzerine kum dökülürmüş. Beyitte bu gelenek hatırlatılmıştır.

Semûm-ı germ-kahrı nakş-efşân olsa deryâya
Dür-i yektâsın ahker-pâre vü rikin remâd eyler (Neşâtî D, K 25, b. 14, s. 82)

[13] Diğer örnekler -tekrara düşmemek adına- "Fal" başlığı altında verilmiştir.

“Sıcak kederlenmenin sıcak rüzgârı denize renk serpen olsa; eşsiz incisini ateş koru parçası ve kumunu kül eder.”

Beyitte övülen kişinin denizi renklendirecek kişi olduğundan bahsedilmiştir. Denizdeki eşsiz inciyi ateş parçasına, denizin kumunu da küle döndürecek kişi yine odur. Denizde ateş yakarak denizi renklendirme olayını gerçekleştirmiştir.

Döşendi rîg ser-â-pâ reh-i Sitanbûl’a

Gelince devlet ile şehre pâdişâh-ı cihân (Nev’îzâde Atâyî D, Ta 35, b. 1, s. 309)

“Dünya padişahı şehre talihle gelince; İstanbul yoluna baştan başa kum serildi.”

Beyitte bir savaşı kazanıp ülkesine dönen padişahın tasviri yapılmıştır. Bu padişah savaşı kazandığı için şehre uğur getirmiştir. Onun ve askerlerinin sayesinde İstanbul’a baştan başa kum serilmiştir yani ayaklarının tozlarıyla hemen gelmişlerdir.

Âh-ı şerer-nâk eder bâdeye pûyân-ı ‘aşk

Hep şerer-i âhdır rîg-i beyâbân-ı ‘aşk (Yahyâ D, G 180, b. 1, s. 114)

“Aşka kendini kaptırmış (olan) içkiye kıvılcım saçan ah eder; aşk çölünün kumu hep ah kıvılcımlarıdır.”

Âşığın âşık olduğunda ne hâlde olduğuna yer verilmiştir. Kendisini aşka kaptıran âşık, içkiye düşmüş ve ah etmeye başlamıştır. Bu nedenle bir çölü andıran aşkın kumu hep ah kıvılcımlarıyla dolup taşmıştır. Âşığın ahı o kadar kuvvetli ve fazladır ki tüm çöl kıvılcımlarla kaplanmıştır.

Dil oldı güm-sürâg-i deştgâh-i ‘aşk ü hayrânî

Ki gerd-i hâtır-i ‘uşşâkdur rîg-i beyâbânî (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 2, b. 1, s. 30)

“Aşk ve hayranlık çölünün kayıp eseri gönül oldu ki çöl adamının kumu âşıkların gönül tozudur.”

Kaside beytinde şair, gönlün kaybolduğundan bahsetmiştir. Tasavvufi özellikler gösteren bu beyitte çöl adamı olarak bahsedilen kişi din aşkıyla yananların kumunu gönül tozu yapmıştır.

Gözüñde rîg-i kûyuñ tûtiyâveş hıfz idersin hep

Karardup yüz sürersin ferâgat kıl bu kumpâsı (Kânî D, K 35, b. 12, s. 142)

"Memduhun bulunduğu yerin tozunu gözünde sürme gibi hep saklarsın; canın sıkılıp yüz sürersin, bu düzeni(nden) vazgeçme."

Mehemmed Emin Efendi için yazılmış kaside beytinde şair, kendisiyle konuşur. Onun bulunduğu yerin tozunu gözünde sürme gibi sakladığını, bazen canı sıkıldığında ise yüz sürdüğünü anlatır. Aslında onun kendisi için çok değerli birisi olduğundan bahsetmiş ve ona karşı olan huylarından vazgeçmemesini söylemiştir.

Eder mevc-i serâbı târ-ı silk-i gevher-i sîr-âb
Düşerse ebr-i lutfuñ katresi rîg-i revân üzre (Sünbülzâde Vehbî D, K 15, b. 44, s. 127)

"İyilik bulutunun damlası, akar kumun üzerine düşerse; serap dalgasını taze cevher dizisinin ipliği eder."

III. Selim için yazılmış kaside beytinde şair, onun iyiliğinden bahsetmiştir. Padişahın iyiliğini bir buluta benzetmiştir. Ondan kumun üzerine düşen bir damla, taze cevher hâline gelmiştir.

Taranılan divanların 11'inde kelimeyle ilgili örneklere yer verilmiştir. En fazla örneğin bulunduğu divanlar ise Emrî ve Nev'îzâde Atâyî'ye aittir. Örnekler daha çok din ve devlet büyüklerini övmek için yazılmıştır.

3.3.15. Tıyn/ Tîn: Çamur, balçık (Devellioğlu, 2004, s. 1109; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 1027; Kanar, 2010, s. 1029; Parlatır, 2014, s. 1723).

'Işkuñ odıyle ahar gözlerümüñ suyı çün
Cânda muhammer durur bâd-ı hevâ tıynile (Kadı Burhaneddin D, 77, b. 5, s. 31)

"Gözlerimin suyu aşkın ateşiyle akar; çünkü gönülde bedava çamurla mayalanmıştır."

Âşık, gözlerinden akan yaşların sebebinin aşk ateşi olduğunu söyler. Bu ateş gönülde çamurla mayalanarak oluşmuştur. Aşk ateşiyle dolu gönlü sevgiliyi özler ve onun hasretini çeker. Bu nedenle âşık, kanlı yaşlar dökmüştür.

Zabt-ı mülki tiğine ta'yin edipdir Kirdigâr

Şol nefes kim zâhir oldu irtibât-ı mâ'ü tîn (Necatî Beg D, K 20, b. 37, s. 96)

"Allah mal idaresini kılıcına ayırmıştır; o an ki su ve çamur ilgisi göründü."

Sultan Bayezid'i övmek için yazılan kaside beytinde şair, Allah'ın onun malının idaresini kılıcıyla sağlattırdığını söylemiştir. Bu da ilk insanın nasıl ki su ve çamurdan yaratıldığı gibi Bayezid'in de onlardan yaratıldığını göstermiştir. Bir sultan olsa bile onun da insan olduğu hatırlatılmıştır.

Oldu hükmünden revan-perver fezâ-yi berr ü bahr
Kad ifâde'r-rûh cismen kâne min mâin ve tîn (Fuzûlî D, K 10, b. 16, s. 49)

"Kara ve deniz alanı emrinden can besleyen oldu; su ve topraktan yaratılmış olan bedene ruh faydalı oldu."

Sultan Süleyman'ı övmek için yazılmış kaside beytinde kara ve denizin onun emriyle canlandığı söylenilmiştir. Bu su ve topraktan yaratılmış bedenin ruh bulmasıyla bağdaştırılmıştır. Ayrıca insanların nasıl yaratıldığı hatırlatılmıştır. Beyitte leff ü neşr-i müşevveş sanatına da yer verilmiştir.

Sadrâ o hâkpâye kasem kim gınâ verip
Hûrşîdi kimyâger eder muşt-ı tîn ile (Nailî D, K XXVIII, b. 57, s. 113)

"Ey yürek! O ayak toprağına yemin ki zenginlik verip; güneşi çamur avuçla kimya alimi eder."

Veziriazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın övüldüğü kasidede şair yüreğe seslenir. Paşanın ayak toprağına zenginlik veren kişinin güneşi çamurlu avcuyla kimyager edeceği söylenilmiş ve kimya ilmi hatırlatılmıştır.

Olur hâsiyeti sad-bâr gâlib tîn-i mahtûme
Ne yir kim na'l-i rahşından nişân-ı dilsitân buldı (Nev'îzâde Atâyî D, K 20, b. 34, s. 117)

"Yüz kere yenen(in) mühürlenmiş çamura kuvveti olur; ne yer ki gösterişli atın nalından gönül alan güzelin izini buldu."

Sultan Murâd için yazılan kaside beytinde birini yüz kere yenenin mühürlenmiş çamuru da yenmeye kuvvetinin olacağı söylenilmiştir. Bulundukları yerin güzel bir yer

olduğunu ve padişahın atının nalının iziyle onu bulduğunu anlatmıştır. Gönül alan güzel olarak belirtilen Sultan Murâd'dır.

Mu'ammer eyleye şeh-zâde-i vâlâ-güherlerle
Hudâvend-i cihânı hazret-i hallâk-i mâ' ü tîn (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, Ta 43, b. 13, s. 217)

"Âlemin sahibi, su ve çamuru yaratan hazret; yüce cevherli şehzadelerle yaşayan yapsa."

Sultan Ahmed'in oğlu Şehzade Seyfüddin'in doğumu için yazılmış tarih beytinde şair, önce Allah'ı över. Âlemin sahibi olan, su ve çamuru yaratan Allah'ın şehzadeyi yüceliklerle donatıp kardeşleriyle yaşatmasını dilemiştir.

Bu dil seni gözler seni yüzler seni özler
Hep câygehî hâk-i reh ü tîyndür ammâ (Kânî D, G 2, b. 9, s. 249)

"Bu gönül seni bekler, sana yüzünü döner, seni özler; ama yeri hep çamur ve yol toprağıdır."

Âşık, sevgiliye seslenir. Gönlünün onu hep beklediğini, yüzünü sadece ona döndüğünü, onu özlediğini söyler. Sevgiliyi bu kadar çok sevip ondan başkasını gözünün görmemesine rağmen sevgilinin gözündeki yeri sadece çamur ve yol toprağı olmuştur. Âşık için sevgili ne kadar yüceyse, sevgili için de âşık o kadar aşağıdadır.

O devr eylerdi beyne'l-mâ'i ve't-tîn
Bu nûr olmuşdu pertev-bahş-ı tekvîn (Sünbülzâde Vehbî D, K 2, b. 27, s. 46)

"O, su ve çamur arasında dönerdi; yaratma ışığını bahşeden bu aydınlık olmuştu."

Na'‘t özelliği gösteren kaside beytinde Hz. Âdem'in yaratılışına değinilmiştir. Onun yaratılırken su ve çamurdan yaratıldığı, onların arasında dönüp durduğu söylenilmiştir. Yaratma ışığını bahşeden kişi Allah'tır. Onun sayesinde Hz. Âdem'in ve insanların yaratıldığına değinilmiştir.

Taranılan divanların sekizinde tîn, ikisinde tıyn kelimesine yer verilmiştir. Kelimeler daha çok din ve devlet büyükleriyle alakalı olarak kullanılmışlardır.

3.3.16. Tıynet/ Tînet: Yaratılış, mizâc, maya; balçık ve hilkat; huy; karakter, tıynet; madde; cibilliyet, fıtrat (Devellioğlu, 2004, s. 1109; TS, 2005, s. 1980; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 1025; Kanar, 2010, s. 1029; Parlatır, 2014, s. 1723).

Zerd idüpdür şöyle hâk-i cismümi âlâm-ı derd
Kim gören dir var imişdür tînetinde hâk-i zerd (Emrî D, Muk 53, b. 1, s. 307)

"Dert acıları beden toprağımı şöyle solgun etmiştir ki gören 'Yaratılışında sarı toprak varmış.' der."

Âşık, aşk derdinin acılarından bitkin düşmüştür. Bedeni solup sararmaya başlamıştır. Onun bu hâlini gören kişiler yaratılırkenki toprağının sarı olduğunu söylerler. İnsanların çeşit çeşit topraktan yaratılması hatırlatılmıştır.

Hâk-i pâyın hasretiyle ger ölürsem ey perî
Gözlerine tûtiyâ ede melekler tînetim (Hayâlî D, G 334, b. 3, s. 205)

"Ey peri! Eğer ayak toprağının hasretiyle ölürsem; melekler toprağım(ı) gözlerine sürme etsin."

Âşık, peri gibi olan sevgiliye seslenir. Eğer onun ayağının toprağına hasret kalarak ölürse meleklerin kendi toprağından sürme yaparak sevgilinin gözlerine çekmelerini istemiştir. Sevgilinin ayağı toprağı âşık için çok değerlidir. Kendisi de ölünce toprak olacaktır. En azından toprağının öldüğünde sevgiliye ulaşmasını ister.

Nazardan sürmedür Nev'î'yi çünkim 'âkıbet maksûd
Tutalum tıynet-i 'uşşâk kühl-i Isfahânîdür (Nev'î D, G 106, b. 5, s. 293)

"Âşıkların balçıklarını (denk) tutalım, Isfahan sürmesidir; şundan dolayı ki Nev'î'nin son isteği altından sürmedir."

Âşıkların yaratıldıkları balçık, Isfahan sürmesi olarak nitelendirilmiştir. Âşık, onu almak istemektedir. Çünkü son bir isteği kalmıştır. Altın sürme ise sevgilinin sürmesidir. Âşık, en son ona ulaşabilmeyi dilemiştir.

Fıtratum katı nerm-hû vü mülâyim ter iken
Hılkat-i tıynetimi seng gibi şaht itdüñ (Kânî D, Mu 46/ VIII, b. 3, s. 208)

"Yumuşak tabiat ve çok mülayimken mizacım sert; mizacımın yaratılışı taş gibi şahit oldun."

Reisülküttap Mehemmed Hayri Efendi için yazılmış mersiye beytinde şair, onun yumuşak huylu biri olduğundan bahsetmiştir. Böyle olmasına rağmen dış görünüşü serttir. Yaratılışının sert olduğuna şahit olduğunu söyler.

Tıynet-i hâkindeki dil-cûy bûy-ı âşinâ
Milket-i bâğ u bahârın hazret-i İsâsıdır (Nedîm D, K 37, b. 10, s. 115)

"Toprağının yaratılışındaki gönül çeken tanıdık koku; bağ ve bahar ülkesinin İsa hazretleridir. "

Mustafa Paşa'nın buyruk nişanını övmek için yazılmış kaside beytinde şair, onun toprağının yaratılışında tanıdık bir kokuya rastladığını söylemiştir. Bu kokunun Hz. İsa'ya ait olduğundan bahsetmiştir. O koku Hz. İsa ile karşılaştırılabilinecek kadar güzel bir kokudur.

Tûde-i müşg-i Behişti çeşm-i hûrândan sürüp
Mâye etmişler melâ'ik tıynet-i ra'nâsına (Şeyh Gâlip D, K 25, b. 15, s. 70)

"Cennetin misk yığınını cennet kızlarının gözlerinden uzaklaştırıp; melekler güzel yaratılışına maya etmişler."

Ahmet Efendi için yazılan kaside beytinde şair, onu övmüştür. Cennetteki kızların yanından cennetin miskini alarak melekler bunu onun yaratılışında maya olarak kullanmışlardır. Öyle güzel ve önemli bir yaratılışta olduğu söylenilmiştir.

Rûz u şeb ol mâh-ı mihr-engîze 'azm itsem nola
Rind-i rüsvâ-tıynetim leyl ü nehâr olmaz baña (Şeref Hanım D, G 1, b. 3, s. 312)

"O güneş karıştıran aya gece ve gündüz niyet etsem ne olur; rezil huylu rindim bana gece ve gündüz olmaz."

Şair, güneşi karıştıran aya gece gündüz niyet etse, ona ulaşmaya çalışsa ne olacağını merak etmiştir. Daha sonra ise kendisini rezil huylu bir rint olarak tanımlamış ve ona ne kadar dua ederse etsin gece ve gündüzün olmayacağını söylemiştir.

Taranılan divanların 11'inde tıynet, 7'sinde tînet kelimeleri bulunmuştur. Tıynet en fazla Şeref Hanım'ın ve tînet ise Sünbülzâde Vehbî'nin divanında yer almıştır. Örneklerde insanların mizaçlarıyla birlikte kullanılmışlardır.

3.3.17. Toz: İnce un hâlinde toprak ki rüzgârla havaya da kalkar, gubâr, rîg; ince gubâr hâlinde ilâç ki kâğıt parçalarına sarılı olup ekseriya su ile yutulur, süfûf; un hâlinde, ince dövülmüş; çok küçük ve hafif parçacıklara bölünmüş toprak; çok küçük parçacıklara bölünmüş olan herhangi bir madde; bu durumda olan; ince dövülmüş ve ezilmiş ilâç; yayın elle tutulan yerine konulan kayın ağacı kabuğu ve kirişi (Pala, 2002, s. 472; TS, 2005, s. 1999; Şemseddin Sami, 2010, s. 1240; Parlatır, 2014, s. 1730).

Ayaguñ basdugı yire anuñ-çun yüz sürirem kim
Gözüme sürmeden yigdür senüñ ayaguñuñ tozı (Ahmedî D, G 715, b. 6, s. 611)

"Onun için ayağını bastığı yere yüz sürerim ki senin ayağının tozu gözüme sürmeden daha iyidir."

Âşık, sevgilinin ayağını bastığı yere yüz sürer. Çünkü onun ayağının tozu âşığın gözüne sürmeden çok daha iyi gelir. Beyitte sürme ile sevgilinin ayağı tozu karşılaştırılmış ve onun sürmeden çok daha kuvvetli olduğu söylenmiştir.

Benem leylîye mecnûn bes niderem güneş ü ayı
Câna leylî izi tozı yig ola ay cemâlinden (Kadı Burhaneddin D, 5, b. 7, s. 3)

"Leylâ'ya Mecnûn benim, yeter güneş ve ayı ne yapacağım; karanlık gönle izi tozu ay yüzünden daha iyi olur."

Âşık kendisini Mecnûn olarak görmüş ve sevgilisine sadece kendisinin Mecnûn olabileceğini düşünmüştür. Güneş ve ayın hiçbir öneminin olmadığını söyler. Karanlık olan gönlü için en iyi aydınlık sağlayıcı sevgilinin izi tozudur. O, sevgilinin ay yüzünden bile daha değerlidir.

Nergis gözine sürme çeker ayaguñ tozın
Bâd-ı sabâya cân virür ol hâk-i râh içün (Ahmed-i Dâ'î D, 310, b. 5, s. 260)

"Nergis ayağının tozunu gözüne sürme çeker; o sabah rüzgârına yolunun toprağı için can verir."

Nergis, gelenekte şekli nedeniyle göze benzetilmektedir. Beyitteki nergis de âşıktır. O, sevgilinin ayağı tozunu gözüne sürme olarak çekmiştir. Sabah rüzgârının

getirdiği sevgilinin yolunun toprağı için canını dahi verebilecek seviyededir. Âşık için sevgilinin ayağı tozu bir altın kadar kıymetlidir.

Sürme idineli izi tozını mihr ü mâh
Çarh iki gözi gibi tutar anları hemân (Mesîhî D, K 2, b. 25, s. 20)

"Güneş ve ay izi tozunu sürme yapalı; felek hemen onları iki gözü gibi tutar."

Sultan Bâyezîd için yazılmış kaside beytinde şair, padişahı över. Güneş ve ayın onun bastığı yerlerdeki tozları gözüne sürme olarak çektiğini söyler. Sultanın ayağının tozunu sürme yaptıkları için felek her ikisini de el üstünde tutmaya başlamıştır.

Kim çeker yasını ey dil o kemân-ebrûnuñ
Kim görür ya tozını ol hat-ı 'anber-bûnuñ (Bâkî D, G 283, b. 1, s. 275)

"Ey gönül! O keman kaşlının yasını kim çeker; öyle ise o amber kokulu ayva tüyünün tozunu kim görür?"

Âşık, gönlüne seslenmektedir. Keman kaşlı olarak bahsettiği kişi sevgilidir. Onun yasını kimin çekeceğini merak etmiştir. Sevgilinin yasını çekecek kişi onun amber kokulu ayva tüyünü de görecek kişidir. Âşık, bu kişinin kim olduğunu merak etmiştir.

Henüz ayagı tozıyla gelüpdür çâh-ı Bâbilden
Hat-ı sehhâr-ı dilber kim zuhûr itdi zenahdândan (Emrî D, G 396, b. 2, s. 219)

"Babil kuyusundan henüz ayağı tozuyla gelmiştir ki güzelin büyüleyici ayva tüyü çeneden göründü."

Babil kuyusu, Hârût ve Mârût'un işledikleri suç yüzünden kıyamete kadar saçlarından asılı kalarak ceza çekecekleri kuyudur. Sevgili de tıpkı onlar gibi büyü yapmaktadır. Babil kuyusundan daha yeni gelmiştir ve çenesinde büyüleyici bir ayva tüyü görülmüştür. Çene, gelenekte kuyuya benzetilmiştir. Büyüleyici olması da Hârût ile Mârût'a telmih yapılmasına neden olmuştur.

Ayak tozıyla göz açdurmadı koyuldı hemân
Duhân içre şerer gibi cûş idüp 'asker (Nev'îzâde Atâyî D, K 15, b. 32, s. 101)

"Ayak tozuyla göz açtırmadı, asker duman içinde(ki) kıvılcımlar gibi coşup hemen saldırdı."

Vezir İskender Paşa'yı kutlamak için yazılan kaside beytinde şair, onun ayağının tozuyla yani gider gitmez düşmana göz açtırmadığını söylemiştir. Askerler dumanın içerisindeki kıvılcımlara benzetilmiştir. Kıvılcımların durmadığı gibi onlar da durmadan düşmana saldırmışlardır.

Nesîm geldi ayagı tozuyla ey dîde
'Aceb gubâr-ı ser-i râh-ı yârdan ne haber (Sünbülzâde Vehbî D, G 57, b. 3, s. 384)

"Ey göz! Rüzgâr ayağı tozuyla geldi; acaba sevgilinin yolunun baş tozundan ne haber?"

Âşık, gözüne seslenir. Rüzgârın ayağı tozuyla geldiğini belirten âşık, sevgilinin yolunun tozunun nerede kaldığını merak etmektedir. Rüzgâr gelmiş; ama onun getireceği sevgilinin yolunun tozu gelmemiştir.

Kelime, taranan divanların 20'sinde bulunmuştur. En çok geçtiği divan ise Ahmedî'ye aittir. "Ayak, âsitân, iz ve yol" kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır.

3.3.18. Vâdî: İki dağ arasındaki uzun çukur, dere; bir nehrin aktığı yer, yatak; uzul; iki dağ arasındaki çukurca arazi veya geçit, koyak; alan, yol, tarz; vadi; nehir; kır; çöl; dere boyu; ova, açık arazi, sahra; çığır, saha (Onay, 2000, s. 453; Devellioğlu, 2004, s. 1132; TS, 2005, s. 2073; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 1058; Kanar, 2010, s. 1715; Parlatır, 2014, s. 1772).

Ne kayu ayruldum-ısa bu hevâlu vâdiden
Ben ki bâg-ı Huld gül-zâr-ı cinân terk itmişem (Ahmedî D, G 421, b. 4, s. 465)

"Bu istekli vadiden ne kaygı(lı) ayrıldıysam; ben ki huld bağı(nı), cennetin gül bahçesi(ni) terk etmişim."

Âşık, bu vadiden de ayrıldığını söylemiştir. O istekli olarak geldiği bu vadiden nasıl kaygılı olarak ayrıldığını bilememektedir. O ki sekiz cennetten birini ve cennetteki gül bahçesini dahi terk etmiştir.

Görüp vâdî-i hecrinde yüzün döndürme gönlümden
Ki âhûlar beyâbânlarda kaçmazlardı Mecnûndan (Ahmet Paşa D, G 247, b. 3, s. 238)

“Ayrılık vadisinde görüp gönlümden yüzünü döndürme ki ceylanlar Mecnûn’dan çöllerde kaçmazlardı.”

Âşık, sevgilinin ayrılık vadisinde kendisini görünce yüz çevirmemesini istemiştir. Bu isteğini çölde Mecnûn’dan kaçmayan ceylanlarla bağdaştırmaktadır. Mecnûn, Leylâ’ya olan aşkından çöllere düşmüş ve ceylanlarla arkadaş olmuştur. Âşık, ayrılsalar dahi sevgilinin ondan vazgeçmemesini istemiştir.

Hat-ı mûruñ gamıyla dil dönüpdür vâdî-i nemle
Süleymânum terahhum kıl pür oldı çeşm-i ter nemle (Emrî D, G 474, b. 1, s. 254)

“Gönül karınca yazısının gamıyla karınca vadisine dönmüştür; Süleyman’ım acı, ıslak göz karıncaya sahip oldu.”

Âşığın gönlü üzerindeki karınca kadar yazılarla karınca vadisi hâline gelmiştir. Âşık, Hz. Süleyman’ın merhametini istemiştir. Ağlamaktan ıslanan gözün karıncanın sahibi olduğunu söylemiştir. Gözden akan yaşlar gönle gelerek karıncayı ıslatmaktadır. Hz. Süleyman ve karıncaya telmih yapılmıştır.

Vâdi-i hayretde bitmiş lâlelerdir gûyiyâ
Yaktığım her dâğ bu sînemdeki çâk üstüne (Hayâlî D, G 473, b. 2, s. 253)

“Bu sinemdeki yırtık üstünde yaktığım her yara; sanki şaşırma vadisinde çıkmış lalelerdir.”

Sinesinin üzerinde yaralar açan âşık, bu yaraları vadide çıkmış lalelere benzetmiştir. Lale ile yara arasında renk yönünden bir benzerlik vardır. Âşık, sevgilinin attığı ok olan kirpiklerle yaralanmıştır.

Geh saçar cur‘a-i mey gâhi ‘arak hâki ider
Reşk-i vâdî-i Bedehşân ü ‘Aden peymâne (Neşâtî D, G 120, b. 2, s. 155)

“Aden ve Bedahşân vadisinin kıskanılmış kadeh(i); bazen içki yudumu saçar bazen toprağı rakı eder.”

Aden incisi, Bedahşân ise laliyle ünlü yerlerdir. Bu ünlü yerlerdeki eğlence meclislerinde kadeh bazen içki yudumunu toprağa saçmakta bazen de toprağı rakıya bulamaktadır. Toprağa içkinin son yudumunu dökme geleneği hatırlatılmıştır.

Hânumân-ı hüznü âbâd eylesin seylâb-ı mey

Bâde aksın gelsin ey sâki bu Cem vâdisidir (Yahyâ D, G 113, b. 4, s. 80)

"İçki seli hüzün ocağını şen eylesin; ey saki, içki aksın gelsin bu Cem vadisidir."

İçkinin bir sel gibi gelerek hüzün yerini yani gönlü şenlendirmesini isteyen âşık, sakiye seslenir. Burasının Cem'in vadisi olduğunu, içkinin bu vadide su gibi aktığını belirtmiştir. Cem, şarabı bulan kişi olarak bilinmektedir. O yüzden âşığın bulunduğu yer Cem vadisidir, burada hüzne yer yoktur.

Geh vâdî-i Eymen gehî Mûsî-i tecellî

Geh 'Îsî-i mu'ciz-nefes-i Meryem-i 'aşkam (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, Mu 9/ IX, b. 3, s. 251)

"Bazen Eymen vadisi bazen talih Musa'sı; bazen sevgi Meryem'inin mucize nefesli İsa'sıyım."

Beyitte Eymen vadisine, Hz. Musa'nın talihine ve Hz. Meryem ile onun mucize nefesli oğlu olan Hz. İsa'ya değinilmiştir. Eymen vadisi Hz. Musa'nın Tur dağında Allah'ı gördüğü yerdir. Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Meryem'e telmih yapılmıştır.

'Arsa-gâh-ı 'aşk hâlî sanmasın Ferhâd u Kays

Çok Felâtûn'ı o vâdîlerde mecnûn eyledim (Şeref Hanım D, G 121, b. 2, s. 376)

"Ferhâd ve Kays sevginin arsası boş sanmasın; çok Eflatun'u o vadilerde divane ettim."

Âşık, Ferhâd ve Mecnûn'a aşk vadisinin boş olmadığını söylemiştir. Eflatun gelenekte akıl, hikmet ve isabetli görüş sahibi olarak bilinmektedir. Onu bile aşk derdiyle divane ettiğini söyleyen âşık, herkesin aşktan etkilenebileceğini belirtmiştir.

Taranan divanların 22'sinde kelimeyle ilgili örneklere rastlanılmıştır. Kelimenin en fazla yer aldığı divan Hayâlî'ye aittir. "Eymen, gam, hayret, 'ışk, mihnet, Tûr" kelimeleriyle çokça kullanıldığı görülmüştür.

3.3.19. Yer/ Yir/ Yeryüzü/ Yiryüzi: Yerküre; bir şeyin, bir kimsenin kapladığı veya kaplayabileceği boşluk, mahal, mekân; gezinilen, ayakla basılan taban; bulunulan, yaşanılan, oturulan şehir, kasaba, mahalle; durum, konum, vaziyet; ülke, bölge; görev, makam; önem; herhangi bir şeye, bir işe ayrılmış bölüm veya alan; iz; üzerine yapı kurulmaya elverişli arazi, arsa; ekime elverişli toprak parçası, arazi; bir olayın geçtiği

veya geçeceği bölüm, alan, mahal; otel, motel vb.nde kalınacak oda; sinema ve tiyatroda veya taşıtlarda oturulacak koltuk, sandalye; durum, konum; yer kabuğu; üzerinde yaşadığımız toprak ve denizler; Dünya; arz, gök karşıtı, zemin; yeryüzü; yeryüzünün kara kısmı, toprak; mevzı, ikametgâh; memleket, maskat-ı re's, vatan; mansıp, mesnet, memuriyet mahalli, post; oturulacak mahal, ücretle tutulan mahal; eser, nişan, geçmiş bir şeyin kalan izi; genişlik, sığacak mahal (TS, 2005, s. 2167, 2173; Parlatır, 2014, s. 1833).

Döker gözüm yaşın seylâb her dem
Kılur yir yüzini sîr-âb her dem (Kadı Burhaneddin D, 13, b. 1, s. 7)

"Gözüm yaşını sel (gibi) her zaman döker; yeryüzünü her zaman suya kanmış eder."

Âşık, sürekli gözyaşı döktüğünü söyler. Bu yaşlar artık sel hâline gelmiştir. Döktüğü yaşlarla yeryüzü suya kanmıştır. Sevgili onu görmezlikten gelince, ona kavuşamayınca âşık sürekli ağlar. Bir zaman sonra gözlerinden akan yaşlar kanlı akmaya başlar.

Öldügüm bilüp mahalleñ itleri feryâd idüp
Beni ağlar cem' olup bir yire yârân var ise ('Avnî D, 67, b. 3, s. 230)

"Mahallenin itleri öldüğüm(ü) zannedip gürültü yapar; dostlar varsa bir yere toplanıp bana ağlar."

Mahallenn itleri olarak bahsedilen kişiler âşığın rakipleridir. Âşığın öldüğünü zanneden rakipler sevinçten gürültü yapmaya başlamışlardır. Onların bunu yapmasının yanında eğer varsa âşığın dostları da onun için bir yerde toplanıp ağlamaya devam etmektedirler.

Senüñ müjgân-ı çeşmüñden var ise leşkerüñ saf saf
Benüm de yir yüzin tutar sirişkümden sipâhum var (Emrî D, G 171, b. 4, s. 116)

"Senin gözünün kirpiklerinden sıra sıra askerin varsa; benim de yeryüzünü kaplayan gözyaşından ordum var."

Sevgilinin kirpikleri asker olarak nitelendirilmiştir. Âşık, sevgiliye kipiklerinden sıra sıra askerleri varsa kendisinin de yeryüzünü kaplayan gözyaşından bir orduya sahip olduğunu söylemiştir. Âşığa göre ordusu sevgilinin ordusundan çok daha büyüktür;

çünkü onunki yeryüzünün hepsini kaplamaktadır. Şair, böyle söyleyerek mübalağa yapmıştır.

Berk-i âhım gök yüzün tutmuş sirişkim yer yüzün
Sohbetimden hem vuhûş etmiş teneffür hem tuyûr (Fuzûlî D, G 94, b. 2, s. 176)

"Ahımın şimşeği gökyüzünü, gözyaşım yeryüzünü kaplamış; arkadaşlığımdan hem yabani hayvanlar hem kuşlar soğumuş."

Âşık o kadar çok ah etmiştir ki ahı şimşek hâline gelerek gökyüzünü kaplamıştır. Aynı zamanda çok fazla ağlamakta ve tüm yeryüzünü suya kanmış hâle getirmektedir. Arkadaşı olan yabani hayvanlar ve kuşlar artık onun ahlarından ve ağlamasından bıkmışlardır.

Gelmez ten-i hâkîye o tîg-i müje bir kez
'Âşıkları çok igne bıraksañ yire düşmez (Nev'îzâde Atâyî D, G 94, b. 1, s. 212)

"O kirpiğin kılıcı bir kez toprak renkli bedene gelmez; âşıkları çok, iğne atsan yere düşmez."

Âşık; sevgilinin kılıç gibi olan kirpiklerinin kendi gönlünü, bedenini yaralamasını istemektedir. Ama sevgili ona bir türlü bakmamaktadır. Bu durumdan şikâyetçi olan âşık onun çok fazla âşığı olduğunu "İğne atsan yere düşmez." deyimiyle belirtmektedir. Beyitte şair, hem irsal-i mesel hem de mübalağa sanatlarını kullanmıştır.

Yer yüzünden zulmet-i zulmu izâle etmeğe
Hak Ta'alâ tîgini hurşîd-i rahşân eyledi (Yahyâ D, K 5, b. 16, s. 10)

"Yeryüzünden eziyet karanlığını yok etmeye; Allah kılıcını parlak güneş yaptı."

Sultan Murâd için yazılan kaside beytinde şair, onun yeryüzündeki eziyet edenleri kılıcıyla cezalandırdığını anlatmıştır. Eziyet bir karanlık olarak düşünülmüş ve Allah tarafından parlak bir güneş hâline gelen kılıçla yok edilmiştir. Beyitte tezat sanatı vardır.

Hüsnünü seyreyleyim de gördüğüm yer ol gülü
Gülsitân olmazsa hammâm olsa da mâni' değil (Nedîm D, G 76, b. 3, s. 292)

“O gülü gördüğüm yer(de) güzelliğini seyredeyim de gül bahçesi olmazsa hamam olsa da engel değil.”

Gül olarak bahsedilen kişi sevgilidir. Âşık onu nerede görürse görsün güzelliğini seyreder. Bu gördüğü yer gül bahçesi de hamam da olsa onun için hiçbir engele sahip değildir. Hamamda seyretmeyle eskiden hamamda beğenilme çağrıştırılmıştır.

Dün geldim o cüvân ile meclisde bir yere
Beñzetmiş ebruvânını keskîn hançere (Leylâ Hanım D, G 101, b. 1, s. 298)

“Kaşlarını keskin hançere benzetmiş; o genç ile dün mecliste bir yere geldim.”

Sevgilinin kaşları gelenekte hançere benzetilmektedir. Böyle olduğunda âşık da av olmaktadır. Genç olarak bahsedilen kişi sevgilidir. Beyitte de şair, sevgilinin kaşlarını keskin bir hançere benzetmiştir. Âşık, sevgiliyle dün mecliste bir arada olduklarını söyler.

Taranan divanların hepsinde yer, 14’ünde yir, 8’inde yeryüzü ve yiryüzi kelimelerine rastlanmıştır. Yer kelimesi en fazla Hayâlî, yir Ahmedî, yeryüzü Ahmet Paşa, yiryüzi Ahmedî divanlarında geçmiştir.

3.3.20. Zemîn: Yer, yeryüzü; üzerinde süs, nakış, resim gibi şeyler bulunan bir şeyin asıl rengi; temel, dayanak; tarz, eda; mevzu, tema, ortam; taban, döşeme; kumaş, süslü kâğıt, halı, yer muşambası, tablo vb. desenli nesnelerde, biçimlerin üzerinde yer aldığı renk; Dünya; toprak; mülk; arsa; konu, tema; diyar; arz; kumaş ve benzeri malzemenin bütününü kaplayan satıh; kavram, anlam, meal, mefhum; yol; sorun, mesele (Pala, 2002, s. 503; Devellioğlu, 2004, s. 1177; TS, 2005, s. 2229; Kanar, 2010, s. 816-817; Parlatır, 2014, s. 1864).

Bir katresi-y-içün lebüñüñ teşne-dil olup
Âb-ı Hayât kendüyi hâk-i zemîn ider (Ahmedî D, G 167, b. 5, s. 168)

“Âb-ı hayât dudağının bir damlası için gönülden istekli olup kendini yer toprağı eder.”

Âşık, sevgilinin dudağından akan bir damla sıvı için âb-ı hayâtın kendisini yer toprağı hâline getireceğini söylemiştir. Sevgiliden gelen her şey değerlidir. Onun ağız suyu âb-ı hayâttan bile daha değerli olarak düşünülmüştür.

Açtı anber hokkasın sahrâda attâr-ı sabâ

Düzdü rengin câmesin bostânda bezzâz-ı zemîn (Ahmet Paşa D, K 23, b. 2, s. 75)

"Sabah aktarı çölde amber hokkasını açtı; yer kumaşçısı bostanda renkli elbisesini süsledi."

Sultan Bâyezid için yazılan kaside beytinde şair, sabah aktarının çölde amber hokkasını açtığını söyler. Sabah rüzgârı çöle sultanın amber kokan kokusunu getirmiştir. Yer kumaşçısı da bostanda renkli elbisesini süslemiştir yani yer ilkbaharın gelmesiyle binbir türlü çiçekle bezenmiştir.

Hüsnüne ins ü melek hayrân ü ben dîvâne-vâr

Geh zemine bakarım geh âsumânı gözlerim (Necatî Beg D, G 374, b. 3, s. 317)

"İnsan ve melek güzelliğine hayran ve ben deli gibi; bazen yere bakarım bazen gökyüzünü gözetlerim."

Âşık, insanların ve meleklerin sevgilinin güzelliğine hayran olduğunu belirtir. Kendisi de onun güzelliği karşısında delirmiştir. Bu nedenle bazen yere bazen de göğe bakmaktadır. Sevgilinin güzelliği onu büyülemiştir.

Fasl-ı şitâda beyza-i sîmîn idi gûy-ı zemîn

Aldı kanadı altına sîmürg-i zerrîn-bâl ü per (Bâkî D, G 78, b. 3, s. 148)

"Yer topu kış mevsiminde gümüşten daha beyazdı; altın kanatlı ve tüylü simurg kanadı altına aldı."

Yer topu olarak bahsedilen Dünya'dır. Dünya, kış mevsimi geldiğinde gümüşten daha beyaz bir hâle gelmiştir. Her yer karla kaplanmıştır. Altın kanatlı ve tüylü olarak nitelendirilen simurg da onu kanatlarının altına almıştır. Beyitte simurg, güneşe benzetilir.

Hasta-i 'ışkam münakkaş pister altumda zemîn

Çarh üstümde benek altunlu bir yorgandur (Emrî D, G 192, b. 2, s. 125)

"Aşk hastasıyım yer altımda işlemeli yatak; gök üstümde altın işlemeli bir yorgandır."

Âşık, aşk hastası olduğunu söyler. Hasta olan kişi yatakta yatarak dinlenmelidir. Yalnız âşığın yatağı yer, yorganı ise gökyüzüdür. Yer ve gök arasında kalmış bir şekildedir. Altın işlemeli yorgan, geceyi ve yıldızları çağrıştırır.

Bahâr erdi yine düşdü letâfet gülsitân üzre
Yine oldu zemînin lutfu gâlib âsmân üzre (Nef'î D, K 6, b. 1, s. 59)

"Bahar geldi yine güzellik gül bahçesi üzerine düştü; yerin güzelliği yine gökyüzü üzerinde yenen oldu."

Sultan Ahmed'i övmek için yazılmış bahariye beytinde şair, baharın geldiğini söyler. Onun gelmesiyle birlikte gül bahçesi de her yer gibi güzelleşmiştir. Yerin güzelliği gökyüzünün güzelliğini bahar sayesinde yenmiştir.

Rûy-ı zemîn bûkalemûndan nişân verir
Zeyn etdi nev-bahâr sefîd ü siyâh u sürh (Şeyh Gâlib D, G 34, b. 5, s. 254)

"Yeryüzü bukalemundan iz verir; ilkbahar (yeryüzünü) beyaz ve siyah ve kırmızı süsledi."

Yeryüzünün nasıl olduğunu belirtmek için bukalemundan yararlanan şair, ilkbahar geldiğinde her yerin beyaz, siyah ve kırmızı renklerle sülendiğini anlatmıştır. Bukalemun bulunduğu yere renk yönünden uyum sağlayan bir hayvandır. Şair de ilkbaharın yeryüzünü nasıl değiştirdiğini onunla belirtmiştir.

Seniñ meh-rûyıña cânâ zemîn ü âsumân 'âşık
Saña ey dilber-i ra'nâ bütün ehl-i cihân 'âşık (Leylâ Hanım D, G 62, b. 1, s. 271)

"Ey sevgili! Senin ay yüzüne yer ve gök âşık. Ey güzel sevgili! Sana bütün insanlar âşık."

Âşık, sevgiliye seslenmektedir. Onun ay gibi olan yüzüne yerin ve göğün âşık olduğunu, aslında ona tüm insanların âşık olduğunu söyleyerek mübalağa sanatı yapmıştır.

Kelime, taranan divanların 24'ünde yer almıştır. En fazla örneğin olduğu divan ise Nef'î'ye aittir. Çoğunlukla "zamân (zemân) ve âsumân" kelimeleriyle birlikte kullanıldığı görülmüştür.

3.3.21. Zerre: Pek ufak parça, molekül; çok küçük parçacık; zerre; küçük karınca; azıcık, birazcık; bir nesnenin en küçük parçası; arpanın yüzde biri; Güneş ışığında görünen ufacık gubâr (Devellioğlu, 2004, s. 1181; TS, 2005, s. 2230; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 1137; Kanar, 2010, s. 739; Parlatır, 2014, s. 1868).

Zerresine cân bahâ dirler ayaguñ toznuñ
Cânuma müjde virürse baña bu maksûd dest (Ahmedî D, G 74, b. 6, s. 255)

"Ayağının tozunun zerresine can değer derler; gönlüme müjde verirse bana bu istek kuvvet(tir)."

Âşık, sevgilinin ayağı tozunun küçük bir parçasına canının feda olacağını söylemiştir. Eğer gönlüne o toza ulaşabileceğine dair bir müjde verilirse canını feda etme isteğinin daha da kuvvetli hâle geleceğini belirtmiştir.

Bir zerre mihr görmedüm ol mâhdan velî
Eşküm sitâre eyledüm âhumı kehkeşân ('Avnî D, 60, b. 5, s. 207)

"O aydan bir zerre sevgi görmedim; fakat gözyaşımı yıldız, ahımı samanyolu yaptım."

Beyitte gece tasviri yapılmıştır. Âşık, ay yüzlü sevgiliden hiç sevgi görmediğini söyler ve bu durumdan yakınır. Ancak, bütün bunlara rağmen o ayın yanına gözyaşlarını yıldız, ahını da samanyolu yapmıştır. Sevgiliden vazgeçme lafını asla açmayan şair, onun yanına ancak gözyaşı ve ahıyla yaklaşabileceğini de çok iyi bilir.

Zerre gibi ben mezellet toprağında pâymâl
Gün gibi dilber sihipr-i kibriyâ üstündedir (Necatî Beg D, G 121, b. 4, s. 204)

"Zerre gibi ben hakirlik toprağında çiğnenmiş(im); güneş gibi güzel büyüklük talihi üstündedir."

Âşık, beyitte kendisini zerreye sevgiliyi ise güneşe benzetmektedir. Sevgili ondan daha yüce ve değerlidir. Kendisi hakirlik toprağında çiğnenmişken sevgili talihle donatılmış hâldedir.

'Anberîn kâkül cebînüñ üzre şekl-i cîmdür
Zerre agzuñ mihr üstinde yazılmış mîmdür (Emrî D, G 121, b. 1, s. 92)

“Amber kokulu perçem alnın üzerinde cim şeklidir; zerre ağzın güneş üstünde yazılmış mimdir.”

Gelenekte sevgilinin perçemi cim, ağzı mim harfi şeklinde tasvir edilmektedir. Amber kokulu olan sevgilinin saçı alnına düşmüştür ve cim harfi gibi kıvrımlı bir şekil almıştır. Zerre kadar küçük olan ağız ise güneş gibi yüzün üzerine yazılmış mim harfi gibidir.

Hâkinin her zerresi Ferhâdın eylermiş fegân
Bîsütûnda bir kişi çağırsa Şîrîn adını (Hayâlî D, G 623, b. 4, s. 305)

“Bîsütûn’da bir kişi Şîrîn adını çağırsa; Ferhâd’ın toprağının her zerresi inlermiş.”

Bîsütûn dağı Ferhâd’ın Şîrîn için deldiği dağdır. O dağda bir kişi eğer Şîrîn’in adını söylerse Ferhâd’ın mezarında toprağının her zerresinin inlediği anlatılmıştır. Ferhâd, Şîrîn’e olan aşkından her şeyi yapan kişidir. Bu nedenle başka birinin sevdiği kişinin adını söylemesi ölmüş olsa dahi Ferhâd’ı üzecektir.

Zerresin mihre gubârın rûzgâra kim verir
Cevherîyim ben cihâna vermem öyle gevheri (Nef‘î D, K 14, b. 57, s. 94)

“Zerresini güneşe, tozunu rüzgâra kim verir? Ben kuyumcuyum, öyle cevheri dünyada vermem.”

Sultan Osman’ın düşmanla savaşı için yazılan kaside beytinde şair, savaşılan yerin çok değerli olduğundan bahsetmiştir. Oranın tozunu hatta zerresini bile kimseye vermemek gerektiğini belirten şair, kuyumcu olduğunu söyleyerek böyle bir cevherin dünyada kimseye verilemeyeceğini anlatmıştır.

Ne iksîr-i sa’âdet-mâyedir hâk-i der-i lutfuñ
Ki her bir zerresi hem-kadr-i şems-i kîmyâgerdir (Sünbülzâde Vehbî D, K 41, b. 36, s. 224)

“İyilik kapısının toprağı ne mutluluk mayalı iksirdir ki her bir zerresi kimyagerin güneşinin aynı derecesidir.”

Şeyhülislam Es’ad-zâde Mehemmed Şerîf Efendi’yi övmek için yazılmış kaside beytinde şair, onun iyiliğini mutluluk mayalı bir iksire benzetmiştir. Bu iksirin her bir parçası güneşe eş değer niteliktedir. Yani Es’ad-Zâde Mehemmed Şerîf Efendi’nin iyiliği güneşle bir tutulmuştur.

Bâde-i ‘aşk ile sekrân eyle
Zerreyim mihr-i dırahşân eyle
Koma hayvân beni insân eyle
Mûr-ı nâ-çîzi Süleymân eyle
Saña her hâlim ‘ayân Allâhım
Meded Allâhım amân Allâhım (Şeref Hanım D, Müs 1, bn. 8, s. 258)

“Aşk içkisiyle sarhoş yap; zerreyim parlayan güneş yap; hayvan bırakma beni insan yap; değersiz karıncayı Süleyman yap; sana her hâlim açık Allah’ım; yardım Allah’ım, aman Allah’ım!”

Şair; aşk içkisiyle Allah’ın onu sarhoş, zerre hâlinden güneş, hayvanken insan, karıncayken Hz. Süleyman yapmasını istemektedir. Kendisinin her hâlini bilen Allah’a seslenmektedir. Değersizken değerli bir duruma gelmek istemiştir.

Taranılan divanların hepsinde kelimeyle ilgili örneğe rastlanmıştır. En çok örneğin yer aldığı divan Ahmedî’ye aittir. Zerre daha çok “âfitâb, âteş, fem, hurşîd, mihr ve nâ-çîz” kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır.

Kaynaklarda toprakla anlam ilgisi olan kelimeler bulunmasına rağmen taradığımız divanlarda örneklerine rastlayamadıklarımız vardır. Bu kelimeleri şöyle sıralayabiliriz: ‘acâc, ‘aleka.

3.4. Divan Şiirinde Toprak ve Eş Anlamlılarıyla Kurulan Tamlamalar

İncelediğimiz divanlarda toprak kelimesinin “âsitân, avuç, ayak izi, ayak, ehl-i dil, eşik (işik), fenâ, hakir, kâgıd, kapı, kara, kûy, meskenet, mezâr, mezellet, Necd dağı, ölü, Rum eli, Şâm, sarı, semen-ruhsâr, serv-kâmet, sevâd ve ten” kelimeleriyle tamlama kurduğu görülmüştür. Bunlardan en fazla kullanılanı “ayak” kelimesidir. Bu kelimenin çok kullanılmasının nedeni sevgilinin ya da devlet büyüklerinin ayaklarını bastıkları toprağın şairlerce değerli görülmesi ve onların şiirlerinde ayak toprağına yer vermeleridir.

Ayrıca örneklerde toprak kelimesinin eş anlamlılarıyla da birçok tamlama kurulduğu fark edilmiştir. Örnek verilen tamlamalar taranan divanlarda karşılaşılanlardır. Sözlüklerde bu örnekler dışında başka örnekler de bulunmaktadır. Çalışma kapsamında taranan divanlarda karşılaşılan tamlamaları aşağıda veriyoruz:

Arz u semâ: Yeryüzü ve gökyüzü (Kanar, 2010, s. 119).

Bahr ü berr: Deniz ve kara (Devellioğlu, 2004, s. 89).

Deşt-i fenâ: Fânilik ovası; dünya; yaşanılan dünya, bu dünya (Devellioğlu, 2004, s. 180; Parlatır, 2014, s. 339).

Deşt-i Kerbelâ: Hz. Hüseyin'in susuzluktan öldüğü yer (Devellioğlu, 2004, s. 180).

Deşt-i Kıpçak: Dinyester ile İrtiş arası geniş step (Devellioğlu, 2004, s. 180).

Gerd-i küdûret: Gam, kederlilik tozu, kederlilik eseri (Devellioğlu, 2004, s. 285).

Gerd-i siyeh: Kara toz (Devellioğlu, 2004, s. 285).

Gubâr-ı gam[m] (Gam tozu): Esrar (Devellioğlu, 2004, s. 293; Parlatır, 2014, s. 523).

Gubâr-ı hâtır: Keder, elem (Devellioğlu, 2004, s. 293; Parlatır, 2014, s. 523).

Hacer-i esved/ -es'ad: Karataş; Hacerülesved; Kâbe'nin duvarında bulunan ve cennetten geldiği rivayet olunan meşhur kara taş (Devellioğlu, 2004, s. 305; Kanar, 2010, s. 613; Parlatır, 2014, s. 546).

Hâk-i beyâban: Çölün toprağı (Devellioğlu, 2004, s. 312).

Hâk-i cenâb-ı südde-i devletmeâb: Padişahın kapısının önünde (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 556).

Hâk-i kadem: Ayak toprağı (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 556).

Hâk-i kûy: Sokağın toprağı (Kanar, 2010, s. 634).

Hâk-i mezâr: Mezar toprağı (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 556).

Hâk-i mezellet: Horluk, düşkünlük toprağı; bayağılık, hakirlik (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 556).

Hâk-i pâk: Temiz toprak (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 556).

Hâk-i pây: Ayak toprağı, tozu (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 556).

Hâk-i râh (Yolun toprağı): Uğur, kadem (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 556).

Hâk-i tîre (Karanlık, siyah toprak): Mezar, sin (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 557).

Hâk-i vatan: Vatan toprağı (Devellioğlu, 2004, s. 312; Parlatır, 2014, s. 557).

Kân-ı kerem: Kerem, bağış kaynağı (Devellioğlu, 2004, s. 486).

Kûh ü deşt: Dağ ve ova; her yer, her taraf; dağ taş (Devellioğlu, 2004, s. 526; Parlatır, 2014, s. 930).

Kûh-i Kaf: Kafdağı; erişilemeyen yer (Devellioğlu, 2004, s. 526; Parlatır, 2014, s. 930).

Rîg-i revân: Akar kum; kumul (Devellioğlu, 2004, s. 893; Kanar, 2010, s. 800).

Rûy-i zemîn: Yeryüzü (Devellioğlu, 2004, s. 1177).

Seng ü sebû (Taş ve testi): Kıran ve kırılan (Devellioğlu, 2004, s. 938; Parlatır, 2014, s. 1486).

Seng-i felâhan: Sapan taşı (Devellioğlu, 2004, s. 938; Kanar, 2010, s. 914).

Seng-i fesân: Bileği taşı (Devellioğlu, 2004, s. 938; Kanar, 2010, s. 914; Parlatır, 2014, s. 1485).

Seng-i hârâ: Mermer taşı, pek sert taş; granit; pek sert kaya veya taş (Devellioğlu, 2004, s. 938; Kanar, 2010, s. 914; Parlatır, 2014, s. 1485).

Seng-i melâmet: Birini kınarken sözle atılan taş (Devellioğlu, 2004, s. 938).

Seng-i mezâr: Mezar taşı (Devellioğlu, 2004, s. 938; Kanar, 2010, s. 914; Parlatır, 2014, s. 1486).

Seng-i mihek: Mihenk taşı (Devellioğlu, 2004, s. 938; Kanar, 2010, s. 914).

Seng-i miknâtıs: Mıknatıs, manyetit (Kanar, 2010, s. 914).

Seng-i musallâ: Musalla taşı; cenaze namazı kılınırken cemaatin önünde cenazenin üstüne koyulduğu yüksekçe taş (Devellioğlu, 2004, s. 938; Kanar, 2010, s. 914; Parlatır, 2014, s. 1486).

Seng-i rîze: Çakıl taşı, küçük taş (Kanar, 2010, s. 914).

Seng-i siyâh: Mihenk taşı; Kâbe'nin duvarında bulunan siyah taş; Haceriesved (Devellioğlu, 2004, s. 938).

Seng-i yede: Yağmur yağdıran tılsımlı taş, yağmur taşı (Devellioğlu, 2004, s. 938).

Tıynet-i pâk: Temiz yaratılış; saf tabiat (Devellioğlu, 2004, s. 1109).

Vâdî-i Eymen: Hz. Musa'nın Tûr dağında Allah'ın tecellisine mazhar olduğu yer, Tur dağı civarında bir dere [Hz. Musa zevcesiyle beraber buraya gitmiş ve zevcesi burada doğum yapmıştır.] (Devellioğlu, 2004, s. 1132).

Vâdî-i hayret: Şaşkınlık vadisi (Devellioğlu, 2004, s. 1132).

Vâdî-i kadîm: Eski tarz, eski usul [şiir veya nesir] (Devellioğlu, 2004, s. 1132).

Vâdî-i Mecnûn: Mecnûn'un yaşadığı yer (Devellioğlu, 2004, s. 1132).

Zemîn ü zemân: Yer ve mevzu uygunluğu, münasebet, hâl, vaziyet (Devellioğlu, 2004, s. 1177).

Zîr-i zemîn: Yer altı, yerin dibi (Devellioğlu, 2004, s. 1177).

Bildiler kıymetini la'l gibi
Kana boyandısa ol *kân-ı kerem* (Mesîhî D, Tkb 23/ IV, b. 4, s. 80)

"O bağış kaynağı kana boyandıysa; lal gibi kıymetini bildiler."

Toprağı altın eder cânâ iyi bakışların

Bende-i muhlis Necâti'de *ayak toprağı*dır (Necatî Beg D, G 186, b. 7, s. 234)

"Ey sevgili! İyi bakışların toprağı altın eder; dost köle(n) Necatî de ayak toprağıdır."

Dil çekse n'ola cân ü teni *hâk-i kûy*una

Hâr ü has ilter anda ki kuş âşyân tutar (Fuzûlî D, G 72, b. 2, s. 165)

"Gönül, sokağın toprağına can ve bedeni çekse ne olur; oradaki kuş çerçöp götürür, yuva kurar."

Var ise *seng-i siyâh*-ı kalb-i âşıkdır mihek

Yohsa o şûhun ayâr-ı hüsn ü ânın kim bilir (Nailî D, G 97, b. 2, s. 197)

"Karanfil varsa âşığın kalbinin siyah taşıdır; yoksa o sevgilinin yüz güzelliğinin ve alımının ayarını kim bilir?"

Mir'at-i cânı tutsa 'aceb mi *gubâr-ı gam*

Gördüm 'Atâyî 'ârız-ı dil-berde var hat (Nev'îzâde Atâ'î D, G 116, b. 5, s. 222)

"Keder, gönül aynasını tutsa şaşılacak şey mi? Atâ'î gördüm, sevgilinin yanağında ayva tüyü var."

3.5. Toprak ve Eş Anlamlılarıyla İlgili Atasözleri ve Deyimler

Taranan divanlarda çok sayıda atasözü ve deyim de bulunmuştur. Taramalar sırasında karşılaşılanlar aşağıda listelenmiştir:

3.5.1. Atasözleri

Gökten ne yağdı da (yağar ki) yer kabul etmedi (etmesin?): Büyüklerden gelen şeyleri küçükler geri çeviremezler (Aksoy, 2014, C 1, s. 289).

Güneş balçıkla sıvanmaz: Herkesin bildiği gerçek inkâr edilemez (TS, 2005, s. 812; Aksoy, 2014, C 1, s. 296).

Su aktığı yere (yine) akar: Daha önce bize yararı dokunmuş olan güzel bir durum, bugün bulunmasa bile yarın yine ortaya çıkar (Aksoy, 2014, C 1, s. 433).

Taş düşdüğü yerde ağırdır (kalır) (Taş yerinde ağırdır) (Egerçi ağır olur taş kopduğu yerde): Kişinin değerini en iyi bilenler, kendi çevresinde bulunanlardır. Onun için hatırı, daha çok kendi çevresinde sayılır (Kaya, 2011a, s. 16; Aksoy, 2014, C 1, s. 443).

Yerin kulağı var(dır): Gizli konuşulan bir şey umulmadık bir yoldan başkalarınca duyulabilir. Bir konu, iki kişi arasında gizli olarak konuşulsa bile duyulur. Bir süre sonra hiç hatır ve hayale gelmeyen kimselerin onu işittiği ortaya çıkar. Sanki konuşma yeri, herkesin kulağıdır (TS, 2005, s. 2168; Kaya, 2011b, s. 123; Aksoy, 2014, C 1, s. 474).

Eğerçi ağır olur taş koptuğu yerde
Sitâre var ki akiki eder yemende garib (Necatî Beg D, G 24, b. 3, s. 161)

"Taş her ne kadar koptuğu yerde ağır olur; yıldız var ki akiği Yemen'de garip eder."

Beñzetme nakş-ı pây-i seg-i yâra yir gülin
Nâ-geh işide incine *yirüñ kulagı var* (Emrî D, Muk 68, b. 2, s. 310)

"Yer gülünü sevgili köpeğinin ayağı resmine benzetme; yerin kulağı var ansızın işitse incinir."

Bu meseldür ki *su akdugı yire yine akar*
Çemen-i 'âleme salsun keremüñ âb-ı revân (Nev'î D, Ta LIX, b. 10, s. 165)

"Cömertliğin dünyanın çimenine akar su salsın; bu atasözüdür ki su aktığı yere yine akar."

Gökden yaganı itmeyecek mi kabûl yir (Kânî D, M 4, s. 463)

"Gökten yağanı yer kabul etmeyecek mi?"

3.5.2. Deyimler

Ahı yerde kalmamak (Ahı çıkmak) (birinin): Zulme uğrayan kimsenin bedduası etkisini göstermek (Aksoy, 2014, C 2, s. 548).

Arkasını/ sırtını yere getirmek: Güreşte rakibini sırtüstü yere yatırarak yenmek; üstün gelmek; alt etmek (Kaya, 2011b, s. 64, 72).

Ayağı (ayakları) yere değmemek: Çok sevinmek, sevinçten hoplayıp zıplamak (Aksoy, 2014, C 2, s. 600).

Ayağını yere koymamak: Nasıl ağırlayacağını, nasıl memnun edeceğini bilmemek, çok değer vermek (Kaya, 2011b, s. 64, 74).

Ayağının tozuyla: Uzak bir yerden veya yoldan gelir gelmez, dinlenmeden ve yerleşmeden (Kaplan, 2009, s. 609; Kaya, 2011b, s. 74; Aksoy, 2014, C 2, s. 598).

Ayağının türabı (tozu) olmak (biri ötekinin): Biri ötekine köle gibi hizmet eder, her emrini yerine getirir durumda olmak; bir başkasına kul köle olmak, onun her emrini yerine getirmek (Kaya, 2011b, s. 74; Aksoy, 2014, C 2, s. 599).

Bağrına taş basmak: Hiçbir tepki göstermeden her türlü sıkıntıya, acıya ve zorluğa katlanmak; acısını içine gömmek; derdini kimseye açmaksızın her türlü acıya katlanmak (Kaya, 2011b, s. 76; Aksoy, 2014, C 2, s. 611).

Başa toprak saçmak/ savurmak: Âcizlik ve çaresizlik bildirmek, yardım istemek, bir şey talep etmek, yasta olmak, şikâyet etmek, ölümünü istemek (Yılmaz, 2013, s. 336).

Başını (kafasını) taştan taşa/ taşa vurmak (taşlara çarpmak): Fırsatı bir daha ele geçiremeyeceği ya da çaresiz kaldığı için çok üzülüp dövünmek, ağlamak (Ulucan, 2005, s. 62; Erenoğlu, 2007, s. 1165; Aksoy, 2014, C 2, s. 625).

Dağ üstü bağ: Keyfi yerinde olmak, her muradına ulaşmış olmak; dağ hâlindeyken bağ hâline konan yer için söylenir (Onay, 2000, s. 160; Kaya, 2011b, s. 84).

Dağlara düşmek: Büyük bir üzüntü dolayısıyla insanlardan kaçıp ıssız, kırsal yerlerde yaşamak, dolaşır olmak (TS, 2005, s. 458; Aksoy, 2014, C 2, s. 702).

Ekmediğin yerde bitmek: Umulmayan ve istenilmeyen yerde karşımıza çıkan kişi (Sefercioğlu, 2001, s. 16; Aksoy, 2014, C 2, s. 745).

Ekmeğini taştan çıkarmak: En güç işleri bile yapıp geçimini sağlar olmak (Erenoğlu, 2007, s. 1166; Aksoy, 2014, C 2, s. 746).

Eteğini taşla doldurmak: Çok fazla dert ve acı çekmek (Kaya, 2011a, s. 39; Sefercioğlu, 2010, s. 157, 181).

Gökte ararken yerde bulmak: Çok güçlükle ele geçirebileceğini sandığı şeyi ya da kişiyi kolayca bulmak (Sefercioğlu, 2001, s. 17; Aksoy, 2014, C 2, s. 798).

Hâk ile yeksan etmek (olmak): Yapı, şehir vb. için temelinden yıkıp harap etmek, bütünüyle ortadan kaldırmak veya kalkmak; yapı, şehir vb. için temelinden yıkıp harap olmak; yapıyı yıkıp yere indirmek; bir yerdeki yapıları yerle bir edercesine yıkmak;

yerle bir etmek, taş taş üstünde bırakmamak (TS, 2005, s. 830; Ulucan, 2005, s. 68; Aksoy, 2014, C 2, s. 836).

Hâk ile yeksân eylemek: (Yapı şehir vb.) Temelinden yıkıp harap etmek veya olmak; yerle bir etmek, taş taş üstünde bırakmamak (Ulucan, 2005, s. 68; Kaya, 2011b, s. 62, 65, 66, 97).

Hâk ile yeksân: Toprakla beraber, yıkılmış, eseri kalmamış (Şemseddin Sami, 2010, s. 414).

Hâke yeksân eylemek: (Yapı şehir vb.) Temelinden yıkıp harap etmek veya olmak; yerle bir etmek (Kaya, 2011b, s. 65, 66, 97).

Hangi taş pekse (veya katıysa), başını ona vur: Kendi kusuru yüzünden zor bir duruma düşen veya başkalarından yardım isteyen bir kimseye öfkelenildiğinde söylenen bir söz. Haksızsın. Haklıyım diyorsan en güçlü, en yüksek yerlere başvurabilirsin; işini kendin berbat ettin, şimdi en çetin yollara başvurarak çare ara bakalım (TS, 2005, s. 843; Aksoy, 2014, C 2, s. 840-841).

İğne atsan yere düşmez: Çok kalabalık (Aksoy, 2014, C 2, s. 873).

Kanını yerde komamak: Öcünü almak (Kaya, 2011b, s. 58, 103).

Taş altında kalsın: "Ölsün, yok olsun." şeklinde bir beddua sözü (Kaya, 2011b, s. 57, 119).

Taş atmak (birine): Dolaylı olarak birine dokunacak bir söz söylemek; söz dokundurmak (TS, 2005, s. 1913; Kaplan, 2009, s. 625; Aksoy, 2014, C 2, s. 1065).

Taş taş üstünde bırakmamak/ Taşı taş üzere komamak: Baştan başa yıkıp yerle bir etmek; bir yerdeki yapıları yerle bir edercesine yıkmak (TS, 2005, s. 1914; Aksoy, 2014, C 2, s. 1066).

Taş üstünde taş kalmamak: Tümüyle yıkılıp yerle bir olmak (Kaya, 2011b, s. 58, 119).

Taş yasdanmak: Âcizlik bildirmek, yardım istemek, bir şey talep etmek, yasta olmak (Yılmaz, 2013, s. 345).

Taş yürekli/ kalpli/ bağırlı: Acıklı şeylerden üzüntü duymayan, duygusuz, katı yürekli; acıması olmayan (Kaya, 2011b, s. 119; Aksoy, 2014, C 2, s. 1066).

Taşa tutmak (birini): Üst üste taş atmak, aralıksız taşlamak; zımparalamak amacıyla çok hızla dönen bileği taşına hafifçe dokundurmak, pürüzlerini almak, düzgünleştirmek; taş saldırısına uğratmak, üzerine arka arkaya taşlar atmak; sürekli eleştirmek (TS, 2005, s. 1914; Kaya, 2011b, s. 119; Aksoy, 2014, C 2, s. 1066).

Toprağa (hâke) düşmek: Vefat ederek mezara konulmak, ölmek ve defnedilmek; ölüp gömülmek (Eyüboğlu, 1975, s. 398; TS, 2005, s. 1995; Ağca, 2006, s. 132; Kaya, 2011b, s. 119).

Toprağa bakmak: Ölümü yakın görünmek (Eyüboğlu, 1975, s. 398; TS, 2005, s. 1995; Aksoy, 2014, C 2, s. 1077).

Toprağı çekmiş: Sürekli olarak yaşadığı yerden kısa bir süre kalmak üzere gittiği başka bir yerde ölenler için söylenen bir söz, sürekli olarak oturduğu yerden kısa bir süre kalkmak üzere başka yere gitmişti; orada öldü. Gömüleceği toprak kendisini çekmiş gibi (TS, 2005, s. 1995; Orozobaev, 2013, s. 217; Aksoy, 2014, C 2, s. 1077).

Toprak (gubâr, hâk) olmak: Mezara gömülmek, ölmek; öldükten sonra bedeni çürüyüp toprağa karışmak (Kaya, 2011b, s. 120).

Toprak (hâk) etmek/ eylemek/ kılmak: Öldürmek (Kaya, 2011b, s. 57, 119).

Toprak olmak: Ölümünün üzerinden çok zaman geçtiği için artık çürümüş olmak, toprağa karışmış olmak; ölmek (TS, 2005, s. 1995; Kaya, 2011b, s. 65; Orozobaev, 2013, s. 217).

Toz koparmak: Yeri göğü birbirine katmak; toz kaldırmak (Eyüboğlu, 1975, s. 399; TS, 2005, s. 1999; Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü (TDEKTAS), 2006, s. 133; Kaplan, 2009, s. 625).

Yedi kat yere geçmek/ Yedi kat yerin dibine geçmek: Çok utanmak, mahcup olmak (Kaya, 2011b, s. 64, 122).

Yer bulmak (biri): Bir yere yerleşmek, oturacak yer sağlamak; bir işe, görev yapacağı bir yere yerleşmek (TS, 2005, s. 2167; Kaya, 2011b, s. 123; Aksoy, 2014, C 2, s. 1114).

Yer etmek: İz bırakmak; iyice yerleşmek; yer tutmak; yerleşip kalmak (TS, 2005, s. 2167; Ulucan, 2005, s. 76; Kaya, 2011b, s. 65, 123; Aksoy, 2014, C 2, s. 1115).

Yer öpmek: Bir büyüğün önüne eğilmek; (eskiden) bir büyüğün katına çıkıldığı zaman ve ayrılırken çok büyük bir saygı gösterisi olarak yere kapanmak; önemli bir kimsenin veya büyüğün önünde eğilmek, temenna etmek (TS, 2005, s. 2168; Kaya, 2011b, s. 123; Aksoy, 2014, C 2, s. 1117).

Yerden göğe kadar: Pek çok, anlatılamayacak kadar çok (memnun olmak, hakkı olmak…) (TS, 2005, s. 2168; Aksoy, 2014, C 2, s. 1115).

Yerden yere çalmak (vurmak) (birini): Çok hırpalamak; birini çok hırpalayarak acınacak duruma sokmak; birine türlü yönlerden saldırarak onu çok aşağılayıcı bir duruma düşürmek (TS, 2005, s. 2168; Aksoy, 2014, C 2, s. 1115).

Yere çalmak: Yere atmak veya vurmak, yere fırlatmak; haşlamak, hakaret etmek (TS, 2005, s. 2168; Kaya, 2011b, s. 123).

Yere geçmek/ batmak: Yok olmak; çok utanmak, mahcup olmak; pek çok utanmak, o anda kimsenin kendisini görmemesini istemek (TS, 2005, s. 2168; Poyraz-Tergip, 2010, s. 200; Kaya, 2011b, s. 123; Aksoy, 2014, C 2, s. 1115).

Yere göğe koymamak (veya koyamamak): Nasıl ağırlayacağını, nasıl memnun edeceğini bilmemek, çok değer veya önem vermek (TS, 2005, s. 2168; Kaya, 2011b, s. 64, 123).

Yerin dibine geçmek (veya batmak veya girmek) (Yere batmak) (Yer yarılsa içine gireceği gelmek): Çok utanıp; görünmez olmak, kaybolmak; pek çok utanmak, o anda kimsenin kendisini görmemesini istemek (TS, 2005, s. 2168; Aksoy, 2014, C 2, s. 1116).

Yerinde yeller esmek: Artık bulunmamak, yok olmak; artık yerinde olmamak, yerinde görülmez olmak (TS, 2005, s. 2169; Aksoy, 2014, C 2, s. 1116).

Yerine geçmek (biri, bir şey): Yerini almak; bulunmayan bir nesnenin veya kavramın yerine kullanılabilmek; görevinden ayrılan birinin yerini almak, bir şey bulunmayan bir nesnenin yerine kullanılabilmek (TS, 2005, s. 2169; Kaya, 2011b, s. 123; Aksoy, 2014, C 2, s. 1116).

Yerine koymak (onu…): Öyle kabul etmek, gibi görmek, saymak; kırılan, kaybolan veya elden çıkan bir şeyin benzerini sağlamak; ona … gözüyle bakmak, onu … saymak (TS, 2005, s. 2169; Kaya, 2011b, s. 123; Aksoy, 2014, C 2, s. 1116).

Yerini bulmak: Uygun olan yerde olmak; kendine yakışan makamı, durumu bulmak (TS, 2005, s. 2169).

Yerle bir (veya yeksan) etmek (hâk ile yeksan etmek) (olmak): (Yapı şehir vb.) Temelinden yıkıp harap etmek veya olmak; yerle bir etmek; tahrip etmek; bir yerdeki yapıları yerle bir edercesine yıkmak (TS, 2005, s. 2169; Kaya, 2011b, s. 123; Aksoy, 2014, C 2, s. 1117).

Yerlere geçmek: Çok utanıp sıkılmak veya kahrolmak (TS, 2005, s. 2169).

Yok yere: Boşuna, boşu boşuna; gereği yokken, hiçbir neden bulunmadığı hâlde (Ulucan, 2005, s. 77; Kaplan, 2009, s. 626; Kaya, 2011b, s. 124; Aksoy, 2014, C 2, s. 1121).

Yolunda toprak (hâk) olmak: Yolunda kendini feda etmek, uğrunda ölmek (Kaplan, 2009, s. 626; Kaya, 2011b, s. 57, 65-66, 124).

Yüz sürmek (ayağına, eşiğine, toprağına) (yüzünü hâke/ dâmene/ dergâha sürmek): Büyük sevgi, saygı gösterilen birinin katına çıkarken eşiğine, ayağına doğru yüzünü yere sürercesine eğilmek (Poyraz-Tergip, 2010, s. 200; Sefercioğlu, 2010, s. 198; Aksoy, 2014, C 2, s. 1134).

Yüzü yerde (olmak): Mahcup olarak, utanarak; alçak gönüllü (Kaya, 2011b, s. 127; Aksoy, 2014, C 2, s. 1139).

Yüzünü yere getirmek (birinin): Utanmasına yol açacak bir davranışta bulunmak (Aksoy, 2014, C 2, s. 1137).

Zerreye saymamak: Zerre kadar değer vermemek, değersiz görmek (Kaya, 2011a, s. 49; Kaya, 2011b, s. 128).

Kûh-ı gamde mîve-i vaslın umarsın ey gönül
Sende ol devlet mi var k'ola sana *dağ üstü bâğ* (Ahmet Paşa D, G 141, b. 4, s. 186)

"Ey gönül! Kavuşma meyvesini gam dağında beklersin; sen de o talih mi var ki sana dağ üstü bağ olsun."

Çemende kim güle karşu bugün şarâb içmez
Şu *taş bagırlu* haşindür ki la'l-i nâb içmez (Ahmed-i Dâ'î D, 116, b. 1, s. 136)

"Kim bugün çimende güle karşı şarap içmez? Şu taş bağırlı serttir ki saf şarap içmez."

Gözüme *hâk ile yeksân* görinür dürr ü güher
Hâke yaş dökse kaçan çeşm-i güher-pâşları (Bâkî D, G 483, b. 5, s. 400)

"Cevherler saçan göz ne zaman ki toprağa yaş dökse; inci ve cevher gözüme toprakla bir görünür."

San'at-i aşkı ilettim başa ben ey seng-dil
Kangı taş katı ise dögsün ana baş Kûh-ken (Hayâlî D, G 425, b. 2, s. 237)

"Ey taş yürekli! Aşk sanatını başa ben ulaştırdım; hangi taş sertse Ferhâd baş(ını) ona vursun."

Re’y-i derrâkine hûrşîd desem olmaz mı

Etdi *yerden göğe dek* âlem-i imkânı çerâğ (Şeyh Gâlib D, K 12, b. 20, s. 42)

“Anlayışlı fikrine güneş desem olmaz mı? Mum, imkân dünyasını yerden göğe kadar ulaştırdı.”

Örnek verilen atasözleri ve deyimler taranan divanlarda karşılaşılanlardır. Sözlüklerde bu örnekler dışında başka örnekler de bulunmaktadır. Divan taramalarında deyimlerin, atasözlerinden fazla olduğu tespit edilmiştir. Şairlerin en çok kullandıkları deyim “hâk ile yeksân olmak”tır.

BÖLÜM IV

DİVAN ŞİİRİNDE TOPRAKLA İLGİLİ UNSURLARIN KULLANIMI

4.1. Toprağın Tabiattaki Yeri

4.1.1. ‘Anâsır-ı Erba‘a Unsuru Toprak

‘Anâsır-ı erba‘a “dört unsur” demektir ve klasik felsefede bu tamlama toprak, su, hava ve ateş için kullanılmaktadır. Eski Yunan düşüncesinden İslam düşüncesine aktarılan bir görüşe göre de madde âlemi bu unsurlardan oluşmaktadır. Onların insanların karakterlerini ve mizaçlarını etkilediği düşünülmektedir. Ateşin özelliği sıcaklık, suyun yaşlık, havanın soğukluk ve toprağın kuruluktur (Karlığa, 1991, s. 149; Gider, 2013, s. 195).

Divanlarda ‘anâsır-ı erba‘a ile ilgili örneklere rastlanmıştır. Bunların bir kısmı aşağıda açıklanmıştır.

Uş olmış cânum u ‘ömrüm yüregüm ü gözüm sensüz
Biri bâd u biri hâk ü biri dûzah biri deryâ (Ahmedî D, G 8, b. 9, s. 220)

“Canım ve ömrüm, yüreğim ve gözüm şimdi sensiz olmuş; biri rüzgâr ve biri toprak ve biri cehennem, biri deniz(dir).”

Âşık canının, ömrünün, yüreğinin ve gözünün sevgilisiz olduğunu söylemiştir. Onların her birini ‘anâsır-ı erba‘a unsurlarından birine benzetmiştir. Can rüzgâra, ömür toprağa, yürek cehenneme ve göz de denize benzemektedir. Beyitte leff ü neşr-i müretteb sanatı vardır.

Od u hevâ vü suyile hâk oldı âdemî
Bir nesne kopa ger karıla yarumuz direm (Kadı Burhaneddin D, 271, b. 2, s. 107)

“Eğer bir şey kopsa yarımız karıştırılsa derim (ki); insanoğlu ateş ve hava ve suyla toprak(la) oldu.”

Beyitte insanoğlunun nelerden yaratıldığı anlatılmıştır. Bunlar ‘anâsır-ı erba‘a unsurları olan ateş, hava, su ve topraktır. Eğer yarımız bir şey olur da karıştırılırsa şair nelerden yaratıldığımızı söyleyecektir.

Âteş-i gamla gubâruñ yele virse ol sanem
Seyl-i eşküñle revân ol hâki âbâd eylegil (‘Avnî D, 44, b. 4, s. 151)

“O güzel gam ateşiyle tozunu rüzgâra verse; gözyaşının seliyle akan o toprağı şen et.”

O put gibi güzel olan sevgili gam ateşiyle eğer ayağının tozunu rüzgâra verirse âşığın gözyaşının seliyle akan o toprağı şen edecektir. Âşık, sevgilinin ayağı tozuna muhtaç olduğunu söylemiştir. Bu nedenle sevgilinin onu kendisine göndermesini ister.

Saçın sevdası uş beni kara toprak eder her dem
Dilimde od u başımda hevâ vü gözde âb eyler (Şeyhî D, G 63, b. 2, s. 159)

“Saçın siyahı beni şimdi kara toprak eder, her zaman gönlümde ateş ve başımda rüzgâr ve gözde su eder.”

Sevgilinin saçının siyah rengi âşığı öldürmektedir. Bu nedenle âşığın her zaman gönlünde bir ateş, başında rüzgâr ve gözünde gözyaşı vardır. Siyah saçla toprak arasında renk açısından ilgi kurulmuştur. Sevgilinin saçı onun gönlüne bir ateş düşürüp ağlamasına sebep olur.

Dîdede âb başda hâk elde hevâ göñülde nâr
Derdümüzüñ devâsı yok bulmadı kimse çâremüz (Emrî D, G 221, b. 3, s. 138)

“Gözde su, başta toprak, elde rüzgâr, gönülde ateş; derdimizin çaresi yok, kimse çaremiz(i) bul(a)madı.”

Âşık olan insanın derdine çareyi kimsenin bulamadığından yakınılmıştır. O her zaman gözü yaşlı, başı toprakta, eli boş ve gönlü ateş içerisinde dolaşmaktadır; çünkü sevgiliden sevgi kırıntısı dahi görememiştir.

Hevâ-yı aşk u nâr-ı şevk u âb-ı çeşmin olmasa
Kim âdem der senün gibi ayak toprağına Yahyâ (Yahyâ D, G 6, b. 5, s. 27)

“Aşk rüzgârı ve neşe ateşi ve gözyaşı olmasa; Yahyâ senin gibi ayak toprağına kim insan der?”

Yahyâ kendisini ayak toprağı olarak görür. Eğer aşkı, neşe ateşi ve gözyaşı olmasa bir insan olarak nitelendirilmeyeceğini söylemiştir. Bunlar sayesinde insan gibi değer görebilmektedir.

Gerçi hâkiz rûzgâr-ı gamda âteş-meşrebiz
Feyz-bahş-ı bâğ-ı dil eşk-i dem-â-demdir bize (Şeyh Gâlib D, G 280, b. 2, s. 397)

"Gerçi toprağız gam rüzgârında ateş huyluyuz, huysuzuz; bize gönül bağının bereket vereni sık sık gözyaşıdır."

Âşık, kendisini gam rüzgârında huysuz bir toprak olarak nitelendirmiştir. Ona göre kendisine bereket veren sadece döktüğü gözyaşlarıdır. Ondan başka onu mutlu eden bir şeyi yoktur. Âşığın kuru toprağına ancak gözyaşları ferahlık verebilir.

Her-çi-bâd-âbâd hâk olsun tenim şimden girü
İstemem cennet olursa meskenim şimden girü
Öyle mahzûndur dil-i sûz-efgenim şimden girü
Kimse memnûn idemez kalbim benim şimden girü
Kanlı yaşıyla gözüm hem-şekl-i tûfân eylesin
Âteş-i âhım bütün dünyâyı sûzân eylesin (Şeref Hanım D, Müs 4, bn. 3, s. 263)

"Her ne rüzgâr zamanı tenim artık toprak olsun; evim artık cennet olursa istemem; ateş düşüren gönlüm artık öyle hüzünlüdür; benim kalbim(i) artık kimse mutlu edemez; kanlı yaşıyla gözüm tufan şeklinde etsin; ah ateşim bütün dünyayı yaksın."

Mersiye özelliği gösteren bentte şair, vücudunun artık toprak olmasını yani ölmeyi ister. Öldüğünde evinin cennet olmasını istemez. Gönlünün hüzünlü olduğunu ve kalbini artık kimsenin mutlu edemeyeceğini söyler. Gözünden akan kanlı yaşların bir tufana dönüşmesini ve ah ateşinin bütün düyayı yakmasını isteyen şair, çok üzüntülüdür.

Taranan divanların çoğunda, 'anâsır-ı erba'ayı konu edinen beyitlerin aşkla birlikte işlendiğini söyleyebiliriz.

4.1.2. Cemre

Cemre, Arapça bir kelimedir ve sözlüklerde şu anlamlarda kullanılmaktadır: "Şubat ayında azar azar artan sıcaklık.", "Şubat ayında birer hafta arayla havada, suda ve toprakta oluştuğu sanılan sıcaklık yükselişi.", "Cemre.", "Yanmış kömür parçası, kor; şubatta yavaş yavaş oluşan hararet veya sıcakların artmaya başladığı günler (Üç devri olduğu varsayılan ve birincisinde havaya, ikincisinde suya, üçüncüsünde de toprağa düştüğü söylenen halk inancı.); kabarcık biçiminde çıkan ateşli bir cilt hastalığı." (Devellioğlu, 2004, s. 132; TS, 2005, s. 357; Kanar, 2010, s. 567; Parlatır, 2014, s. 244).

İlkbaharın başlangıcında yedişer gün ara ile önce hava, sonra su ve en son da toprakta oluştuğu düşünülen sıcaklık artışı olarak adlandırdığımız cemre, Arap dilinde "kor durumunda ateş, ateş koru, ateş hâline gelmiş kömür ve çakıl taşı" gibi anlamlara gelmektedir. İlk anlamı "yanmış kömür parçası, kor, kıvılcım, yükselen ateş, kor alev, köz" olarak da geçmektedir. Çoğulu olan cemerât/ cemrât ise dinî bir terimdir ve Müslümanların hac töreninde hacıların Kurban Bayramı'nda Mina Vadisi'nde sembolik olarak şeytanı taşlamak için çevreden topladıkları küçük çakıl taşları ve bu taşların atıldığı üç ayrı yer anlamındadır (Aras, 1993, s. 340; Hamarat, 2012, s. 167; Erkal, 2014, s. 132-133).[14]

Şubat ayında hava, su ve toprakta oluşan hararetlerden her biri için de cemre kelimesi kullanılmaktadır. "Hararet" olarak kullanılmasının haricinde "kışın sonunda yani şubat ayında ortaya çıkan buhar" da cemre olarak adlandırılmaktadır. Bu hararet ve buharın üç defa yerden hareketlendiği ve şubatın ilk haftasında havada, ikinci haftasında suda, üçüncü haftasında da toprakta açığa çıktığı belirtilmektedir. Eski tımar sahiplerine göre cemre; şubat ayında birer hafta arayla gökyüzünden havaya, suya, toprağa düşen üç böcek olarak düşünülmekte ve hararetin onlar tarafından yayıldığına inanılmaktadır. Cemrenin sıcaklık olarak tanımlanmasının yanında sıcaklığın yükselişi olarak tanımlandığı da görülmektedir (Hamarat, 2012, s. 167-168).

Eskiden insanlar 365 günlük yılı Kasım ve Hızır günleri olarak ikiye ayırmışlardır. Kasım 179 gün, Hızır ise 186 gündür. Yılın Kasım kısmı kış devresi olarak bilinmektedir. Bu devre 8 Kasım'da başlayıp 6 Mayıs'a kadar sürmektedir. 6

[14] Daha detaylı bilgi için bk. M. Özgü Aras, "Cemre" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 340-341 ve Abdulkadir Erkal, "Divan Şiirinde Cemre ve Bosnalı Sabit'in Cemreviyye'si", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR)*, Güz, S XXXVI, 2014, s. 131-151.

Mayıs'ta da Hıdırellez ile birlikte Hızır günleri başlamaktadır (Hamarat, 2012, s. 179; Erkal, 2014, s. 133).

Kasımın yüz beşinde yani 19-20 Şubat'ta birinci cemrenin havaya, yüz on ikisinde yani 26-27 Şubat'ta ikinci cemrenin suya ve yüz on dokuzunda yani 5-6 Mart'ta da üçüncü cemrenin toprağa düştüğüne inanılmaktadır. Bu cemrelerin yedi gün ara ile düştükleri ve düştükleri yerleri ısıttıkları düşünülmektedir (Hamarat, 2012, s. 179; Erkal, 2014, s. 133).

Cemrelerin düşme sırasına göre önce hava ısınıyormuş gibi görünse bile meteorolojik olarak önce toprak, sonra hava ve daha sonra da su ısınmaktadır (Erkal, 2014, s. 134).

Araplar genellikle cemrenin düştüğüne inanmaktadırlar. Bu düşmeden maksat ayın yerinin doğuş veya batışıdır (Hamarat, 2012, s. 175). Arapça ve Farsça eserlerde çeşitli kavimlerin cemrenin yerin altından yükseldiğine inandıkları görülmektedir. Türkler arasında ise genellikle cemrenin düştüğü inanışı yaygındır (Hamarat, 2012, s. 177).

Cemre ile dört farklı unsur arasında ilişki kurulmuştur. Bunların en başındaki ayın yeridir. Bazı kaynaklarda ayın yerinin düşmesi, bazı kaynaklarda da ayın doğuşu ile cemre arasında bir ilişki kurulduğu görülmüştür. Buna rağmen genel görüş ayın yerlerinin düşmesi şeklinde olmuştur. Cemrenin yıldızlarla olan ilişkisinde de yıldızların seher vaktinde düşmesi yani batması belirtilmiştir. Yerin içi ile ilgili görüşte de sıcaklığın yerin içinden üfürülmesiyle yerin içinin düştüğü ifade edilmektedir (Hamarat, 2012, s. 178).

Cemreyle ilgili bilgi veren Türkçe eserlerden cemrenin düşüş tarihlerinin miladi takvime, Arapça ve Farsça kaynaklarda Rumi takvime göre verildiği tespit edilmiştir (Hamarat, 2012, s. 178). Arapça ve Farsça eserlerde ilk cemrenin genellikle Rumi takvime göre 7 Şubat'ta, ikincinin 14 Şubat'ta ve üçüncünün de 21 Şubat'ta ortaya çıktığı söylenmektedir (Hamarat, 2012, s. 182).

Cemrelerin düştükleri yerlerle ilgili farklı görüşler de ortaya çıkmaktadır. Ancak, Türkiye'de halk arasında kabul edilen şekliyle birinci cemre havaya, ikincisi suya, üçüncüsü de toprağa düşmektedir (Hamarat, 2012, s. 189).

Türk halkının cemre düşme sıralaması ile 'anâsır-ı erba'a arasında bir ilgi olduğu düşünülmektedir. Cemrelerin düşüş sırası ile ilgili inanışın temelinde ay altı âlemin yukarıdan arza doğru sırasıyla ateş, hava, su ve toprak kürelerinden oluştuğu anlayışının etkisi bulunduğuna inanılmaktadır. "Ateş, kor parçası" anlamını taşıyan cemre genel

inanca göre hava, su ve toprağa düşmektedir. Ayrıca ‘anâsır-ı erba‘a inanışında bu dört unsurun yani ateş, hava, su ve toprağın aşağı olduğu için güneş ve ay gibi gök cisimlerinin etkisi altında olduğu belirtilmektedir (Hamarat, 2012, s. 190).

Genellikle Arap, Fars ve Türk kültüründe rastlanılan cemre inanışının Grek, Moğol ve Çin kavimleri arasında da varlığı bilinmektedir. Bu inanışın Araplara ait olduğu ve daha sonra çeşitli kavimlere geçtiği bazı kaynaklarda ifade edilmektedir. Cemreyle ilgili inanışın ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, X-XI. yüzyıllar arasında yaşayan Bîrûnî’nin verdiği bilgilere dayanarak X. yüzyıl veya daha eski bir zamandan beri bu inanışın varlığından bahsedilmektedir (Hamarat, 2012, s. 195-196).

Arapça, Farsça eserlerde de Türk halkı arasında da cemrenin düşüş veya yükseliş tarihleri ile ilgili bir karışıklık olmasına rağmen genel bir tarihten söz edilebilmektedir. Bu tarih Rumi takvimde 7, 14, 21 Şubat; miladi takvimde 20, 27 Şubat, 5-6 Mart şeklindedir. Günün hangi anında düştüğü belirtilmemekle birlikte seher vakti veya belirtilen belli günlerin geceleri düşme anı olarak kaydedilmiştir (Hamarat, 2012, s. 196).

Tarihlerle ilgili karışıklığın yanı sıra cemrelerin düşüş veya yükseliş yerleriyle ilgili de bir karışıklık söz konusudur. Düşüş sıralaması Türklerde hava, su, toprak şeklindeyken diğer kavimlerde toprak, su, ağaç şeklindedir. Türkler dışındaki kavimlerde cemrelerin yükseldiğine inanılan yerler de genellikle aynı şekilde olmaktadır (Hamarat, 2012, s. 197).

Divan şiirinde cemre konulu şiirlere Cemreviyye denilmektedir. Bu türde yazılan şiirler sayıca azdır. Divan şairleri, Bahariyye ve Nevruziyyelerde bahar tasvirlerini ayrıntılı olarak işledikleri için Cemreviyyelere geniş bir yer verilmemiştir (Erkal, 2014, s. 135-136).

Cemre, divan şiirinde bir doğa olayı olmasının yanında benzetme unsuru olarak da kullanılmıştır (Erkal, 2014, s. 141).

Bir cemre düşmedük dahı ‘unsur mı var dakı
Nâr-ı Halîl olursa ısıtmaz ten-i nigâr (Nev‘î D, K XXVI, b. 5, s. 85)

“Daha hâlâ bir cemre düşmeyen unsur mu var? Halil (Hz. İbrahim)’in ateşi olursa sevgilinin vücudu(nu) ısıtmaz.”

Beyitte şair, sevgilinin âşığa karşı ilgisiz olmasından şikâyet eder. Bu ilgisizliği ifade etmek için de cemre ile ilişki kurmuştur. Sevgilinin o ilgisiz yüzündeki soğuk

ifadeyi ortadan kaldırmak için düşmeyen cemre kalmamıştır. Hatta bu soğukluğu Hz. İbrahim'in Nemrut tarafından cezalandırılmak ve öldürülmek için atıldığı ateşin bile gideremeyeceği söylenilmiştir.

Yah-pâreler düşürdi felek cemre yirine
Bâguñ göründi nagme-i zâg u hezârı bir (Nev'î D, G 75, b. 4, s. 274)

"Felek, cemre yerine buz parçaları düşürdü; bağın karga ve bülbülünün sesi bir göründü."

Felek, cemre yerine buz parçaları düşürerek bağın ısınmasını engellemiştir. Cemrenin düşmesiyle baharın gelişi belli olmaya başlar, hava ısınır. Felek, baharın gelmesine engel olmuş ve bülbülün bahar geldiğindeki cıvıldamalarının yok olup karga ile aynı şekilde ses çıkarmasına yol açmıştır.

Varınca bâde düşdi 'aksi âbe sâyesi hâke
'Anâsır üzre düşmiş cemre sandum verd-i gülzârı (Nev'îzâde Atâyî D, K 8, b. 5, s. 78)

"Rüzgâra (havaya) varınca aksi suya, gölgesi toprağa düştü; gül bahçesinin gülünü ögeler (anasır-ı erba'a) üzerine düşmüş cemre zannettim."

Bu beyitte cemrenin düşüş sıralaması ile ilgili bilgiler yer alır. Cemre önce havaya, sonra suya ve en son da toprağa düşmektedir. Beyitte de bu sıralamaya aynı şekilde yer verilmiştir. Şair, gül bahçesindeki gülün yapraklarındaki çiy ile cemre arasında bir ilişki olduğunu düşünmüştür. Bu çiy tanesi gülün kırmızı renginden dolayı ateş gibi görünür. Bu nedenle de çiy, cemreye benzetilmiştir.

Gözüme 'aks-i ruhun düşmek ile yanmada gönlüm
Hevâ-yı dil katı germ oldu cemre âba düşelden (Yahyâ D, G 283, b. 2, s. 166)

"Gözüme yanağının aksinin düşmesi ile gönlüm yanmaya (başladı); cemre suya düştüğünden beri gönül arzusu çok sıcak oldu."

Şair, bu beyitte âşığın sevgiliyi gördüğündeki durumu ile cemre arasında bağlantı kurmuştur. Sevgilinin yanağı ile gönlün yanması arasında kırmızı renk ve ateş bağlantısı vardır. Ayrıca cemrenin suya düşmesi ile suyun ısınması ve gönlün yanması arasında da ilgi bulunmuştur. Cemre düştüğü yerin ısınmasını sağladığı için âşığın da gönlü sevgilinin görünmesi ile ısınmıştır.

Cemreler her sene tâ birbirinin ardınca
Nev-bahâr erdiği müjdeyle gülistâna gelir (Nedîm D, K 15, b. 44, s. 75)

"Cemreler her sene aynı (şekilde) birbirinin ardından (düşer); ilkbaharın ulaştığı gül bahçesine müjdeyle gelir."

Cemrelerin düşmeye başlaması ilkbaharın geldiğinin habercisidir. Beyitte de bu durumdan bahsedilmiştir. Cemreler, her sene belirli aralıklarla birbirlerini takip ederek havaya, suya ve toprağa düşerler. Onların düşmesi ile de gül bahçesine müjdeli bir şekilde ilkbaharın geldiği belirtilir.

Etdi bu şitâ cemreleri dîvâne
Söndürdü külün savurdu hep meydâna
Hakkâ ki bahâra nisbeten eyledi berf
Zîr ü zeber-i zemîni Kâğıd-hâne (Şeyh Gâlib D, R 51, s. 446)

"Bu kış, cemreleri deli etti; (ateşi) söndürdü, külünü hep meydana savurdu; doğrusu ki kar, bahara göre Kâğıthane yerini altüst eyledi."

Şair, beyitte Kâğıthane'ye bahar gelmesine rağmen karın soğuğu ile etrafı altüst ettiğini söylemiştir. Kış mevsimi cemreden daha üstün olmuş ve cemrenin ateşini dahi söndürerek külünü etrafa savurmuştur.

'Akîb-i cemrede her sâl-i meymûn-fâl dindikçe
Cihâna feyzi nev-rûzuñ yeter pertev-nisâr oldı (Şeref Hanım D, K 22, b. 39, s. 147)

"Birbiri arkasından gelen cemrede her bereketli, uğurlu yıl bittikçe; dünyaya yeni günün bolluğu yeter, ışık saçan oldu."

Cemrelerin her yıl birbiri arkasına düşerek havayı ısıtmasıyla bereketli bir yıl geçirildiğini söyleyen şair, cemrenin aynı şeyleri yapmasıyla dünyanın verimli, ışık saçan bir hâle geldiğinden bahsetmektedir.

İncelenen divanlardan sadece altısında cemre ile ilgili örneklere rastlanmıştır. Cemre ile ilgili en çok örnek Nev'î Divanı'nda yer almıştır. Beyitlerde cemrenin düşüş sıralamasından, düştüğü yere ısı ve canlılık vermesinden bahsedilmiştir. Toprak-cemre arasındaki ilgi cemrenin toprağa düşmesiyle, toprağın ısınması dolayısıyla kurulmuştur.

4.2. Toprak-Din İlgisi

4.2.1. Ayetler

Toprak, Kur'an-ı Kerim'de kelime olarak 30 sure ve 44 ayette geçmektedir. Kelimenin geçtiği sure ve ayetleri şöyle sıralayabiliriz[15]: Bakara 2/ 164[16], 2/ 264; Âl-i 'İmran 3/ 59; Nisâ' 4/ 43; Mâ'ide 5/ 6, 5/ 21, 5/ 22; En'âm 6/ 6; 'Arâf 7/ 58, 7/ 137; Hûd 11/ 61; Ra'd 13/ 5; Nahl 16/ 59; İsrâ' 17/ 104; Kehf 18/ 8, 18/ 37, 18/ 39-40; Meryem 19/ 66; Taha 20/ 6, 20/ 55; Hac 22/ 5; Mü'minûn 23/ 35, 23/ 82; Furkân 25/ 48-49; Neml 27/ 67; Rûm 30/ 20; Secde 32/ 10; Ahzâb 33/ 27; Fâtır 35/ 9, 35/ 11; Yasin 36/ 33; Sâffât 37/ 16, 37/ 53; Mü'min 40/ 67; Kaf 50/ 3, 50/ 4; Necm 53/ 32; Vâkı'a 56/ 47; Kalem 68/ 20; Nebe' 78/ 40; 'Abese 80/ 26, 80/ 40.

Kur'an'da ayrıca toprakla eş anlamlı olan arz, balçık, çamur, yer, yeryüzü vb.nin de sure ve ayetlerde yer aldığı görülmektedir.

Taranan divanlardaki toprak anlamında veya onunla eş anlamlı olan kelimelerin geçtiği sure ve ayet örnekleri ise aşağıda yer almaktadır.

*Lehû mülkü's-semâvâti vemâ fi'l-arz*dan añla
Bu hırmengehde bir dânem seçilmez mâşdan mâ şu (Kânî D, G 149, b. 3, s. 362)[17]

"Göklerde ve yerde ne varsa Allah'tan anla; bu harman yerinde bir tohumum fasulyeden su yıkayan(dan) seçilmez."

"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır." anlamındaki "Lehû mülkü's-semâvâti vemâ fi'l-arz" Bakara suresinin 255. ayetidir (2/ 255).

Nev-bahâr irişdi vü gitdi şitâ
*Keyfe yuhyi'l-arz*a ba'de mevtihâ (Bâkî D, G 11, b. 1, s. 108)

"İlkbahar geldi ve kış gitti; ölümünden sonra yeryüzünü nasıl diriltiyor?"

Zemîne *keyfe yuhyi'l-arz* yazmış hâme-i sebze
Nazar kıl kim bu hem âsâr-i rahmetten bir âyettir (Fuzûlî D, Tcb 2, b. 2, s. 284)

---

[15] Sure ve ayetlerle ilgili verilen bütün bilgilerde http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf#/kuran-meal-2 adresinden yararlanılmıştır.
[16] Verilen numaralar sure numarası/ ayet numarasını göstermektedir.
[17] Örneklerin veriliş sırasında sure ve ayetlerin iniş sırası göz önüne alınmıştır.

“Çimen kalemi yere ‘Yeryüzünü nasıl diriltiyor?’ yazmış; bak ki bu hem Kur’an-ı Kerim’in izlerinden bir ayettir.”

“Yeryüzünü nasıl diriltiyor?” anlamındaki “Keyfe yuhyi’l-arz” Rûm suresinin 50. ayetidir (30/ 50).

Kara yirüñ bu safâsın görüp yaşıl gökler
Temennâ eyledi *yâ leytenî leküntü türâb* (Ahmed-i Dâ‘î D, 1, b. 12, s. 2)

“Yeşil gökler, kara yerin bu neşesini görüp; ‘Keşke toprak olsaydım.’ (diye) diledi.”

Çağırır Rûhü’l-kudüs *yaleyteni küntü türâb*
Sen dökerken cür’a-i lâ’lin yere kanım gibi (Ahmet Paşa D, G 306, b. 5, s. 266)

“Sen dudağının yudumunu yere kanım gibi dökerken; Cebrail bağırır: ‘Keşke toprak olsaydım.’.”

“Ah ne olurdu ben bir toprak olaydım (Keşke toprak olsaydım.).” anlamındaki “Yâ leytenî leküntü türâb” Nebe’ suresinin 40. ayetidir (78/ 40).

4.2.2. Melekler

Dört büyük meleğin, Hz. Âdem’in yaratılacağı toprağı Allah’a getirmeleri nedeniyle toprak kelimesi ile alakaları vardır. Rivayete göre Allah, önce Cebrail’i yeryüzüne göndermiş ve ondan Hz. Âdem’in yaratılacağı toprağı getirmesini istemiştir. Yeryüzü, kendi toprağından vermemiş ve Allah bu defa Mikail’i toprağı alması için yeryüzüne yollamıştır. Mikail de toprağı alamayınca İsrafil toprağı almak için görevlendirilmiştir. O da toprağı alamadan dönünce Allah, son olarak Azrail’i yeryüzüne göndermiştir. Azrail, yeryüzünün yaptığı her şeye rağmen toprağı alıp Allah’a getirmiştir (Bolay, 1988, s. 359; Tökel, 2000, s. 275; Deniz, 2011, s. 90). Bu nedenle Azrail’in diğer meleklerden daha fazla toprakla ilgisi vardır.

Azrail, dört büyük melekten can almakla görevli olan melektir. Azrail kelimesinin İbranice asıllı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kelime Kur’an-ı Kerim ve gerçek hadislerde geçmemektedir. Secde suresinde insanların canını almakla görevli olan melekten “melekü’l-mevt” yani “ölüm meleği” diye bahsedilmektedir. Bu melek hadislerde de aynı adla yer almaktadır (Kılavuz, 1991, s. 350; Özervarlı, 2004, s. 40).

Kur'an'da ölüm meleğinin can almakla görevli olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir. Bununla birlikte bu iş, her işin gerçek yapanı olan Allah'a da bağlanmaktadır. İbn Mâce'nin rivayet ettiği bir hadise göre ölüm meleği bütün ruhları almakla görevlendirilmiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de de belirtildiğine göre ölüm melekleri kötülüklerden korunan müminlerin ruhlarını alırken onlara şefkat ve nezaketle yaklaşarak selam vermekte; kötülük işleyerek kendilerini karanlığa sokanların canlarını alırken de yüzlerine ve arkalarına vurarak onlara sert ifadeler kullanmaktadırlar. Kur'an-ı Kerim ve gerçek hadislerde Azrail ile ilgili ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır (Kılavuz, 1991, s. 351).

Azrail, ölüme giden yolun başında olduğu için toprağa karşılık gelmektedir (Pala, 2012, s. 9). Bazı rivayetlerde toprağın yeryüzünden toplanmasını sağlayan meleğin Azrail olduğunun belirtilmesine bağlı olarak da Hz. Âdem'in varlığı için gerekli olan toprağı yeryüzünden toplayan melek olan Azrail'e bu toprağı aslına iade etme görevinin verildiği düşünülmektedir (Deniz, 2011, s. 90).

Çeşmin öldürse ne gam çeşme-i cân dudağın
Melekü'l-mevt ise ol bu dem-i Îsî mi değil (Şeyhî D, G 106, b. 2, s. 202)

"Gözün öldürse ne dert o Azrail ise, bu can kaynağı dudağın Hz. İsa'nın nefesi değil mi?"

Beyitte sevgilinin gözünün Azrail gibi âşığın canına kastettiği söylenilmiştir. Onun gözü âşığın üzerinde çok etkilidir. Yan bakışıyla âşığın gönlüne ok gibi olan kirpiklerini yollayarak onu yaralar, öldürür. Bu nedenle beyitte göz, Azrail olarak nitelendirilir. Sevgilinin gözü öldürme özelliğine sahipken dudağı da can bağışlama özelliğine sahiptir. Bu özellik Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi ile telmih yapılarak ele alınmıştır.

Bâl-sebz melekü'l-mevte döner hat-ı lebi
Kudret-i Hak ile cân almaga gelmiş gûyâ (Nev'î-zâde Atâyî D, Ta 53, b. 2, s. 313)

"Yeşil gönül, dudağın üzerinde çıkan tüyü Azrail'e döner; sanki Allah'ın gücüyle can almaya gelmiş."

Beyitteki yeşillik ile yeşil otlarla kaplanmış bir güle benzeyen yanak hayali vardır. Bu otlar ayva tüyleridir. Âşık, onlara büyük bir ilgi duymaktadır; çünkü tüylerin en güzel olanı yeni bitmiş, on dört-on beş yaşı ifade eden şeklidir. Bu nedenle tüyler Azrail

olarak düşünülmüş ve onun Allah tarafından âşığın canını almak için gönderildiği söylenilmiştir.

Biz halka-ı zikri göricek yan virürüz
Kûyuñ añıcak bir iki meydân virürüz
Hâcet komadı hîç melekü'l-mevte hatuñ
Sîb-i zekanuñ kokmagile cân virürüz (Nev'î-zâde Atâyî D, Ta 64, s. 315)

"Biz ibadet halkasını görünce uzak dururuz; mahallen hatırlandığında bir iki imkân veririz; ayva tüyün hiç Azrail'e ihtiyaç bırakmadı; çene elmanın kokmasıyla can veririz."

İbadet halkası ile kastedilen belli bir tarikatın zikr yaparken oluşturduğu halkadır. Âşıklar buradan uzak durmaktadırlar; çünkü onlar sadece sevgilinin adını zikretmektedirler. Sevgilinin mahallesini Kâbe olarak düşünen âşık, orayı tavaf eder. Azrail'e gerek kalmadan âşığı öldürme özelliğine sahip olan sevgilinin güzellik unsurlarından biri de ayva tüyüdür. Bir diğer ölüm sebebi ise elma gibi güzel şekle ve kokuya sahip sevgilinin çenesidir.

Hussâd-ı nazm-ı tab'uma teslîm-i rûh ider
Gûyâ ki 'Azra'îl suhen-i cân-figâr olur (Kânî D, K 31, b. 22, s. 119)

"Yaratılış sıramı kıskananlara ruhunu teslim eder (ölür); sanki Azrail, gönlü yaralı söz olur."

Allah, insanı yaratırken belli bir sıra izlemiştir. İlk insan Hz. Âdem'in yaratılacağı toprağı meleklerine getirmeleri için emir vermiştir; ama o toprağı sadece Azrail getirebilmiştir. Ruhunu teslim etmekle Azrail'in toprağı getirmesine bağlı olarak Allah'ın ona can alma görevini vermesi arasında ilgi kurulmuştur. Azrail'in ölüm meleği ve toprağın yalvarmalarını umursamadan toprağı alıp getirmiş olmasına dikkat çekilmiştir.

Behişt-i hulda yaraşmaz eğerçi Azrâ'îl
Ruhunda gamze-i cellâd aceb neden yaraşır (Şeyh Gâlib D, G 81, b. 4, s. 285)

"Her ne kadar Azrail (melek olsa da) cennete yakışmaz; acaba yanağında(ki) cellat gamzesi neden yakışır?"

Şair, beyitte Azrail olarak sevgiliyi kastetmiştir. Azrail, cennette yaşayan bir melek olmasına rağmen öldürme vasfına sahip olduğu için onun cennette yaşamasının uygun olmadığını söylemiştir; ama sevgilinin yanağındaki, âşığı ölüme sürükleyen gamzenin ona neden bu kadar yakıştığını da sorgulamıştır. Âşığın bu beyitte bir çelişki içerisinde olduğu görülmüştür.

İncelenen divanlarda melekü'l-mevte üç, Azrail ismine iki kere rastlanmıştır. Azrail'den ölüm meleği olarak bahsedilen beyitlerin hepsinde sevgilinin güzellik unsurlarından birileriyle Azrail arasında ilgi kurulmuştur; ama ayva tüyü ile olan ilgi gözle olan ilgiye göre daha fazladır. Azrail'in Allah tarafından ilk insanın yaratılması için gerekli olan toprağı getirişinden bahsedilen örnekte Hz. Âdem'in yaratılışına telmih yapılmıştır. İkinci örnek beyitte ise Azrail, sevgili olarak düşünülmüş ve onun âşığı öldüren gamzesiyle (yan bakışıyla) Azrail arasında bir bağlantı kurulmuştur. Örnek beyitlerden yola çıkarak şairlerin Azrail'in öldürme özelliğine değindiğini söyleyebiliriz.

4.2.3. Peygamberler

4.2.3.1. Hz. Âdem

Hz. Âdem'in toprak ile olan bağlantısı ilk insan olması ve Allah'ın onu topraktan yaratmasından kaynaklanmaktadır. Hz. Âdem'in yaratılışı hakkında Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'de bilgi verilmektedir. Tevrat'ta ilk insanın yaratılışı ve yaratılış zamanı iki ayrı hikâye ile anlatılmaktadır. İlk hikâye "ruhban metni" adını taşımaktadır. Bu hikâyeye göre insan, yaratılışın altıncı gününde diğer bütün varlıklardan sonra Tanrı'ya benzer bir surette ilk defa erkek ve dişi olarak yaratılmıştır. "Yahvist metin" adı verilen ikinci hikâye de ise önce erkeğin, daha sonra onun kaburga kemiğinden kadının yaratıldığı anlatılmaktadır. İlk insan bizzat Tanrı tarafından yer toprağından yapılmış, daha sonra da burnuna hayat nefesi üflenerek canlı bir hâle gelmiştir. Tevrat tefsirlerinde ve doğruluğuna güvenilmeyen kitaplarda Hz. Âdem'in yaratıldığı toprağın kutsal yer yani Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nin bulunduğu yer ile Dünya'nın dört bir tarafındaki kırmızı, siyah ve beyaz topraktan alındığı geçmektedir (Bolay, 1988, s. 358).

Hz. Âdem'in yaratıldığı madde, birçok ayette farklı terimlerle ifade edilmektedir. Fahreddin er-Râzî bu ayetlerde onun yaratılışının çeşitli şekillerde anlatıldığını söylemektedir. Bunlardan bazıları toprak, su, çamur, akışkan veya süzme çamur, yapışkan çamur, kurumuş çamurdur. Kurumuş çamur olan salsâl Kur'an-ı Kerim'de

farklı ifadeler kullanılarak tekrarlanmıştır. Bu ayetleri yorumlamaya yönelik girişimler görülmüştür. Özellikle "İnsanın üzerinden öyle uzun bir zaman geçti ki -o vakit- o, anılmaya değer bir şey bile değildi." anlamındaki ayetten Hz. Âdem'in yaratılışından bedensel ve ruhsal yönleriyle tam bir insan hâline gelmesine kadar uzun bir süre geçtiği anlamı çıkarılabilmektedir (Bolay, 1988, s. 358).

Kur'an-ı Kerim, gerçek hadisler ve bunlara bağlı olan güvenilir İslami kaynakların belirttiğine göre Hz. Âdem topraktan yaratılmıştır. Bu yaratılışın ne kadar sürede tamamlandığı bilinmemektedir. Ayetlerde Allah'ın onu yaratırken ki irade ve kudretinin etkisi açıkça görülmektedir. Ayrıca Hz. Âdem'in topraktan ve tamamıyla bağımsız bir canlı türünün ilk atası, yeryüzündeki diğer canlı ve cansız varlıkların aksine yükümlü ve sorumlu tutulan ve bunun için gerekli manevi, ahlaki, zihnî ve psikolojik yeteneklerle donatılmış bir varlık olarak yaratıldığı açıklanmıştır (Bolay, 1988, s. 358-359).

İslami kaynaklarda Hz. Âdem'in yaratıldığı toprağın nereden alındığına ve özüne dair rivayetler vardır. Bir rivayete göre Allah, Hz. Âdem'in yaratılacağı toprağı getirmesi için yeryüzüne önce Cebrail'i göndermiş; ama yeryüzü kendi toprağından yaratılacak insanın ileride Allah'a karşı çıkacağını ve cehenneme gideceğini düşünerek onun toprak almasına izin vermemiştir. Allah, bunun üzerine Mikâil'i görevlendirmiştir. Mikâil de bu görevi başaramayınca bu defa İsrafil Dünya'ya gönderilmiş ve o da eli boş dönmüştür. Allah bu iş için en son "ölüm meleği"ni yani Azrail'i göndermeye karar vermiştir. Azrail, yeryüzünün tüm itirazlarına rağmen "Ben Hak Teâlâ'nın emrini yerine getiririm." diyerek toprağı almayı başarmıştır. Bu melek yeryüzünün farklı yerlerinden her renkten (sarı, kızıl, kara, ak, gök, yeşil) ve yaş, balçık, toprak, kumdan alarak bunları birbirine karıştırmıştır. Buna bağlı olarak âdemoğulları türlü türlüdür. Bazısının iyi huylu, bazısının kötü huylu olması toprağın renginden kaynaklanmaktadır ve insanların ten renkleri de bu nedenle birbirlerinden farklıdır (Bolay, 1988, s. 359; Tökel, 2000, s. 275; Deniz, 2011, s. 90).

Hz. Muhammed de Hz. Âdem ile ilgili şöyle söylemiştir: Allah, Âdem'i yeryüzünün tamamından alınan bir avuç topraktan yaratmıştır. Bu nedenle yeryüzünün şekline göre âdemoğullarının bazısı kırmızı, bazısı beyaz, bazısı da siyah olmuştur. Aralarında yumuşak ve sert mizaçlı, iyi ve kötü olanlar bulunmaktadır (Deniz, 2011, s. 90).

Azrail, göğe çıkarak toprağa su katıp onu yapışkan bir çamur hâline getirmiştir. Çamur siyahlaşıp kokmaya başlayınca Allah, bu çamurdan Hz. Âdem'i yaratmıştır.

Mesûdî'nin rivayetine göre toprak; çamur oluncaya kadar kırk yıl karıştırılmış, kokuşup rengi değişinceye kadar kırk yıl yerde bırakılmış, daha sonra ise kuru bir testi şeklinde yüz yirmi sene bekletilmiştir. Başka bir rivayete göre ise Hz. Âdem kırk sene cuma gününe kadar çamurdan bir ceset olarak kalmıştır. İblis gelmiş ve ona ayağı ile vurmuştur. Ceset, kuru olduğundan ses vermiştir. Daha sonra iblis, Hz. Âdem'in üzerine tükürmüştür ve tükürüğü onun göbeğine düşmüştür. Allah, Cebrail'e Hz. Âdem'in karnı üzerindeki tükürüğü yuvarlaklaştırmasını emretmiştir. Yuvarlaklaştırılıp ortası çukurlaştırılan bu tükürük huzura getirilmiş ve Allah ondan bir köpek yaratmıştır. Sonunda insan, çamurdan yaratılmıştır. Bu çamur olan şekil Mekke ile Taif arasında kurumaya bırakılmıştır. Başka bir rivayete göre Hz. Âdem'in kalıbı bugün Kâbe olarak bilinen yerde yatmıştır. Allah, daha sonra canı çağırarak Hz. Âdem'in içine girmesini söylemiştir. Can, yavaş yavaş onun içine girmeye başlamıştır. Canın onun içine girmesi ve sinmesi tam iki yüz yıl sürmüştür. Hz. Âdem'in yaratıldığı gün ise cuma günüdür. Allah, meleklere Hz. Âdem'e secde etmelerini emretmiştir. Bütün melekler ona secde etmiş; ama şeytan secde etmemiştir. Secdeye ilk koşanın Cebrail olduğu söylenmektedir. Daha sonra sırayla Mikâil, İsrafil, Azrail ve Allah'a yakın olan melekler Hz. Âdem'e secde etmiştir. Bir rivayete göre meleklerin secdede yüz, başka bir rivayete göre de beş yüz sene kaldığı söylenmektedir (Bolay, 1988, s. 359; Tökel, 2000, s. 276-277).

Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili başka rivayetlerde de baş ve yüzünün Kâbe, göğüs ve sırtının Beytü'l-makdis, baldırlarının Yemen, bacaklarının Mısır, ayaklarının Hicaz, sağ elinin doğu ve sol elinin batı topraklarından yaratıldığı söylenmektedir. Ancak, İslam âlimleri bu rivayetlere inanmamaktadır (Bolay, 1988, s. 359). El-Kadî'nin rivayetine göre Allah, Hz. Âdem'in başını Kâbe toprağından, göğsünü çeşitli topraklardan, sırtını ve karnını Hint toprağından, elini doğu ve ayaklarını batı topraklarından yaratmıştır (Tökel, 2000, s. 276).

Kutsal kitaplardan olan Tevrat'ta Hz. Âdem'in yeryüzünde, altıncı günde yerin toprağından yaratıldığından başka bir bilgiye yer verilmemektedir. Doğru olarak kabul edilmeyen kitaplarda Hz. Âdem'in, yaratılışın altıncı günü olan cuma gününün ilk saatinde Kudüs'te; Yahudiler tarafından milattan önce 3761-3760'ta meydana geldiği belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in hangi günde yaratıldığı belirtilmemiştir; ama hadislerde cuma günü olduğu, o gün de cennete konulduğu, yine bir cuma günü cennetten çıkarıldığı, aynı gün de tövbesinin kabul edildiği ve bir cuma günü vefat ettiği belirtilmiştir (Bolay, 1988, s. 359).

Yaratılan ilk insan veya insanların Kur'an-ı Kerim'de topraktan, çamurdan ve cıvık balçıktan şekillendirildiğini söyleyen ayetler bulunmaktadır. Bu ayetlerin bazılarında Hz. Âdem'in adı doğrudan geçmekte, bazılarında ise insan veya insanların bu maddelerden oluşturulduğundan bahsedilmektedir. Buna bağlı olarak Hz. Âdem'in ilk insanlardan biri olmasıyla birlikte onunla beraber başka insanların da yaratıldığı varsayımları oluşmaktadır; ama Hz. Âdem'in isminin ilk yaratılan insan olarak çamur ve türevi maddelerin yer aldığı ayetlerin içinde geçmesi ilk insanlardan birinin o olduğunun kesin kanıtıdır (Deniz, 2011, s. 91).

Divanlarda Hz. Âdem'e dair birçok örnek bulunmakla birlikte, konu gereği toprak-Hz. Âdem ilgisine yönelik örneklerden seçtiklerimizi aşağıda veriyoruz:

Aña ol dem virilmişdi nübüvvet
Ki toprag u su içinde-y-di Âdem (Ahmedî D, K LVIII, b. 34, s. 146)

"Ona o an peygamberlik verilmişti ki Hz. Âdem toprak ve su içindeydi."

Allah, Hz. Âdem'i toprak ve suyun oluşturduğu çamurdan yaratmıştır. O, çamur içerisinde kırk yıl beklemiş ve sonra Allah ona ruh üflemiştir. Hz. Âdem hem ilk insan hem de ilk peygamberdir. Beyitte Allah'ın, onun peygamberliğine daha çamur hâlindeyken karar verdiğinden bahsedilmiştir.

Göz yaşıyile toprağa 'ışkuñı siñürdüñ
Gösder seni her zerreyi bir âdem idelüm (Kadı Burhaneddin D, 439, b. 2, s. 174)

"Sevgini toprağa gözyaşıyla akıttın; seni göster, her ufak parçayı Hz. Âdem yapalım."

Beyitte, Allah'ın Hz. Âdem'i yaratışı anlatılmaktadır. Allah, sevgisini gözyaşlarıyla toprağa akıtmıştır. Böylece toprak çamur şekline bürünmüştür. Allah da bu çamurdan Hz. Âdem'i yaratmıştır. Onun her bir parçasında Allah'a ait izler bulunmaktadır. Hz. Âdem'e bakmak aslında Allah'a bakmak olarak düşünülmüştür.

Ey melek-rû âb ü gilden çıkmadan Âdem henüz
Çâh-ı Bâbilde gözün Hârûta sihr-âmûz gibi (Ahmet Paşa D, G 311, b. 3, s. 268)

"Ey melek yüzlü! Hz. Âdem su ve kilden henüz çıkmadan; gözün Babil kuyusunda Hârût'a sihir öğreten gibi(ydi)."

Babil kuyusu, Hârût ve Mârût'un işledikleri suçun cezası için kıyamete kadar saçlarından asılı kalacakları kuyudur (Pala, 2002, s. 106). Beyitte melek yüzlü olarak seslenilen kişi sevgilidir. Âşık, sevgilinin yüzünü meleğin yüzüne benzetmiştir. Melek olan Hârût ve Mârût gibi sevgilinin de Hz. Âdem daha yaratılmadan önce gözüyle sihir yapmaya başladığı söylenilmiştir. Sevgilinin bu sihir yapma özelliği daha da abartılarak Hârût'a sihri öğretenin o olduğundan bahsedilir. Onun gözü daima sihir gücüne sahiptir. Gözleriyle âşıkları büyüler, kendisine âşık eder. Beyitte hem Hz. Âdem'e hem de Hârût ve Mârût'a telmih yapılmıştır.

Nakş-ı Âdem âb u gil içre henüz pinhân iken
Zâhir olmışdı rümûz-ı 'alleme'l-esmâ bize (Mesîhî D, G 229, b. 2, s. 259)

"Hz. Âdem'in resmi henüz su ve kil içinde gizliyken; isimlerin çok derin bilgisinin işaretleri bize görünmüştü."

Şair, Allah'ın daha Hz. Âdem'i yaratmadan onunla ilgili işaretleri kendisine gösterdiğinden bahsetmiştir. 'Alleme'l-esmâ tamlaması Bakara suresinin 31. ayetinde geçmektedir. Bu ayet şu şekildedir: "Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek 'Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin.' dedi." (http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf#/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-31/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1). Ayette Hz. Âdem'in diğer varlıklardan daha üstün olduğu belirtilmiştir. Beyitte Hz. Âdem'in yaratılışına ve Bakara suresine telmih yapılmıştır.

Âdemi istese toprakta elbette bulur
Bu gün ol feyzi ki toprağı kılıptır Âdem (Fuzûlî D, K 24, b. 11, s. 87)

"Hz. Âdem'i istese elbette toprakta bulur; bugün o verimli ki toprağı Hz. Âdem yapmıştır."

Beyitte şair, Allah'ın Hz. Âdem'i topraktan yarattığına değinmiştir. Eğer onu görmek isteyen olursa toprağa bakmasının yeterli olacağı belirtilmiştir. Allah, o kadar büyüktür ki topraktan Hz. Âdem'i meydana getirmiştir. Hz. Âdem'in yaratıldığı gün cuma olarak düşünülmektedir. Verimli olan gün de onun yaratıldığı gündür. Toprak, o gün de Allah'ın Hz. Âdem'i yaratacağını hissetmiş gibi daha çok bollaşmış ve verimli hâle gelmiştir.

Pervâne olup şem-i ruhun can dolanırdı

Gördükde melek Âdemi âb ü gil içinde (Hayâlî D, G 519, b. 3, s. 270)

"Melek, Hz. Âdem'i su ve kil içinde gördüğünde; yanağının mumu kelebek olup can dolaşırdı."

Melek olarak kastedilen sevgilidir. Onun, daha Hz. Âdem su ve kilden yaratılmadan önce de hayatta olduğu ve onun yaratılışını gördüğü söylenilmiştir. Böylece Hz. Âdem'in su ve kilden yaratıldığına telmih yapılmıştır. Bu telmihe bağlı olarak melek kelimesinin onun yaratılışını gören meleklerle alakalı olduğu da söylenebilir. Ayrıca şem' ile pervâne arasındaki hikâyeye de telmih yapılmıştır. Pervâne divan şiirinde âşığı, mum ise sevgiliyi temsil etmektedir. Pervâne mum ışığının çevresinde döner ve öyle bir an gelirmiş ki kendisini mumun alevine bırakarak sevgilisinin uğrunda canını verirmiş (Pala, 2002, s. 382-383). Beyitte de bu durum ele alınmıştır.

Dil kim reh-i kazâda cân ile hem-dem oldı

Ser-menzile gelince balçıkdan âdem oldı (Nev'î-zâde Atâyî D, G 252, b. 1, s. 283)

"Gönül ki kaza yolunda can ile canciğer arkadaş oldu; durak yerine gelince balçıktan insan oldu."

Kaza, olacakları önceden Allah tarafından bilinen şeylerin yani kaderin meydana gelmesidir. Gönlün can ile çok sıkı bir arkadaşlığa sahip olacağı Allah tarafından bilinmektedir. O, buna çok önceden karar vermiştir, aslında Hz. Âdem'i nasıl yaratacağını önceden düşünmüştür. Durak yeri ise artık onun meydana gelmesine başlanılan yerdir. Onun yaratılışı başladığında gönül ve can, balçıkla bir araya gelerek Hz. Âdem'i oluşturmuşlardır.

Taranan divanlarda Hz. Âdem-toprak ilgisine yönelik 14 örneğe rastladık. Örnekleri, kullanım sıklığını dikkate alarak şu şekilde sıralayabilirz: Kadı Burhaneddin 4; Ahmedî, Ahmet Paşa 3; Fuzûlî, Hayâlî, Mesîhî ve Nev'î-zâde Atâyî 1. Örneklerin çoğu Hz. Âdem'in Allah tarafından nasıl yaratıldığı ile ilgili bilgileri içermektedir. Bu yaratılış anlatılırken "Bakara suresine, Hârût ve Mârût'a, meleklere, şem' ile pervâne ilişkisine ve ölüme" değinilmiştir.

4.2.3.2. Hz. Ali

Hz. Ali'nin toprak ile olan bağlantısı kendisine verilen Ebû Türâb lakabından kaynaklanmaktadır. "Toprağın babası, toprağa bulanmış kimse" anlamında olan bu lakap Hz. Ali'ye, Hz. Muhammed tarafından verilmiştir. Gerçek hadislerde rivayet edildiğine göre Hz. Muhammed, öğle vakti kızı Fatıma'nın yanına gittiğinde Hz. Ali'yi evde görememiştir. Fatıma'ya Hz. Ali'nin nerede olduğunu sormuştur. Fatıma da ona aralarında bir şeyler geçtiğini ve gündüz uykusunu yanında uyumak istemediğini söyleyip gittiğini anlatmıştır. Sahabelerden Sehl bin Sa'd, onun Mescid-i Nebevî'de uyuduğunu söyleyince Hz. Muhammed oraya gitmiştir. Uyumakta olan Hz. Ali'nin üzerindeki hırkanın sıyrıldığını ve vücudunun toprağa bulandığını gören Hz. Muhammed, elbisedeki toprağı eliyle silkelerken Hz. Ali'ye "Kalk Ebû Türâb, kalk!" diye seslenmiştir. O günden sonra Hz. Ali bu şekilde çağrılmaya başlanmıştır. Başka bir rivayete göre hicretin ikinci yılında yapılan Zü'l-Uşeyre Gazvesi'nde bir konak yerinde Hz. Ali ve Ammâr bin Yâsir, hurma ağaçlarının bakımıyla uğraşan Benî Müdlic halkını seyrederken uyuyakalmışlardır. Onların yanına gelen Hz. Muhammed, Hz. Ali'nin elbisesinin toprağa bulandığını görünce ona dokunarak "Kalk Ebû Türâb!" diye seslenmiştir (Kandemir, 1994, s. 243; Aksu, 2001, s. 236; Belek, 2010, s. 12; Pala, 2012, s. 45).

Alevi-Bektaşiler arasında Hz. Ali'nin bu lakabıyla ilgili efsaneler ortaya atılmıştır. Kimisi onun Hz. Âdem ile aynı topraktan yaratıldığını, kimisi ahiret gününde başındaki toprakları silkeleyip dirilecek ilk kişi, kimisi de Hz. Muhammed'den sonra yeryüzüne hâkim olacak kişinin o olacağını söyleyebilecek şekilde yorumlar yapmışlardır (Kandemir, 1994, s. 243; Pala, 2012, s. 45).

Alman şarkiyatçı Theodor Nöldeke'nin bu lakabı Hz. Ali'nin düşmanları olan Emeviler tarafından ona takılan bir lakap olduğunu zannettiği belirtilmektedir. Onun gibi bazı Batılı araştırmacıların da bu lakabın Hz. Ali'ye latife olarak verildiğini düşünmedikleri bilinmektedir. Aslında Hz. Muhammed'in bu lakapla çok sevdiği damadını küçük düşürmek istemediği Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim'deki rivayetlerde açıkça gösterilmiştir (Kandemir, 1994, s. 243; Aksu, 2001, s. 236).

Miskîn Necâtî'yi hat-ı hoş-bû türâb (Bû-Türâb) eder
Ey zülfü kara ermez ise Şahdan meded (Necatî Beg D, G 52, b. 7, s. 173)

“Ey! Saçı siyah şahtan yardım ulaşmazsa; zavallı Necâtî’yi güzel kokulu avya tüyü, toprak (toprağın babası) eder.”

Necâtî, saçı siyah şah ile Hz. Ali’yi kastetmiştir. Eğer Hz. Ali, zavallı Necâtî’nin yardımına gelmezse güzel kokulu olan ayva tüyü onu toprak edecek yani öldürecektir. Ayva tüyü ve toprak da siyah renktedir. Eğer Hz. Ali; Necâtî’ye yardım etmezse o, ayva tüylerinin güzel kokusuna ve rengine kapılacaktır. Ayrıca beyitteki Bû Türâb ile Hz. Ali’nin lakabı Ebû Türâb’a da gönderme yapılarak telmih sanatıyla Hz. Ali hatırlatılmıştır.

Hâk-i rahınken Hayâlî havf eder ağyardan
Hâriciler kibr ü kinin Bû-Türabiler bilir (Hayâlî D, G 143, b. 5, s. 138)

“Hayâlî yolunun toprağıyken rakipten korkar; Hz. Aliler (Hz. Ali’nin taraftarları), Hz. Ali’ye isyan edenler(in) kibir ve kinini bilir.”

Beyitte şair, kendisini Hz. Ali ve rakibini de Hz. Ali’ye isyan eden kişiler olarak düşünmüştür. Nasıl ki Hz. Ali taraftarları ona isyan edenlerin kibirli ve kinli olduklarını biliyorsa Hayâlî de rakibin, sevgilinin yolunun toprağı olan kendisine yapabileceklerini bilmektedir. Bu nedenle ondan korkmaktadır. Çünkü rakip, sevgili ile onun arasına girip onları birbirlerinden ayırabilir ve sevgilinin yolunun toprağı olabilir. Şair, Hz. Ali ile kendisini eşleştirerek onun hatırlanmasını sağlamıştır.

Kadr ile başı göklere irmişdi gerçi kim
Alçak göñülli oldugı çün dindi Bû-türâb (Nev‘î D, Tkb IV/ 2, b. 14, s. 185)

“Gerçi itibarla başı göklere ulaşmıştı ki alçak gönüllü olduğu için Toprağın Babası dendi.”

Beyitte Hz. Ali’ye telmih yapılmıştır. Onun itibarlı ve alçak gönüllü biri olduğundan bahsedilmiştir. Başı göğe ermek (değmek) deyimi “Beklenmeyen bir mutluluğa ermek.” anlamındadır (TS, 2005, s. 210). Hz. Ali’nin itibarlı olması onun mutlu olmasına neden olmuştur; ama alçak gönüllü bir insan olduğu için de hakir olan toprağın babası olarak çağırılmıştır. Beyitte, onun Ebû Türâb lakabını hangi özelliğine bağlı olarak aldığı hakkında bilgi verilmiştir.

Be-dest-i şîr-i Hudâ kâli‘-i der-i Hayber

Be-hâk-i şâh-reh-i Bû Türâb-i ‘arş-cenâb (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 12, b. 2, s. 83)

“Hz. Ali’nin eliyle Hayber kapısını çekip koparan; dokuzuncu göğün hazreti Hz. Ali’nin yolunun toprağıyla…”

Şair, Osmanlı sadrazamı Şehid Ali Paşa’ya yazdığı kasidesindeki bu beyitte onu Hz. Ali’ye benzetmiştir. Onun da Hz. Ali gibi cesur, güçlü ve değerli birisi olduğunu söyler. Bir rivayete göre Hz. Ali, Hayber fethedilirken kale kapısında Yahudilerle savaşmaktadır. Bir Yahudinin darbesiyle kalkanını düşürmüş ve bir kapıyı eline alıp kendisine kalkan yapmıştır. Savaşa bu şekilde devam etmiştir. Savaş bittiğinde kapı sekiz kişi tarafından ters çevrilmeye çalışılmış; ama o sekiz kişinin de buna gücü yetmemiştir (Haidary, 2011, s. 49-50).

Hâşeli’llâh kim ola anlarda hubb-i ehl-i beyt
Hâksâr-i kahr ola yâ Rab be-hakk-i Bû Türâb (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, Ta 26, b. 19, s. 193)

“Allah göstermesin ki onlarda ehlibeyit sevgisi olsa; Allah’ım Hz. Ali hakkı için kahrın toz toprak içinde kalmışı olsa.”

Nahcıvan’ın fethi için yazılmış olan tarihte şair, Safevi Devleti’nde ehlibeyit sevgisinin olmadığını söylemiştir. Allah’a seslenerek Hz. Ali’nin hakkı için onları toz toprak içinde bırakıp kahretmesini istemiştir. Hâksâr kelimesi ile Bû Türâb arasında ilgi vardır.

Ey mihr zemîne eyle rû-mâl
Hâk-i reh-i Bû Türâbsın sen (Şeyh Gâlib D, G 244, b. 7, s. 378)

“Ey güneş! Sen Hz. Ali yolunun toprağısın, yere yüz sür.”

Beyitte güneş olarak kastedilen sevgilidir. Onun Hz. Ali’nin yolunun toprağı olduğu söylenmiştir. Böylece sevgilinin değeri Hz. Ali’den bahsedilerek daha da arttırılmıştır. Ayrıca Hz. Ali’nin, Toprağın Babası olmasına da gönderme yapılmıştır. Şair, sevgilinin Hz. Ali’ye olan sevgisini yere yüzünü sürerek göstermesini istemiştir.

İncelenen divanların altısında Hz. Ali’nin lakabı Ebû Türâb ile ilgili örneklere rastlanılmıştır. Örneklerin divanlara göre dağılımı şu şekildedir: Arpaemînizâde Mustafa Sâmî’de iki; Hayâlî, Necatî Beg, Nev‘î, Şeyh Gâlib ve Şeyhî’de bir. Beyitlerde sevgilinin güzellik unsurlarından ayva tüyü, Hz. Ali’yi ve onun özelliklerini hatırlatacak şekilde kullanılmıştır. Ayrıca örneklerde Hz. Muhammed, onun amcası Abdü’l-Uzzâ

bin Abdü'l-Muttalib; Hayber'in fethi; Safevi Devleti ile de Hz. Ali arasındaki özelliklere yer verilmiştir.

4.2.4. İbadet

4.2.4.1. Abdest

Abdest alınamadığı veya gusül yapılamadığı zamanlarda temiz toprak ya da yer cinsinden bir maddeye elleri sürerek yüzü ve iki kolu mesh etmeye teyemmüm denilmektedir. Sözlüklerde "kastetmek, yönelmek" anlamlarında açıklanan teyemmüm kelimesi Kur'an-ı Kerim'de de sözlüklerdeki anlamlarıyla kullanılmıştır. Teyemmüm istisnai durumlarda abdest ve gusül yerine geçen sembolik bir işlemdir. Yahudilikte bazı duaların okunmasından önce su bulunamaması hâlinde ellerin toprak, çakıl veya talaşa sürülebileceği belirtilmiştir. İslamda geçerli olma durumu ise hadislerle şu şekilde anlatılmıştır:

> Benî Mustalik (Müreysî') Gazvesi dönüşünde veya bir başka gazvede Hz. Âişe'nin gerdanlığını kaybetmesi dolayısıyla Resûlullah ve ashabının susuz bir yerde konaklaması ve abdest alacak su bulamaması üzerine nazil olan, "Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz iyice yıkanarak temizlenin. Hasta olursanız veya seferde bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan (def-i hacetten) gelir veya kadınlara dokunur (cinsel ilişkide bulunur) da su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi mesh edin (Teyemmüm edin). Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat o sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz." ayeti ve Hz. Peygamber'in kavlî ve amelî sünnetiyle sabittir. Ayrıca, "Benden öncekilere verilmeyen beş şey bana verildi: Yeryüzü benim için mescit ve temiz kılındı …"; "On yıl su bulamasa da temiz toprak Müslümanın temizlenme aracıdır, suyu bulunca tenini ona değdirsin." (Akyol, 2012, s. 330-331; Boynukalın, 2012, s. 50-51).

Fakihler, teyemmüm yapılacak yerin temiz yeryüzü parçası olması gerektiğini düşünmektedirler; ama ayette geçen "saîd" kelimesinin yorumlanmasında farklı görüşler ortaya çıkmaktadır. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre yer cinsinden olan toprak, taş vs. gibi her şeyle teyemmüm yapılabilir. Mâlikîler de aynı görüşe sahiplerdir; hatta onlar eritilebilme imkânı yoksa karada veya denizde olan buzla teyemmüm yapmanın uygun olduğunu söylerler. Ebû Hanîfe'ye göre teyemmüm yapılan maddeden elde bir parça kalması gerekli değildir; ama İmam Muhammed'e göre gereklidir. Bu nedenle Ebû Hanîfe'ye göre kaygan taş, kireç, sürme taşı, toprak duvar, kireçle sıvanmış duvar, kaya tuzu, toprak kiremit, çamur vb. maddelerle teyemmüm

yapılabilinir. Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre elbise, kumaş, eyer vb. bir şeyle vurulduğunda çıkan tozla da teyemmüm etmek uygundur. Yer cinsinden olmayan, tahta ve ot gibi yanınca kül hâline gelen demir, bakır, cam gibi ısıtılınca eriyen maden vb.yle teyemmüm yapılamamaktadır. Şâfiîler, Hanbelîler ve Ebû Yûsuf'a göre sadece temiz, vurulduğunda elde toz bırakan toprakla teyemmüm yapılmalıdır. Onlar, bir rivayete göre kumu da toprak değerinde saymışlardır (Boynukalın, 2012, s. 51).

Teyemmümün nasıl alınması gerektiği ile ilgili tam bir ortak karara varılamamıştır.[18] Abdest ve guslü bozan her şey teyemmümün de bozulmasına neden olmaktadır. Teyemmümle namaz, tavaf ve Kur'an okuma gibi her ibadet yapılabilir (Boynukalın, 2012, s. 51-52).

Gözüm deryâsı kandur lâ-büd ider
Ayaguñ topragı-y-ıla teyemmüm (Ahmedî D, G 445, b. 6, s. 477)

"Gözümün denizi (yani gözyaşım) kandır; ayağının toprağıyla teyemmüm(ü) gerekli eder."

Âşığın sevgili yüzünden her zaman gözü yaşlıdır. Bu gözyaşı artık âşığın çok fazla ağlamasından dolayı kanlı gözyaşı şeklindedir. Beyitte de âşığın kanlı gözyaşı ile abdest almasının mümkün olamayacağı, bu nedenle teyemmüm etmesinin gerekli olduğu anlatılmıştır.

Sürinse hâke gözüm tañ mı 'ârızuñdan ırak
Kaçan su bulmaya merdüm belî teyemmüm ider (Mesîhî D, G 81, b. 3, s. 166)

"Yanağından uzak (olan) gözüm toprağa sürünse (toprağı izlese) şaşılacak şey mi? Evet, ne zaman su bulamasa insan (ya da göz bebeği) teyemmüm eder."

Sevgilisinin yanağına bakarak kendini kaybeden âşık, onu izleyemediğinde toprağı izlemesinin şaşılacak bir şey olmadığını söylemektedir. Aslında burada yanağın suya benzetildiğini görmekteyiz. Su olan yanaktan uzak olunduğunda insan yani âşık ve onun göz bebeği teyemmüm etmek için toprağa başvurmaktadır.

Hâk-i kûyun var iken cennet anılmak sanemâ

[18] Detaylı bilgi için bk. Mehmet Boynukalın, "Teyemmüm" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 50-52.

Şuna benzer ki teyemmüm edeler su olucak (Necatî Beg D, G 278, b. 3, s. 275)

"Ey put gibi güzel sevgili! Senin bulunduğun yerin toprağı varken cennet(in) söz konusu olma(sı); şuna benzer ki su olduğu hâlde teyemmüm edeler."

Bu beyitte şair, sevgilinin bulunduğu yerin toprağını cennet ile karşılaştırmış ve o toprağın cennetten daha üstün olduğunu belirtmiştir. Bu üstünlüğü ise su olduğunda teyemmüm edenlerin yaptıkları tuhaflığa bağlamıştır.

Tutar ol âb-ı 'izâruñ yirini hatt-ı gubâr
Su bulunmadugı yirlerde teyemmüm câ'iz (Nev'î D, G 180, b. 4, s. 337)

"O yanak suyunun yerini gubâr yazısı tutar; su bulunmadığı yerlerde teyemmüm caiz(dir)."

Sevgilinin yanağı suya benzediğinde onun üzerindeki ayva tüyleri de bir gül olan yanağın sayfalarına misk ile yazılmış yazıyı hatırlatmaktadır. Buradaki gubar hem bir yazı stilini hem de yanağın üzerindeki ayva tüylerini karşılamıştır. Âşığın, sevgilisinin suya benzeyen yanağını göremediği durumlarda teyemmümün caiz olduğu belirtilmiştir.

Tathîr ider derûnunı çirk-âb-i süm'adan
Dürd-i şarâb-i nâb ile zâhid teyemmüm it (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, G 17, b. 3, s. 309)

"Zahit, saf şaraf tortusu ile teyemmüm et; gönlünü ikiyüzlü çirkeften temizler."

Beyitte şair; zahidin ikiyüzlüğünün ancak kendini dünyadaki güzelliklerle, aşkla teyemmüm ettiğinde geçeceğini söyler. Zahit kendini dar kalıplar içerisinde tutan, aşkı inkâr eden kişidir. Bu nedenle teyemmüm edip dar kalıplarından kurtularak âşık gibi olabilir.

Bî-gubârım o kadar zâhid-i huşk-i nâ-pâk
Gerd-i mikdâr-ı teyemmüm bulamaz hâkimden (Şeyh Gâlib D, G 240, b. 6, s. 375)

"Pis kaba zahit o kadar tozsuzum (ki); toprağımdan teyemmüm miktarının tozunu bulamaz."

Âşık, burada zahide seslenmiştir. Kendisinin tozunun olmadığını, bu nedenle teyemmüm etmek için dahi toprağında küçük bir miktar toz bile bulunmadığını söylemiştir.

Toprakla abdest alma şekli olan teyemmüm, incelenen divanlarda altı defa ele alınmıştır. Toprakla alakalı olduğu için beyitlerde çoğunlukla su ile tezat olacak şekilde işlenmiştir. Ayrıca sevgili ve zahit ile bağlantı kurularak da örneklerde yer aldığı dikkati çekmiştir. Sevgilinin yanağı suya benzetilmektedir, ayrıca onun bulunduğu yerin toprağı da cennet toprağı kadar değerlidir. Sevgilinin özellikleri anlatılırken âşığın özelliklerine de yer verilmiştir. Zahidin kaba sofuluktan uzaklaşması ve hayatın güzelliklerini görmesi için kendisini teyemmümle arındırması gerektiğinden bahsedilmiştir.

4.2.4.2. Kerbela Toprağı

Alevi-Bektaşi inancına bağlı olan kişilerde ehlibeyit sevgisi çok fazladır. Hz. Hüseyin'in şehit edildiği ve kanının aktığı yer olan Kerbela, onlar için önemli bir inanç merkezidir. Onların inancına göre Kerbela olayının yaşandığı yer ve oranın toprağı masum kanıyla yıkanmış ve çok temiz olarak kabul edilir. Kerbela toprağı ve bu topraktan yapılmış eşyalar Alevi-Bektaşi inancına sahip kişiler tarafından ibadetlerde ve hayatlarının bazı dönemlerinde kullanılmaktadır. Bu kullanım şekilleri şöyledir: secde edilirken, uğur olarak evde veya yanında taşıyarak, cenazede, erkânlarda yemin ve secde edilirken, şifa vermesi amacıyla (İnce, 2012, s. 249).

Namazda secde edilirken Aleviler, alınlarını Kerbela toprağından oluşmuş bir mühre koyarlar. Mührün temiz olduğuna inanılır ve o mühre saygı duyulur. Mührü uğur olarak evde veya yanlarında taşımaları ise Kerbela toprağının çok değerli olduğunun düşünülmesiyle, bunun evin bir köşesinde uğur olarak saklanması şeklinde görülmektedir. Ayrıca, onlar kutsal bildikleri türbelerden aldıkları toprakları da uğur getirmesi amacıyla saklamaktadırlar. Kerbela toprağından ölen kişinin başına, yüzüne serpilir ve toprak kutsal olduğu için sadece başa konulur. Bu toprakla gömülen kişinin günahlarının affolacağına inanılmaktadır. Aleviler evlerinde yapacakları gece ibadetlerinde veya dua okurken evin kendilerine özel olarak ayırdıkları köşesini kullanırlar. Bu yerde Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in resimleri, ehlibeyti simgeleyen resim veya semboller, Kerbela toprağı, evliya yatırlarından alınan topraklar veya taşlar, kutsallığına inanılan eşyalar vb. bulunur. Alevi-Bektaşiler Kerbela toprağını şifa olması için ağızlarına alırlar, onu hastalıklardan korunmak için yüzlerine ve gözlerine sürerler; hatta bazı kişilerin Hz. Hüseyin'in temiz kanından şifa beklediği için toprağı yediği de bilinmektedir (İnce, 2012, s. 249-256).

Taranan divanlarda Kerbela ile ilgili beyitlere rastlanılmasına karşılık -tezimizin konusu toprak olduğu için- aşağıda açıkladığımız beyitlerde Kerbela toprağı ile ilgili olanlara yer verdik.

Çü deşt-i Kerbelâya leşker-i İslâmı cem' itdüñ[19]
Yakîn oldı ki Şâh-i Kerbelânuñ istenür kanı (Fuzûlî D, K 15, b. 19, s. 91)

"Niçin Kerbela çölüne Osmanlı ordusunu topladın? İyi bilinir ki Hz. Hüseyin'in kanı istenir."

Beyit, Sultan İbrahim'i övmek için yazılmış kasideye aittir. Fuzûlî'nin Kerbela'da yaşadığı bilinmektedir. Kerbela çölünde Hz. Hüseyin ve yanındaki yetmiş iki kişi çok iç acıtıcı bir şekilde susuz bırakılarak şehit edilmişlerdir (Pala, 2002, s. 230, 279). Bu olaydan sonra Kerbela ve Fuzûlî hep acı çekmeye devam etmişlerdir. Beyitte de buna telmih yapılmıştır. Şair, Sultan İbrahim'e Osmanlı ordusunu Kerbela çölüne toplamasının sebebini sormaktadır. Ordunun toplanması savaş ve ölüm demektir. Hz. Hüseyin'in kanının istenmesi ile de bu anlatılmıştır. Ayrıca çöl ve Hz. Hüseyin arasında da susuz kalma yönünden bağlantı vardır.

O nahl-i bârvere Kerbelâ zemîninde
Su vermeyenler olsun mübtelâ-yı lerziş-i bîd (Nailî D, K VII, b. 38, s. 45)

"Kerbela yerinde o yemişi olan hurma ağacına; su vermeyenler söğüt ağacının titreyişinin müptelası olsun."

Hz. Hüseyin için yazılmış kasideden olan bu beyitte Hz. Hüseyin'in Kerbela'da susuz kalıp şehit olmasına telmih vardır. Hurma ve söğüt, suyu seven ağaçlardır. Her ikisi de sulanmazsa ölür. Hurma ağacı ile Hz. Hüseyin kastedilmiştir. Söğüt, yapraklarının titremesi bakımından şiirlerde çokça yer almaktadır. Ayrıca hurma sıcak yerleri sevdiği için de Kerbela ile birlikte anılmıştır.

Dil çâk çâk-i el-ataş-ı deşt-i Kerbelâ
Ten şarha şarha zemzeme-i el-firâk ile (Nailî D, Tcb I/ 5, b. 6, s. 133)

[19] Bu beyit Kenan Akyüz vd.nin hazırladığı Fuzûlî Divanı'nda (*Fuzûlî Divanı*, haz. Kenan Akyüz vd., Akçağ Yayınları, Ankara, 1990) *Çü deşt-i Kerbelâ'ya leşker-i İslâm-ı cem' ettin/ Yakın oldu ki Şâh-i Kerbelâ'nın istenir kanı* şeklinde geçmektedir. Buradaki "leşker-i İslâm-ı cem'" tamlamasının açıklama için doğru olmadığını düşünmekteyiz. Bu nedenle açıklama yaptığımız beyti *Fuzulî Türkçe Divan*, haz. İsmail Parlatır, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012 adlı kitaptan aldık.

“Gönül, Kerbela çölünün hararetiyle parça parça; beden ayrılık sözünün nağmesiyle parça parça(dır).”

Ağıt şeklinde olan bu terciibent beytinde gönül ve beden parça parça olmuşlardır. Kerbela çölü ile Kerbela olayı hatırlatılmıştır. Gönül, Hz. Hüseyin’in gönlü; beden de onun bedenidir. Beyitte Hz. Hüseyin’in ölümü anlatılmıştır. Gönlü çölün sıcaklığına ve bedeni susuzluğa yenik düşmüştür.

Çeşm-i cânı kuhl-ı hâk-i merkadüñ bînâ ider

Nitekim çeşm-i ‘alîli hâk-i pâk-i Kerbelâ (Nev‘î-zâde Atâyî D, K 18, b. 4, s. 109)

“Gönül gözünü, mezar toprağının sürmesi; gerçekten kör gözünü, Kerbela’nın ayak toprağı gören yapar.”

Hz. Ali’yi övmek için yazılmış olan bu kaside beytinde gönül gözünü sürmenin, kör gözü de Kerbela toprağının iyileştirebileceğinden bahsedilmiştir. Sürme, gözün görüşünü kuvvetlendiren ve ona parlaklık veren siyah renkte bir tozdur. Sevgilinin ayağı toprağının da sürme olarak geçtiği bilinmektedir. Kerbela toprağı, kör bir kişinin bile gözünü açacaktır. Aynı şekilde mezar toprağından yapılan sürme de gönül gözünün açılıp dünyevi zevklerin artık umursanmamasına yol açmaktadır.

Hasan zâtında ahsen hem Hüseyn ol sıbt-ı müstahsen

Tarâvet-bahş-ı hâk-i Kerbelâ’dır yâ Resûla’llâh (Sünbülzâde Vehbî D, K 2, b. 10, s. 82)

“Ey Hz. Muhammed! O Hasan hem Hüseyin zatında pek güzel, beğenilmiş torun(ların) Kerbela toprağının tazelik veren(ler)idir.”

Kaside Hz. Muhammed’e yazıldığı için şair, ona seslenir. Onun torunları olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in çok güzel ve herkes tarafından beğenilen kişiler oldukları, ayrıca onların Kerbela toprağına kanları ile canlılık verdikleri belirtilmiştir. Kerbela olayı ve o olayda ölen Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin hatırlatılmıştır.

Zemîn-i Kerbelâ’yı al hayâle ey gözüm şimdi

Muharrem’dir yine dök kanlı yaşıñ cûy-bâr olsun (Şeref Hanım D, K 13, b. 6, s. 124)

“Ey gözüm! Şimdi Kerbela yerini hayal et; yine muharrem (ayı)dir, kanlı yaşını dök akarsu olsun.”

Kerbela mersiyesinin bu beytinde şair, gözüne seslenir. Onun Kerbela'yı, orada yaşanan olayları hayal etmesini ister. Muharrem ayı, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edildiği aydır. Bu aya ulaşıldığı için şairin gözü ağlamaktan kanlı gözyaşları dökmeye ve gözyaşları bir akarsu olacak kadar fazlalaşmaya başlamıştır.

Vakt-i mâtemdir Muharrem'dir yine kan aglayam
Kerbelâ sahrâsına dönsün cihânıñ her yeri (Şeref Hanım D, K 19, b. 4, s. 140)

"Dünyanın her yeri Kerbela çölüne dönsün, yine kan ağlayayım. Matem vaktidir (çünkü) muharrem ayıdır."

Mersiyenin muharrem ayına yani Hz. Hüseyin'in şehit edildiği aya gelindiğini belirten beytinde şair, dünyanın her yerinin Kerbela gibi olmasını istemektedir. Hz. Hüseyin'e üzülmekte ve kanlı gözyaşları dökmektedir; çünkü matem vakti olan ay gelmiştir. Hz. Hüseyin'e ve Kerbela'ya telmih yapılmıştır.

Ne cür'et ile uydurup itdiñ a bed-nihâd
İbni Ziyâd kelbini ser-'asker-i fesâd
Kıldıñ habâset ile der-i fitneyi küşâd
Sahrâ-yı Kerbelâ'daki ahvâl olunca yâd
Seyl-âb-ı eşkimi ideyim yerlere revân
Âhım şerârı ile donansın nüh-âsumân (Şeref Hanım D, Müs 8, bn. 8, s. 266)

"Ey rezil! Ne cesaretle uydurup İbni Ziyâd köpeğini kötülük kumandanı ettin; Kerbela çölündeki durumlar hatırlanınca fesatlık kapısını alçaklıkla açtın; gözyaşı selimi yerlere akıtayım, dokuz gök ahımın kıvılcımıyla süslensin."

Kerbela olayı için yazılan bu mersiyede şair, Emevi valisi Ubeydullah bin Ziyâd'ın Hz. Hüseyin'e yaptığı kötülüklere değinerek onun iyi biri olmadığından bahsetmiştir. Ona iyi kişi diye seslenen rezilin Kerbela olayını fesatlık çıkaracak şekilde hatırlatmaya nasıl cüret ettiğini sormuştur. Şeref Hanım, bu olaya çok sinirlenmiştir. Gözyaşları sel gibi akmaya başlamış ve ettiği ahlar göklere çıkıp oraları yakmıştır.

Taranan divanlarda Kerbela toprağı ile alakalı olabilecek sekiz örneğe rastlanmıştır. Bu örneklerin üçü Şeref Hanım'ın Kerbela mersiyelerine, ikisi Nailî'ye aittir. Örneklerde Hz. Hüseyin'in nasıl ve ne zaman öldüğüne, onun ölümüne neden olan kişiye ve Kerbela toprağının körlerin gözünü açabilecek özelliğe sahip olduğuna

değinilmiştir. Ayrıca örneklerin birinde Hz. Muhammed ve Hz. Hasan'a da yer verildiği görülmüştür.

4.2.5. Kıssalar

4.2.5.1. Hâbil ve Kâbil

Tevrat'ta Kâbil'in Hz. Âdem ve Havva'nın ilk oğlu, Hâbil'in ise ikinci oğlu olduğu söylenmektedir. Hâbil koyun çobanı, Kâbil çiftçi olmuştur. Bir süre sonra Kâbil toprağındaki mahsulden, Hâbil de sürüsünün ilk doğanlarından ve onların yağlarından Rabb'e takdime sunmuştur; ancak Rab Hâbil'in takdimesini kabul etmiş, Kâbil'inkine bakmamıştır. Bu duruma çok öfkelenen Kâbil, Rabb'in uyarılarına rağmen kardeşi Hâbil'i öldürmüştür. Onun bu yaptıkları üzerine Rab; Kâbil'in toprak tarafından lanetlendiğini, yeryüzünde kaçak ve serseri olarak yaşayacağını bildirmiştir. Bu suçu sebebiyle öldürülmesi ihtimaline karşılık kendisine güvence de vermiştir. Daha sonra Kâbil, Aden'in doğusundaki Nod diyarında yaşamaya başlamıştır. Yahudi literatüründe ise Kâbil'in Hâbil'i öldürmesine toprak kavgasının sebep olduğu da söylenmiştir (Harman, 1996, s. 376).

Bu hadise Kur'an-ı Kerim'de isim verilmeden şöyle anlatılmaktadır:

> "Onlara Âdem'in iki oğlu hakkındaki haberi gerçek olarak oku. Hani her biri birer kurban sunmuşlardı da birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. -Kurbanı kabul edilmeyen-, 'Seni öldüreceğim.' demişti. O da, 'Allah sadece müttaki olanlardan kabul eder. Ant olsun sen beni öldürmek için bana elini uzatsan da ben seni öldürmek için elimi uzatmam. Ben âlemlerin Rabbinden korkarım. Ben dilerim ki sen benim günahımı da kendi günahını da yüklenesin ve cehennem halkından olasın. Zalimlerin cezası budur.' dedi. Nefsi kendisini kardeşini öldürmeye yöneltti ve nihayet onu öldürdü; böylece ziyana uğrayanlardan oldu. O anda Allah bir karga gönderdi. Karga ona, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için yeri eşeliyordu. 'Yazık bana, şu karga kadar bile olmaktan, kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim?'dedi; sonunda da pişmanlık duyanlardan oldu.". Hadislerde de bu olayla ilgili atıflarda bulunulmuştur (Harman, 1996, s. 376; Tökel 1998: 354; Öztürk, 2004, s. 148-149).

Kıssa, Kur'an-ı Kerim'de özlü bir şekilde verilirken hem tarih ve tefsir kitaplarında hem de kısas-ı enbiyâ türündeki eserlerde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Buna göre Hz. Havva biri kız, biri erkek olmak üzere her karında iki ve toplam yirmi karında kırk çocuk dünyaya getirmiştir. Sadece Hz. Şît tek olarak doğmuştur. İlk karından doğan çocuklar Kâbil ve Aklîmâ (İklîmâ), ikinci karından doğanlarsa Hâbil ve Lebûda'dır. Bir rivayete göre Hz. Âdem ve Havva'nın ilk çocukları onlar cennetten

yeryüzüne indikten 100 yıl sonra; başka bir rivayete göre ise Kâbil ve ikizi cennette, Hâbil ve ikizi yeryüzüne indikten sonra doğmuştur (Harman, 1996, s. 377; Öztürk, 2004, s. 149-150).

Hz. Âdem ile Havva'nın çocukları birbirleriyle evlenmişlerdir; fakat ikizlerin evliliği yasak olduğu için her karnın erkeği bir diğer karnın kızı ile evlenmiştir. Çocuklar evlilik çağına geldiğinde Hz. Âdem; Lebûda'yı Kâbil, Aklîmâ'yı Hâbil ile evlendirmesi ile ilgili Allah'tan emir almıştır. Aklîmâ çok güzeldir. Evlilik ortaya çıkınca Kâbil bu olaya itiraz etmiş ve kendi ikizinin diğer ikizden daha güzel olduğunu, kendilerinin cennette doğduklarını söyleyerek kız kardeşi ile Hâbil'in evlenmesine karşı çıkmıştır. Hz. Âdem de buna bağlı olarak Hâbil ve Kâbil'den Allah'a birer kurban sunmalarını, Allah hangisininkini kabul ederse onun haklı olacağını söylemiştir. O zamanda kurbanın kabul edilmesi gökten inen bir ateşin takdimeyi yok etmesiyle, kabul edilmeyen takdimeyi ise yırtıcı hayvanların yemesi ile anlaşılmaktadır. Kâbil, ziraat ürünlerinin en kötüsünden az bir miktarı takdime olarak sunmuştur. O; takdimenin kabul edilip edilmemesinin önemli olmadığını, kız kardeşinin asla başkasıyla evlenemeyeceğini düşünmektedir. Hâbil de sürüsünün en iyilerinden besili bir koçla birlikte süt ve yağ sunmuştur. O, içinden Allah'ın emrine boyun eğmeyi ve rızasını kazanmayı arzu etmektedir. İki kardeş de takdimelerini bir dağın tepesine koymuşlardır. Gökyüzünden bir ateş inerek Hâbil'in takdimelerini yemiş; ama Kâbil'inkilere dokunmamıştır. Bunun üzerine Kâbil, öfkelenmiş ve kardeşine kin duymaya başlamıştır. Hz. Âdem, Kâbe'yi ziyaret etmek için Mekke'ye gitmeyi düşünmektedir. Yola çıkmadan önce Hâbil'i veya çocuklarını gökyüzünün, yerin ve dağların korumasına bırakmak istemiştir; ama onlar bunu kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Hâbil'in korunmasını Kâbil'den istemiş ve o da bunu kabul etmiştir (Harman, 1996, s. 377; Tökel 1998: 354-355; Öztürk, 2004, s. 150-151).

Hz. Âdem Mekke'ye gidince Kâbil, Hâbil'e onu öldüreceğini; çünkü Allah'ın onun kurbanını kabul ettiğini kendisininkini kabul etmediğini, ayrıca onun güzel ikiziyle de evleneceğini söylemiştir. Hâbil bunda kendisinin bir suçu olmadığını, Allah'ın ancak kendisinden korkanların sunduklarını kabul ettiğini, eğer hâlâ öldürmeye kararlıysa ona karşılık vermeyeceğini söyleyerek Kâbil'in yanından kaçmıştır. Kâbil, bunun üzerine onu aramaya başlamıştır. Sonunda Kâbil, onu bir gün uyurken bulmuş ve başına bir taşla vurarak öldürmüştür. Bir rivayete göre ise Kâbil, Hâbil'i nasıl öldüreceğini bilmediği için iblis bir kuşun başını taşla ezerek ona yol göstermiştir. Kâbil, ilk öldürülen insan kardeşi olduğu için onun cesedini ne yapacağını bilemeyerek

onu yırtıcı hayvanlardan korumak için bir torba içinde bir yıl boyunca taşır. Allah, en sonunda iki tane karga gönderir. Birbirleriyle savaşmaya başlayan iki kargadan bir tanesi diğerini öldürür ve toprağa gömer. Bunu gören Kâbil: "Yazık bana, şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini bile gömemedim!" demiştir (Harman, 1996, s. 377; Öztürk, 2004, s. 151-152). Kâbil de o zaman kardeşini kimsenin görememesi, bulamaması için onu toprağa saklaması gerektiğini anlamıştır. Böylece o zamandan beri insanlar ölülerini toprağa saklamaya başlamışlardır (Pala, 2012, s. 28). Kâbil, Hâbil'i öldürdüğünde yeryüzü yedi gün boyunca sallanmış ve daha sonra toprak Hâbil'in kanını emmiştir. Allah, Kâbil'e kardeşinin nerede olduğunu sormuştur. Kâbil de bilmediğini, kardeşinin bekçisi olmadığını söylemiştir. Bu sözler üzerine Allah, Kâbil'e kardeşinin kanının topraktan ona seslendiğini, kardeşini niçin öldürdüğünü sormuştur. Kâbil de onu öldürdüyse kanının nerede olduğunu sorarak Allah'a karşılık vermiştir. Bunun üzerine Allah da yeryüzüne kan emmeyi yasaklamıştır (Harman, 1996, s. 377; Öztürk, 2004, s. 152-153).

Cinayetin ardından Kâbil, kız kardeşi Aklîmâ'yı da alarak Aden'e gitmiştir. En sonunda âmâ olan oğlu tarafından öldürülmüştür (Harman, 1996, s. 377).

N'ola kan dökmekte mâhir olsa çeşmim merdümi
Nutfe-i Kâbil'dir ü gamzen kimi üstâdı var (Fuzûlî D, G 75, b. 2, s. 167)

"Gözümün göz bebeği kan dökmekte hünerli olsa ne olacak? Kâbil'in tohumudur ve gamzen gibi üstadı var."

Şair, âşığın kanlı gözyaşı dökmesine neden olan göz bebeğinin hünerli olmasını sevgilinin yan bakışının öğrencisi olmasına bağlamıştır. O yan bakış Kâbil'in ekmiş olduğu kötülük tohumları ile beslenmektedir, bu nedenle kan dökme özelliğine sahiptir. Ayrıca beyitte Kâbil'in kötülüğün simgesi olmasına da değinilmiştir.

Fermân-ı siyeh tâli'-i Kâbil misâli
Makbûl degüldür dem-i kurbân-ı sadâkat (Kânî D, K 40, b. 48, s. 186)

"Siyah ferman, Kâbil'in kaderi(ne) benzer; sadakalar kurbanının kanı hoş karşılanan (şey) değildir."

Beyitteki "siyah ferman"la ölüm fermanı hatırlatılmış ve Hâbil-Kâbil kıssasına telmih yapılmıştır. Buradaki sadakalar Hâbil ve Kâbil'in Allah'a sunduğu kurbanlardır. Kanın ve fermanın siyahlığıyla da renk açısından bir ilgi kurulmuştur.

İncelenen divanlarda Kâbil'in ismine sadece iki şairde rastlanmıştır. Hâbil'in ismiyle ilgili hiçbir örnek beyit bulunamamıştır. Örneklerde Kâbil'in Hâbil'i öldürmesine bağlı olarak kötülük sembolü gibi görüldüğü fark edilmiştir. Beyitlerin birinde sevgilinin yan bakışı, diğerinde ölüm fermanı ile ilgi kurularak Kâbil hakkında bilgiler verilmiştir.

4.3. Sosyal Hayat ve Toprak

4.3.1. Toprakla İlgili İnanışlar

4.3.1.1. Burç

Güneş'in bir yılda takip ettiği düşünülen yörüngenin içlerinden geçtiği belli sembollerle gösterilen on iki takımyıldızından her biri anlamına gelen burç, 360 derecelik dairevi kuşağın otuzar derecelik on iki bölüme ayrılmasıyla oluşmaktadır. Burçlar, Arapça ve Latince karşılıkları ve Güneş'in burca girdiği tarih itibarıyla şöyle sıralanmaktadırlar: Koç (Hamel, Aries: 21 Mart), Boğa (Sevr, Taurus: 20 Nisan), İkizler (Cevzâ, Gemini: 21 Mayıs), Yengeç (Seretân, Cancer: 22 Haziran), Aslan (Esed, Leo: 23 Temmuz), Başak (Sünbüle, Virgo: 23 Ağustos), Terazi (Mîzan, Libra: 23 Eylül), Akrep (Akreb/ Kejdüm, Scorpius: 22 Ekim), Yay (Kavs, Sagittarius: 22 Kasım), Oğlak (Cedî/ Cedy, Capricornus: 22 Aralık), Kova (Delv, Aquarius: 20 Ocak), Balık (Hût, Pisces: 19 Şubat) (Kutluer, 1992, s. 422).

Eski Grekler dört unsuru burçlarla ilişkilendirmişlerdir. Onlara göre Koç, Aslan, Yay burçları ateş; Yengeç, Aslan, Başak hava; Terazi, Akrep, Yay su ve Oğlak, Kova, Balık toprak unsuru ile alakalıdır (Can, 2002, s. 136).

El-Kindî'ye göre de dört unsur ile burçlar arasında bir ilişki vardır. O, burçları dört unsur ile şöyle ilişkilendirmiştir: Koç, Boğa, İkizler hava; Yengeç, Aslan, Başak ateş; Terazi, Akrep, Yay toprak; Oğlak, Kova, Balık ise su unsuruyla alakalıdır (Can, 2002, s. 137).

İhvân-ı Safâ, burçların çeşitli isimler almasıyla ayrıntılı bir şekilde ilgilenmiştir. Burçlar yükselip alçalmasına; kuzey veya güneyde bulunmasına; gece ve gündüz doğmasına; dört unsur yani 'anâsır-ı erba'a, dört ahlât yani ahlât-ı erba'a ve dört keyfiyetle olan bağlantılarına göre çeşitli isimler alır. İhvân-ı Safâ'ya göre burçlar bir kare ve dört üçgenin daireyi on iki kısma ayırmasıyla gruplandırılmaktadır. Bu gruplandırma dairenin on iki bölgeye ayrılmasına dayanmaktadır. Burçlar buna bağlı

olarak bir daire üzerinde hem üçgen hem de kare ile ilişki içerisindedirler. Mesela; birinci üçgen Hamel (Koç), Esed (Aslan) ve Kavs (Yay) burçlarını gruplandırmaktadır. Bu burçların ortak özelliği kuruluk ve sıcaklık durumu, ateş unsuru ve tabiatla ilişkili olmalarıyla biçimlenmektedir. İkinci üçgenin gruplandırdığı Sevr (Boğa), Sünbüle (Başak) ve Cedî/ Cedy (Oğlak) burçlarının ortak karesi ise toprak unsuruyla ilişkili olup soğuk, kuru ve güneye ait oluşlarıdır. Diğer üçgenler de benzer şekilde gruplandırmalar oluştururlar (Kutluer, 1992, s. 422-423). İhvân-ı Safâ'ya göre burçlar dört unsurla şöyle ilişkilendirilmektedir: Koç, Boğa, İkizler hava; Yengeç, Aslan, Başak ateş; Terazi, Akrep, Yay toprak; Oğlak, Kova, Balık ise su unsuruyla alakalıdır (Can, 2002, s. 138).

Burçların her biri divan edebiyatında farklı özellikleriyle birer sembol olarak da ele alınmıştır. Hamel (Koç) burcu, "burc-ı bere" adıyla da anılmaktadır ve bu burçtan Güneş'le birlikte bahsedilmektedir. Eski takvime göre ilkbaharın birinci ve altıncı günlerine nevruz denilmektedir. Nevruz, Güneş'in Hamel burcuna girdiği zaman başlamaktadır. Bahardan bahsedilen beyit, mısra ve bahariyelerde Güneş, Hamel ve nevruz üçlüsüne ve bunların birbirleriyle yakın ilişkisini gösteren ifadelere rastlanmaktadır. "Burc-ı süreyyâ" ve "burc-ı gâv" olarak da adlandırılan Sevr (Boğa) burcu, Ay'ın burcudur. Sabah olduğunda görülmemesi Ay'ın kurban edilmesine bağlanmaktadır. Güneş'in doğuşunda gökyüzünde beliren kırmızı renk ise kurban edilen Ay'ın kanı olarak yorumlanmaktadır. Sevr ve kurban ilişkisi nedeniyle ıydiyelerde işlenen bu motif ayrıca boğanın ağır işlere dayanıklı olması ve yük taşıyabilmesi ile de geçmektedir. Felek, boğayı ağır şeyleri taşımak için kullanır; ama o göklerin yükünü taşımasına rağmen şairin gönül, gam yükünü taşıyamaz. Cevzâ (İkizler) burcu, "burc-ı dü-peyker" adıyla da anılmaktadır. Bu burç, diğer gök cisimleri gibi yükseklik ve yücelik ifadeleri için kullanılmaktadır. Şairin övdüğü kişinin eşiğini süpürmekte ve sevgilinin ayağının tozunu kendine baş tacı yapmaktadır. İki parlak yıldızdan meydana geldiği için "ikizler" adıyla adlandırılmaktadır. Edebî metinlerde ya birbirine sarılmış iki kişi ya da kemer olarak tasvir edilmektedir. Seretân (Yengeç) burcu, "burc-ı harçeng" adıyla da bilinmektedir. Ayrıca Ay'ın evi oluşundan kinaye olarak "burc-ı hilâl" de denilmektedir. Esed (Aslan) burcu, "burc-ı şîr" olarak anılmaktadır ve Güneş'in en etkili olduğu zaman bu burçta bulunduğu zamandır. Genellikle övülen kişiyi anlatmakta aslanın çeşitli özellikleri kullanılır. Ayrıca "esed" lakabıyla anılan Hz. Ali ve bu burç arasında bir bağ kurulduğu görülmektedir. Sünbüle (Başak) burcu, "burc-ı hûşe" olarak anılmasının yanında beyitlerde "hüşe-i çarh", "hûşe-i sipihr" şeklinde de görülmektedir. Cedî/ Cedy (Oğlak) burcu, "burc-ı buzgâle" olarak da

adlandırılmaktadır. Bu burç, "nahs-ı ekber" olan Zühal'in evi olduğundan sıklıkla Zühal gezegeniyle birlikte anılmaktadır. Yedinci felekte ve gezegenlerin en üstünde olduğu için pâsbân yani gözcü olarak nitelendirilir. Bekçilerin yüksek kulelerde yani burçlarda bulunmasıyla birlikte çeşitli hayallerle şiirlerde yer almaktadır. Güneş, Cedy burcuna yaklaşınca sonbahardan kışa geçiş yapılır ve Ay bu burçtayken ava çıkılır. Delv (Kova) burcu, "Delv-i sipihr" olarak da anılmaktadır. Kelimenin anlamına bağlı olarak su ve kuyu ile alakalı özellikleri ön plana çıkarılır. Hût (Balık) burcu, "burc-ı mâhî"nin yanında "hüt-i felek" şeklinde de ele alınmaktadır. Akreb/ Kejdüm (Akrep) burcu; Ay'ın kendisinde olduğu zaman sefere çıkılmaması gerektiğine inanıldığından yanak ve saç, Ay ve akrebe benzetilerek sevgilinin kapısından ayrılmama bahanesi olarak kullanılır. Uğursuzluğuyla tanınan bir burçtur. Kavs (Yay) burcu, "burc-ı keman" ya da "hâne-i keman" olarak da geçmektedir. Kaş için kendisine benzetilen olarak bahsedilen burç, divan edebiyatında çoğunlukla Zühre'den sonra adı geçen gezegen Müşteri ve "ok" kelimeleri ile anılmaktadır. Mîzan (Terazi) burcu, Zühre gezegeninin evi olduğu için onunla birlikte ele alınmaktadır. Adalet ve eğlenceyi temsil eder. Dört yıldızdan oluşmaktadır (Uzun, 1992, s. 425-426; Özer, 2015, s. 12-13; Yıldırım, 2015, s. 345-351).

Hamel (Koç), Esed (Aslan) ve Kavs (Yay) burçlarına "burc-ı âteşî (nârî/ âzerî)" (ateş); Cevzâ (İkizler), Mîzan (Terazi) ve Delv (Kova)'e "burc-ı bâdî (hevâî)" (hava); Sevr (Boğa), Sünbüle (Başak) ve Cedî/ Cedy (Oğlak)'e "burc-ı hâkî" (toprak); Seretân (Yengeç), Akreb/ Kejdüm (Akrep) ve Hût (Balık)'a "burc-ı âbî" (su) burçları denilmektedir (Deniz, 1992, s. 145-146; Uzun, 1992, s. 426; Şentürk, 1994, s. 174; Gülüm, 2014, s. 535; Şeker, 2015, s. 105-106; Yıldırım, 2015, s. 344). Ayrıca mevsimlere göre de burçlar şu şekilde ayrılmıştır: İlkbahar burçları (burc-ı rebî'î) Hamel (Koç), Sevr (Boğa), Cevzâ (İkizler); yaz burçları (burc-ı sayfî) Seretân (Yengeç), Esed (Aslan), Sünbüle (Başak); sonbahar burçları (burc-ı harîfî) Mîzan (Terazi), Akreb/ Kejdüm (Akrep), Kavs (Yay); kış burçları (burc-ı şefvî) Cedî/ Cedy (Oğlak), Hût (Balık), Delv (Kova)'dir (Şentürk, 1994, s. 174; Şeker, 2015, s. 106; Yıldırım, 2015, s. 344).

Taberî-i Kebîr Tercemesi'ne göre Allah kâinatı yarattığı zaman yıldızları belli burçlara yerleştirmiştir. Allah, daha sonra feleklerin dönmesini emredince bu yıldızlar ait oldukları burçlardan çıkmışlar ve hepsi bir daha aynı anda aynı burçta olmamışlardır. Zühal, Mîzan (Terazi); Müşteri, Seretân (Yengeç); Merih, Cedî/ Cedy (Oğlak); Güneş,

Hamel (Koç); Zühre, Hût (Balık); Utarit, Sünbüle (Başak) ve Kamer, Sevr (Boğa) burcundadır (Deniz, 1992, s. 145; Gülüm, 2014, s. 535; Özer, 2015, s. 21).

Burçlar, ehl-i heyet tarafından hâl ve tabiatlarına göre gruplandırılmışlardır. Buna göre Hamel (Koç), Seretân (Yengeç), Mîzan (Terazi) ve Cedî/ Cedy (Oğlak) burçlarına münkâlibe (değişen/ değiştiren) denilmektedir. Güneş, bu burçlardayken bir mevsimden diğerine geçilmektedir. Sâbite (sabit olan/ duran) olarak adlandırılan Sevr (Boğa), Esed (Aslan), Akreb/ Kejdüm (Akrep) ve Delv (Kova) burçlarında geçiş olmamaktadır. Bunlar, mevsimlerin tam ortasıdır. Cevzâ (İkizler), Sünbüle (Başak), Kavs (Yay) ve Hût (Balık) burçlarına ise mütecesside (vücuda gelen/ karıştıran) denilmiştir. Güneş, bu burçlardayken iki mevsim arasında karışma olur (Deniz, 1992, s. 145; Gülüm, 2014, s. 535; Şeker, 2015, s. 103).

On iki burç erkek (müzekker), dişi (müennes) olmaya ve geceyle gündüze göre de gruplandırılmışlardır. Ateş ve hava burçları olan Hamel (Koç), Esed (Aslan), Kavs (Yay), Cevzâ (İkizler), Mîzan (Terazi) ve Delv (Kova) müzekker olup gündüzle; toprak ve su burçları olan Sevr (Boğa), Sünbüle (Başak), Cedî/ Cedy (Oğlak), Seretân (Yengeç), Akreb/ Kejdüm (Akrep) ve Hût (Balık) müennes olup geceyle bağlantılılardır (Deniz, 1992, s. 146; Gülüm, 2014, s. 535; Şeker, 2015, s. 103-104).

On iki burcun altısı Ekvator'un kuzeyinde, altısı da güneyinde yer almaktadır. Kuzeydeki burçlara kuzey, güneydekilere de güney burçları denilmektedir. Kuzey burçları Hamel (Koç), Sevr (Boğa), Cevzâ (İkizler), Seretân (Yengeç), Esed (Aslan) ve Sünbüle (Başak); güney burçları Mîzan (Terazi), Akreb/ Kejdüm (Akrep), Kavs (Yay), Cedî/ Cedy (Oğlak), Delv (Kova) ve Hût (Balık)'tur (Şeker, 2015, s. 103).

Cedî/ Cedy (Oğlak) burcu, on bir yıldızdan oluşmaktadır. Tasvirlerde boynuzlu bir oğlak veya keçi şeklinde resmedilmiştir. Beyitlerde genellikle Merih ve Zühal gezegenleriyle birlikte yer almaktadır. Ayrıca oğlağın kurbanlık hayvan olmasına bağlı olarak da tevriyeli ve kinayeli kullanımları görülmektedir. İtibar, şöhret, şeref ve mevkiyi sembolize etmektedir. Siyah renge sahiptir. Gezegeni Zühal'dir (Gülüm, 2014, s. 539; Özer, 2015, s. 107; Özkan, 2015, s. 272; Yıldırım, 2015, s. 350).

Sevr (Boğa) burcu, edebî metinlerde daha çok ağır işleri yüklenen, güç sembolü bir unsur olarak kullanılmıştır. Özellikle ıydiyelerde şafak kızıllığının, gökteki sevrin kurban edilmesi olarak geçmesi yaygındır (Şentürk, 1994, s. 175). Eski kaynaklara göre öküz görünüşünde, göbeğinden kesilmiş ve başını önüne salmıştır. Ön tarafı doğuya, arka tarafı ise batıya dönüktür. Otuz iki yıldıza sahip bir burçtur. Bu burçta doğanlar pamuk atıcılık, kunduracılık, çilingirlik ve ekincilikle uğraşmaktadırlar. Ay; Sevr

burcundayken evlenmek, ekin ekmek ve yeni kıyafetler giymek gibi şeyler olumlu olarak düşünülmektedir. Gezegeni Venüs (Zühre)'tür (Deniz, 1992, s. 148; Özer, 2015, s. 71; Yıldırım, 2015, s. 346).

Sünbüle (Başak) burcu, bir cariye şeklindedir. İki kanadı vardır; eteğini salmıştır; başı kuzeybatıya, ayakları güneydoğuya bakmaktadır. Sol elini yan tarafına salıvermiş, sağ elini ise kaldırmış şekildedir. Elinde bir tutam buğday başağı bulunmaktadır. Yirmi altı yıldıza sahiptir. Bu burçta doğanlar ticaret ve ziraat ile ilgilenir, ilaç satıcısı olurlar. Beyitlerde genellikle sevgilinin saçı ve Türk musikisinin eski makamlarından olan sünbüle makamına işaret edilerek kullanılmıştır. Kaynaklarda Azra olarak da bilindiğine değinilmektedir. Gezegeni Merkür'dür (Deniz, 1992, s. 148; Gülüm, 2014, s. 537; Özer, 2015, s. 86; Yıldırım, 2015, s. 348).

Taradığımız divanlarda toprak burçları olan Cedy, Sevr ve Sünbüle'nin yer aldığı örnek beyitlere rastladık. Aşağıda bu beyit örneklerinden bazılarını veriyoruz:

Hûta irince hamelden ger burûc u ger derec
Cebhe vü eklîli ol u sünbüle vü mîzânı ol (Ahmedî D, K LI, b. 5, s. 125)

"Eğer burçlar ve dereceler, kuzudan balığa ulaşınca; yönü ve tacı, başak ve terazisi ol."

Kuzudan balığa ulaşmak bir yılın geçmesi anlamındadır; çünkü burçların zamanı nevruz ile yani Hamel burcuyla başlar ve Sevr, Cevzâ, Seretân, Esed, Sünbüle, Mîzan, Akreb, Kavs, Cedy, Delv, Hût ile tamamlanır (Pala, 2002, s. 86). Savaş, taç, adalet göstergesi olan terazi ile bir imparatordan bahsedilmiştir.

N'olur hamel ki sevr dahı isdese çarhdan
Anuñ yolında olmaga kurbân bagışlaya (Ahmedî D, K LXIX, b. 14, s. 177)

"Kuzu ki felekten boğa dahi beklese ne olur? Onun yolunda kurban olmayıp bağışlasa."

Beyitte şair, hamel ve sevr kelimelerinin hem burç anlamlarını hem de hayvan ismi olan anlamlarını birlikte kullanmıştır. Hamel, Koç burcudur ve ilk burçtur. Güneş, martta bu burca girerek ilkbaharın başlamasına yol açar. Hamel'den sonraki burç ise Sevr yani Boğa burcudur (Pala, 2002, s. 86). Beyitte Hamel burcunun yerini Sevr burcuna bırakmak istememesinden bahsedilmiştir. Bu da kurban edilme ve

bağışlanmaya bağlanmıştır. Bu kaside beyti Emir Süleyman'ı övmek için yazılmıştır. Yerini bırakmak istemeyen ve bağışlama özelliğine sahip olan odur.

Bu niçe sırdur u âhır ki hırsuñuñ karnın
Toyırımaz hamel ü sevr ü cedy ü delv-ile hût (Ahmedî D, G 96, b. 6, s. 266)

"Bu nasıl sırdır ve eninde sonunda ki öfkenin karnını; kuzu ve boğa ve oğlak ve su kovasıyla büyük balık (bile) doyuramaz."

Burçların arasında bir sır olduğundan bahsedilmiştir. Bu sır onların birbirlerine öfkelenmelerine neden olmaktadır. Burçların birbirlerine dostlukları ve düşmanlıkları olduğu bilinmektedir (Pala, 2002, s. 86). Öfkenin karnı hiçbir şekilde doymayacaktır. Bahsedilen burçlar ayrıca dört unsurdan birine karşılık gelmektedir. Beyitte burç isimleri tevriyeli olarak kullanılmıştır.

Vasluñ şu'â'ı mürdeyi ger zinde kılmaya
Bu fasl içinde bellü durur cedy olur hamel (Kadı Burhaneddin D, 8, b. 9, s. 5)

"Kavuşmanın ışıkları eğer ölüyü canlı etmezse; bu mevsim içinde bellidir oğlak, kuzu olur."

Buradaki kavuşma, doğanın bahar mevsimine kavuşmasıdır. Bahar mevsimi Güneş'in Hamel burcuna girmesiyle başlamaktadır. Cedy burcu aralık ayını kapsayan bir burçtur. Aralık ayından çıkarak mart ayına girildiğinde doğa da tüm ölü hâlinden kurtulup canlanmaya başlamaktadır. Beyitte kıştan bahara geçiş tasviri yapılmıştır.

Yüzüñde meh be-terâzû vü sünbülede güneş
Anı görüp niçe yanmaz müneccim-i miskîn (Kadı Burhaneddin D, 949, b. 2, s. 368)

"Yüzünde ay teraziye ve başakta güneş(e benzer); zavallı falcı onu görüp nasıl yanmaz?"

Sevgilinin yüzünün aya ve güneşe benzediğinden bahsedilmektedir. Bu benzetme, burçlarla yapılmıştır. Terazi kelimesi Terazi burcuna ve Sünbüle de Başak burcuna gönderme yapmaktadır. Her burcun bir yıldızı bulunmaktadır. Terazi burcu Zühre, Başak ise Utarit yıldızına aittir. Şair, sevgilinin yüzünün güzelliğini gören falcının nasıl onun bu güzelliğiyle yanmadığını merak etmiştir.

Ursalar eflâke ey meh gönlümün bâr-ı gamın

Yıkılıp gerdûn şikest olurdu Sevrün gerdeni (Ahmet Paşa D, G 347, b. 4, s. 286)

"Ey ay! Gönlümün dert yükünü feleklere haykırsalar; felek yıkılıp boğanın boynu kırılırdı."

Eski bir inanışa göre Dünya, bir öküzün boynuzları arasında durmaktadır. Buna gâv-i zemîn denilmektedir. İnsanlar yeryüzündeki sarsıntı ve depremlerin öküzün başını sallaması nedeniyle oluştuğunu söylemektedirler (Onay, 2000, s. 215-216; Pala, 2002, s. 42). Buradaki ay, ay yüzlü sevgilidir. Âşık, sevgiliye seslenmiş ve gönlünün dertli olduğunu söylemiştir. Sevgilisine kavuşamayan âşık, sürekli gamlıdır ve ah eder. Onun ahı göklere çıkarak Dünya'yı taşıyan öküzün yükünü arttırmış ve feleğin yıkılıp öküzün boynunun kırılmasına sebep olmuştur. Felek, sevr ve ay arasında da Sevr'in Ay burcu olması yönünden bir ilgi bulunmaktadır.

Zülfüñ ile yüzüñi gören sanur

Burc-ı şerefdür kamere sünbüle (Ahmed-i Dâ'î D, 133, b. 2, s. 147)

"Saçın ile yüzünü gören aya başak (burcu) ululuk burcudur sanır."

Sevgilinin saçı şekli nedeniyle sünbüle, yüzü ise aya benzemektedir. Sevgilinin yüzü aydan daha parlaktır. Onun saçı ise şekli ve mis kokusuyla âşığı kendine çekmektedir. Burc-ı şeref; genel olarak şairin sevgilisini görüp ona kavuştuğu, ondan haber alabildiği zamanı anlatmaktadır (Uzun, 1992, s. 425). Ayrıca herhangi bir gezegenin Zodyak takımyıldızı içerisinde ulaştığı en yüksek noktaya da burc-ı şeref denilmektedir (Şentürk, 1994, s. 173). Beyitte de âşık, sevgilisini görmüştür ve onun güzelliği ile gezegenler ve burçlar arasında ilgi kurmuştur.

Yorgun düşüp uyumış idi çarh ekincisi

Dökmişdi gökde Sevr öñine kâh-ı kehkeşân (Mesîhî D, Mü 2, b. 4, s. 18)

"Felek çiftçisi yorgun düşüp uyumuştu; boğa, gökte önüne Samanyolu'nun samanını dökmüştü."

Fars efsanelerine göre kehkeşân, kerpiç ustalarına saman taşıyanların düşürdükleri saman çöp ve tozlarından meydana gelmektedir. Türkçedeki "saman uğrusu" adı da bu efsanenin bir saman hırsızının bıraktığı izler şeklinde düşünülmesinden ortaya çıkmıştır (Polat, 2002, s. 190). Sevr burcu, Ay burcudur. Kehkeşân Ay harmanından saman taşımaktadır (Pala, 2002, s. 52). Beyitte de gök, buğday tarlası olarak düşünülmektedir.

Felek çiftçisinin uyuyup samanı taşıyan boğanın onun önüne samanı döktüğü anlatılmıştır.

Sipihr sofrasın açar bu hâna mâ hazarı
Külîçe ay u güneş sevr ü berre biryânı (Şeyhî D, K 14, b. 32, s. 68)

"Gökyüzü bu hükümdara hazır olan sofrasını açar; ay ve güneş külçe, boğa ve kuzu büryanı (olur)."

Beyitte hükümdar kelimesi ile Anadolu Beylerbeyi olan Hamza Bey kastedilmiştir. Gökyüzünün ona sofra açmasıyla talihinin iyi olmasını istemesi belirtilmektedir. Ay ve güneş, o hükümdarın zenginliğidir. Boğa ve kuzu ise sofra açmakla alakalı olarak büryan yemeği olmuşlardır. Ayrıca Sevr burcu da onun bahtı karşısında kurban olmuştur. Gökyüzü sofrası, felek ve burçları akla getirmektedir. Sevr burada hem hayvan hem de burç özelliği ile yer almaktadır.

Bâg-ı lutfuñda meh ü mihr iki ahkar nergis
Keremüñ gül-şenine sünbüle kem-ter sünbül (Bâkî D, K 24, b. 21, s. 64)

"İyilik bahçende ay ve güneş iki hakir nergis; cömert gül bahçene Başak (burcu) hakir sümbül(dür)."

Beyitte şair, hocası Mehemmed Çelebi'nin iyiliğini övmüştür. Onun iyiliği karşısında ay, güneş ve Başak burcu hakir birer nergis ve sümbüle dönüşmüştür. Buradaki hakirlik ay, güneş ve Başak burcunun gökte; nergis ve sümbülün yerde olmasındandır. Mehemmed Çelebi'nin iyiliği ve cömertliği onlardan katbekat üstündür.

Dir müneccim mihr şimdi sünbüle burcındadur
Her kaçan ol âfitâbı görse sünbül takınur (Emrî D, G 123, b. 3, s. 94)

"Falcı: "Güneş şimdi Başak burcundadır." der. Her ne zaman o güzel yüzlü sevgiliyi görse sümbül takar."

Güneşin Başak burcunda olması ağustos ayının geldiğini göstermektedir. Sevgilinin ortaya çıkmasıyla birlikte âşık da sevinmeye başlamaktadır. Eskiden kavukla sarık, sarıkla fes arasına hocalar ve halk çiçek, gül ve kokulu yapraklar yerleştirirlermiş (Onay, 2000, s. 393). Sümbül, sarık kenarına veya kulak arkasına takılmaktadır (Pala, 2002, s. 428). Beyitte de bu âdet hatırlatılmıştır.

Sanmanız gül-gûn şafak oldu ufuktan âşikâr

Îd içün çarh-ı felek sevrini kurbân eyledi (Hayâlî D, K 17, b. 2, s. 53)

"Sanmayın gül renkli şafak ufuktan belli oldu; bayram için talih, boğasını kurban etti."

Boğa burcu, Ay'ın burcudur. Bu burca göre Ay'ın sabah görülmemesi kurban edildiğine bağlanmaktadır. Güneş doğarken gökyüzünde oluşan kırmızı renk ise kurban edilen Ay'ın kanı olarak düşünülmektedir. Bu motif, sevr ve kurban ilişkisi nedeniyle ıydiyelerde de çokça işlenmektedir (Uzun, 1992, s. 425). Beyitte de Sultan Süleyman zamanındaki Kurban Bayramı, felek ve burçlarla ilişkilendirilerek anlatılmıştır.

Asıldı sünbüle mânendi sünbülüne gönül

O ben olalı izarında habbetü's-sevdâ (Hayâlî D, G 10, b. 2, s. 92)

"O ben, yanağında çörek otu olurken; gönül, başak benzeri sümbülüne asıldı."

Ben, öncelikle bir noktadır ve güzellik sayfası olan yanağa zülüf kaleminden damlamıştır (Pala, 2002, s. 195). Benin çörek otuna benzetilmesi rengi ve şekli yönündendir. Genellikle yanakta olan benler siyah renkte ve küçüklerdir. Beyitte sümbül ile sevgilinin saçı kastedilmiştir. Âşığın gönlü, onun saçının tuzağına düşmüştür. "Sümbülüne asılmak" ile de tuzağa düşmek kastedilmiştir. Saçın başak şeklinde olması ise örgülü olmasıdır. Saç ve ben arasında da siyah renkte olmaları yönünden benzerlik bulunur.

Hışmın ol gâyetdedir kim âb-ı lutfun ermese

Âteş-i kahrın ederdi sevr-i gerdûnu kebâb (Nef'î D, K 61, b. 16, s. 253)

"Öfken o kadar fazladır ki lütfunun suyu ulaşmasa; kahredici ateşin, feleğin boğasını kebap yapardı."

Şair, bu beytin yer aldığı kasideyi İbrahim Paşa'yı övmek için yazmıştır. Buradaki İbrahim Paşa'nın, Mısır valisi Damat İbrahim Paşa olduğu düşünülmekte ve onun dengesiz bir kişiliği olduğu söylenilmektedir (Şenödeyici, 2007, s. 193-194). İbrahim Paşa'nın öfkesi ve iyiliği birbirlerinin izlerini sakinleştirmiştir. Eğer onun iyiliği ortaya çıkmasa, öfkesinin yakan ateşiyle felekteki Boğa burcu kebap olacaktır.

İtme dildâra muhayyerde niyâz

Çıkmasun sünbüleye çak âvâz (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, Mes 3, b. 50, s. 283)

“Sevgiliye (kendi) seçtiğin (şekilde) yalvarma; Başak burcuna ses yırtık (tiz) çıkmasın.”

Beyitteki muhayyer ve sünbüle kelimeleri Türk müziğinin en eski makamlarını hatırlatmaktadır. Eskiden sadece sünbüle olarak adlandırılan makam muhayyer-sünbüle şeklinde geçmektedir (Devellioğlu, 2004, s. 671). Âşığın sevgiliye yalvarırken muhayyer makamıyla yalvarıp sesini gökteki Başak burcuna tiz bir şekilde çıkarmaması istenmiştir. Sünbüle kelimesi ihamlı olarak kullanılmıştır. Muhayyer, âvâz ve sünbüle kelimeleri arasında da iham-ı tenasüp yapılmıştır.

Düşerse burc-ı vâlâ-yı sipihr sünbüle mânend

Olur gül-gûn-ı bahtuñ hûşe-i pervînden arpası (Kânî D, K 35, b. 21, s. 143)

“Gökyüzünün yüksek burcuna başak benzeri (bir şey) düşerse; gül renkli talih Ülker yıldızının başağından arpası olur.”

Beyitte; Türkçe Ülker, Farsça Pervîn ve Arapça Süreyyâ olarak adlandırılan parlak yıldız kümesine telmih yapılmıştır. Süreyyâ birçok yıldızdan daha yüksekte bulunmaktadır. Bu yıldız kümesinde yıldızların iki sıra hâlinde dizilmesi edebiyatta parlaklık ve düzgün sıralanışı ifade eden başağa benzetilmesine neden olmuştur (Uzun, 2010, s. 163). Ayrıca buğdaygillerden olan arpanın şekli de başak taneleridir. Rumeli kazaskerliğine yükseleceği sırada felç geçiren Mehmed Emin Efendi’yi övmek için yazılmış beyitte başak kelimesi hem burç hem de kendi anlamıyla kullanılmıştır.

Ferâz-ı çarha eger mihr-veş güzâr etsen

Sezâ budur hamel ü cedyin eyleye kurbân (Nedîm D, K 31, b. 12, s. 110)

“(Paşam) eğer güneş gibi feleğin zirvesine geçsen; kuzu ve oğlağı kurban etse(n) (sana) yakışanı budur.”

Örnek beyit; Nedîm’in kendisi için çok önemli bir yere sahip olan İbrahim Paşa’yı ve onun damadı Kapudan Mustafa Paşa’yı övdüğü, birlikte helva sohbetine katıldıkları kasideden bir beyittir. Feleğin zirvesinde güneş nasıl yer alıyorsa devletin zirvesinde yer alacak olan kişinin de İbrahim Paşa olması gerektiğinden bahsedilmiştir. Hz. İbrahim ile İbrahim Paşa arasında adaşlık yönünden bir ilgi kurulmuştur. Onun yükselmesi ile Hz. İbrahim gibi kuzu ve oğlağı kurban etmesinin ona yakışacağı söylenilmiştir. Hz. İbrahim’e telmih yapılmıştır.

Kadr-i şeb-i mi’râcı içün ‘îd edip çarh

Cedy-i feleki eyledi kurbân-ı Muhammed (Sünbülzâde Vehbî D, K 3, b. 13, s. 84)

“Felek, Miraç Gecesi’nin şerefi için bayram edip; feleğin oğlağını Hz. Muhammed’in kurbanı yaptı.”

Beyitte, Hz. Muhammed’in göğe yükselmesine telmih yapılmıştır. Feleğin bu gecede bayram ederek Oğlak burcunu Hz. Muhammed’e kurban ettiği söylenilmiştir. Cedy kelimesi beyitte hem Oğlak burcu hem de oğlak olarak yer almıştır.

Vehbiyâ birgün seniñ de rûşen eyler çeşmiñi

Gâhî burc-ı Sünbüle basmaz mı pây-ı âfitâb (Sünbülzâde Vehbî D, K 35, b. 42, s. 203)

“Ey Vehbî! Bir gün senin de gözünü aydınlatır; güneşin ayağı bazen Başak burcu(na) basmaz mı?”

Örnek beyit, Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi’yi övmek için yazılan Güneş Kasidesi’nin mahlas beytidir. Şair, kendisini Başak burcuna ve Mehmed Sâhib Efendi’yi de güneşe benzetmektedir. Onun, bir gün kendisine ihsan edeceğini ayak basmak deyimiyle anlatmaktadır. O, bir gün Mehmed Sâhib Efendi için değerli biri olup olamayacağını sorgulamıştır.

İncelenen divanlarda toprak burcu olan Cedy, Sevr ve Sünbüle 35 defa yer almıştır. En çok bahsedilen Sünbüle burcu 19, Cedy burcu 9 ve Sevr burcu da 9 defa örneklerde geçmiştir. Burçların divanlardaki dağılımı ise şöyledir: Sünbülzâde Vehbî’de 7; Ahmedî’de 6; Hayâlî, Kadı Burhaneddin ve Nedîm’de 3; Ahmed-i Dâ‘î, Ahmet Paşa, Bâkî ve Emrî’de 2; Arpaemînizâde Mustafa Sâmî, Kânî, Mesîhî, Nef‘î ve Şeyhî’de 1.

Divanlarda Cedy ve Sevr burcunun daha çok hayvan anlamıyla geçtiğini görülmüştür. Bu anlamdayken çoğunlukla kurban edilmektedirler. Üç burç da “gökyüzü, felek, gezegen ve diğer burçlar”la ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Ayrıca devlet adamlarının övülmesine bağlı olarak iyilikleri ve yücelikleri ile aralarında ilgi kurulduğu dikkat çekmiştir. Sevgilinin güzellik unsurlarıyla aralarında ilişki vardır. Telmih unsurlarıyla da bir arada bulunmuşlardır.

4.3.1.2. Büyü

Büyü; tabiatüstü gizli güçlerle ilişki kurularak veya kendisinde gizli güçler bulunduğuna inanılan bazı tabii nesneler kullanılarak zararlı, faydalı veya koruma amaçlı sonuçlar elde etmek için yapılan işler olarak tanımlanabilmektedir. Büyünün en temel özellikleri kutsalla ilişkisi bulunmaması ve ahlaki amaç taşımamasıdır; daima çıkar sağlama düşüncesi vardır. Asıl amacı insana ve olaylara etki ederek bol avlanma, balık tutma, hayvan yetiştirme, düşmanı yenme, birini zarara uğratma veya öldürme, çocuk sahibi olma, ürünü ve malı çoğaltma, kadın elde etme, hastalıktan kurtulma yani kısacası bitkileri, hayvanları, insanları, tabiat olaylarını ve tabiatın güçlerini kontrol ederek bazı kişi veya kişilere iyilik ya da kötülük yaparak yarar sağlamaktır. Büyü, olağanüstü bir güç veya bilgiye sahip olduğu düşünülen insanlara yaptırılmaktadır. Bu kişiler toplumdan topluma büyücü, şaman, sihirbaz, hekim gibi farklı isimler alan kişilerdir. Onların ellerindeki gücü iyiye veya kötüye kullanabileceklerine inanılmaktadır. Büyü yapılırken araç olarak ruhlar, cinler, şeytanlar, canlı ya da ölmüş bazı hayvanlar, cisimler, şekiller ve hatta isimler kullanılmaktadır (Tanyu, 1992, s. 501).

Büyünün kendi içinde çeşitlere ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan biri ak büyü yani koruyucu büyüdür. Bu büyü genellikle bir kişinin ya da toplumun iyiliği için yapılmaktadır. Kuraklık, yaralanma, mal ve mülkün zarara uğraması, hastalık gibi felaketlere karşı yapılmasının yanında çocuklara ve lohusalara zarar veren şeylere çare bulup bunları önlemek amacıyla yapılan büyüler de ak büyü olarak düşünülmektedir. Büyü yapılırken dinden, din adamlarından, dualardan ve dinî metinlerden faydalanılmaktadır. Teknik, kısmen büyünün taklit ve temas tarzları şeklindedir. Bir diğer büyü çeşidi ise kara büyüdür. Birisine zarar vermek, kötülük yapmak amacıyla yapılmaktadır. İnsanları birbirlerinden ayırmak, evli kişilerin boşanmasına neden olmak, cinsî kudreti önlemek, birisini hasta etmek veya sakat bırakmak hatta öldürmek şeklindeki kötü istekler kara büyünün amaçlarındandır. İstekler dinî ilkelere aykırı olmasına rağmen kara büyü yapan kişiler bilerek büyüde bazı kutsal değerleri, nesneleri, metinleri araç olarak kullanmaktadırlar. Büyünün uygulanma tekniği genellikle taklit ve temas yoluyladır. Üçüncü büyü çeşidi aktif büyüdür. Bunu yapan kişiler tabiat olaylarını yöneterek güçlü iradeleri ile onları dilediği gibi kullanabildiklerini iddia etmektedirler. Kendilerinin parapsikolojik (ruh bilimiyle ilgili) bir hayatları olduğunu söylemektedirler. Özel bazı sözleri, tekerlemeleri, dua ya da beddualarıile bu kişiler büyüyü hazırlamak için elverişli bir durum yaratmaktadırlar. Kötü ve zararlı olayları

önlemek, uğursuzluktan korunmak, insanların vereceği zararlardan kaçmak için bu büyü çeşidine başvurulmaktadır. Bir diğer büyü çeşidi pasif büyüdür. Genellikle savunma ve korunma için yapılmaktadır. Kutsal yazı, bıçak, makas, mavi boncuk ve çeşitli nazarlıklar bulundurularak büyücülerin bazı hareketleriyle gebe ve lohusa olan kişilerin zararlı etkilere karşı korunması da bu büyü çeşidinin içinde kabul edilmektedir. Büyücüler bu nedenle o kişilerin muska, uğurluk gibi okunmuş ya da hazırlanmış şeyleri takmalarını istemektedirler. Beşinci büyü çeşidi en çok yapılan büyülerden olan temas büyüsüdür. Büyüde temas esas alındığı için parça-bütün ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak da bir kişinin saçından alınan bir kıl, elbisesinden koparılan bir bez parçası, tırnak ucu, üzerinden kopartılan bir iplik parçası gibi şeylerle büyünün yapıldığı bilinmektedir. Temas büyüsü genellikle birinin iyiliği için yapılmakla beraber bir kötülüğü uzaklaştırmak veya zarar vermek için de başvurulabilinen bir büyüdür. Son büyü çeşidi ise taklit büyüsüdür. Pek çok yerde yapılmaktadır. Bir şeyin taklidini yaparak o şeyin gerçeğini etkileme, taklit yoluyla istenilen sonucu elde etmeye dayanmaktadır. Bunun temeli benzerin benzerini oluşturduğu ilkesine dayanmaktadır. Analoji büyüsü veya homeopatik büyü de denilen bu büyü çeşidi hem iyi hem de kötü amaçlar için kullanılmaktadır. Büyüde çocuk isteyenler bezden bebek, ev isteyenler ufak taşlarla ev yapmaktadırlar. Dualar ve okumalar bunda arka planda kalmaktadır. Taklit ve sempati büyüsüne sempatik büyü de denilmektedir (Tanyu, 1992, s. 502).

Eskiçağda büyü ak ve kara büyü olarak iki şekilde görülmektedir. Kara büyü her zaman ve mekânda mücadele edilmesi gereken kötüleştirici, olumsuz; bunu yapan büyücü de lanetlenen bir insan olarak değerlendirilmiştir. Ak büyü ise tedavi edici, olumlu bir büyü olarak görülmüştür (Reyhan, 2008, s. 229).

Büyü türlerine ve çeşitli yörelere göre değişen büyü maddeleri bulunmaktadır. Bunlardan en çok kullanılanların başında muska gelmekle beraber saç; elbise parçası; tırnak; sabun; iğne; resim; ip; tespih; çakı; kilit; düğme; at nalı; kazık; demirci örsü; kurşun, demir, bakır gibi maden parçası; toprak; yumurta; koyun işkembesi; horoz kanı; sıpa dili ve bal mumu da çokça kullanılmaktadır. Bu türde büyülenmiş nesnelerin saklanıldığı ya da konulduğu yerler arasında ise boyun, koltuk altı, cep, yatak veya yastık altı, kapı eşiği, ocak arkası, merdiven dibi, kör kuyu, mezar vb. sayılabilmektedir (Tanyu, 1992, s. 505).

Ayrıca çeşitli maddelerden altın elde etmenin ve bakır, gümüş vb. madenleri altına dönüştürmenin yollarını arayan batıl bir ilim olan kimyanın ve bu ilmin ana maddesi olan iksirin de toprakla ilgili olduğu görülmektedir (Pala, 2002, s. 288).

İşigüñüñ tozı-durur sa‘âdete iksîr
Orada yüzini sürene kîmiyâ ne gerek (Ahmedî D, G 353, b. 5, s. 431)

“Mutluluğa iksir, eşiğinin tozudur; oraya yüzünü sürene kimya ne gerekli?”

Âşık için en önemli mutluluklardan biri sevgilinin eşiğine yüz sürmektir. Çünkü, âşık, oraya erişmek ve yüz sürmek için sürekli yalvarır. Onun için sevgilinin eşiği cennet, kıbledir. Orada sevgilinin ayağı toprağı olmak en değerli şeydir ki şair, bu önemi kimya ilmi ile karşılaştırmıştır. Kimya ilmi çeşitli şeylerle altın elde etmeye yaramaktadır. Bu işi yaparken kullanılan ana madde ise iksirdir. Beyitte de sevgilinin eşiği tozu ile kimya ve iksir karşılaştırılmıştır.

Himmetüñ ger bir nazar kılsa muhîte mevc urup
Taşını yâkût u la‘l ü topragın iksîr ider (Ahmed-i Dâ‘î D, 5/ III, b. 25, s. 12)

“Emeğin eğer etrafında toplananlara dalga vurup bir baksa; taşını yakut ve lal, toprağını iksir eder.”

Şair, beyitte bir büyüğe seslenir. Onun emeğinin etrafındaki herkesten daha büyük olduğunu söylemiştir. Eğer bu emekle istenilse taş yakut ve lal, toprak ise iksir olabilecek durumdadır. Taşın değerli taşlardan yakut ve lal, toprağın iksir olmasına değinilerek kimya ilmi hatırlatılmıştır. Bu ilim, iksir maddesiyle toprağı ve taşı değerli mücevherlere ve altına dönüştürür. O kişinin de emeğinin bir iksir, kendisinin de kimyager olduğundan bahsedilmiştir.

Cûd u sehâ deminde zer ü sîmi hâk eder
Her çend kîmyâ nazarı hâki zer kılar (Şeyhî D, Mu 4/ IV, b. 2, s. 88)

“Cömertlik ve el açıklığı zamanında altın ve gümüşü toprak eder; her ne kadar kimya bakışı toprağı altın eder?”

Germiyanoğulları’nı övmek için yazılmış beyitte şair, onların cömertliğinin yanında altın ve gümüşün toprak olduğunu söylemiştir. Toprağı altın etmeleri için ne kadar kimya bakışına sahip olmaları gerektiğini sormuştur. Altın ve gümüşün toprak, toprağın altın olabilmesiyle kimya ilmi hatırlatılmıştır.

Kimyâ-yi aşka biz mâlikleriz tâlib bize
Bir kara toprağ ise altun eder iksîrimiz (Hayâlî D, G 192, b. 3, s. 155)

"Biz aşk kimyasına sahipleriz, bir kara toprak bize talipse iksirimiz (onu) altın eder."

Hayâlî, aşk zenginliğine sahip bir kişi olduğunu söylemektedir; çünkü âşıktır. Onun gibi diğer âşıklar da bu zenginliğe sahiplerdir. Onlar bu hâlleriyle mutlulardır; ama onlara talip olan bir kara toprak yani sevgilinin bastığı toprak varsa da onu sahip oldukları aşk kimyalarının iksiriyle seve seve altına dönüştürebileceklerdir. Kimya ilmine ve iksire aşk münasebetiyle değinilmiştir.

Ne mey bir kîmyâ-yı bü'l-'aceb kim sîmi hâk eyler
Aristo-yı hıred derkinde hayrân turfa şeydür bu (Neşâtî D, G 100, b. 2, s. 144)

"Ne içki(ler vardır) birçok şaşılacak kimya(ya sahiptir) ki gümüşü toprak yapar; bu aklın Aristo'su(nun) kavramasında şaşır(ıl)mış yeni (bir) şeydir."

Şair, içkilerin çok değişik yollarla bu hâllerine geldiklerinden bahsetmiştir. Onların şimdiki hâllerinde olmalarını sağlayan kimyadır. Ayrıca o kimyanın gümüşü toprak yapan kimya olmasının da Aristo'nun bile aklının kavraması için yeni bir şey olduğu söylenmiştir. Aristo; edebiyatta ilim, akıl ve isabetli bir görüşe sahip olma sembolü olarak düşünülür. Gümüşü toprak yapmakla kimya ilminde değerli bir şeyin toprağa, toprağın da değerli bir şeye dönüştürülebildiği hatırlatılmıştır (Karaman, 2015, s. 253).

Bu hâksârı gör ey kîmyâ-yı Şems-i nazar
Tokundu Hazret-i Zer-kûba kemter-i nigehin (Şeyh Gâlib D, G 180, b. 9, s. 341)

"Ey güneş güzelinin kimyası! Bu toz toprak içinde kalmışı gör; Salâhüddin hazretlerinin hakir bakışı dokundu."

Güneş güzeli olarak nitelendirilen kişi sevgilidir. Şair, onun toz toprak içinde kalmış kendisini görmesini istemektedir. Zerkûb, Mevlânâ'nın ilk halifesi olan Selâhaddîn-i Zerkûb'dur. Zerkûb'un ona değersiz biriymiş gibi bakışı şairin içine işlemiştir. Toprak ve hakir arasında toprağın değersiz unsur olarak görülmesiyle alakalı bir benzerlik vardır. Ayrıca kimya ile de kimya ilminde toprağın altına dönüştürülerek değer görmesi hatırlatılmıştır.

Zer-i hâlis olur Altun Oluk-veş yüz süren elbet
Gubâr-ı âsitânıñ kîmyâdır yâ Resûlallâh (Şeref Hanım D, G 226, b. 4, s. 431)

"Ey Hz. Muhammed! Eşiğinin tozu kimyadır; (ona) yüz süren elbette Altın Oluk gibi katkısız altın olur."

Na'ت özelliğine sahip olan bu gazel beytinde Hz. Muhammed övülmüştür. Şair, ona seslenerek onun eşiğinin tozunun kimya olduğunu söylemiştir. Hz. Muhammed'in bastığı her toprak değerlidir. Bu değer de kimya ilmi ile anlatılmaktadır. O değerli toprağa yüz süren kişi Kâbe'deki Altın Oluk gibi saf altın olacaktır. Bu oluk Kâbe'deki ilk oluktur ve altınla kaplı olduğu için Altın Oluk olarak adlandırılmaktadır. Hz. Muhammed'in bastığı toprağın dahi altın kadar önemli olduğu söylenilmiştir.

Taranan divanların 22'sinde toprak ve büyüyle alakalı örneklere rastlanmıştır. Bunları şu şekilde gösterebiliriz: Nailî, Nev'î, Sünbülzâde Vehbî 9; Ahmedî, Necatî 8; Ahmet Paşa 7; Şeyh Gâlib 6; Şeyhî 5; Arpaemînizâde Mustafa Sâmî, Bâkî, Hayâlî, Kadı Burhaneddin, Nef'î, Nev'îzâde Atâyî, Yahyâ 3; Emrî, Fuzûlî, Kânî, Mesîhî, Neşâtî 2; Ahmed-i Dâ'î ve Şeref Hanım 1.

Örneklerde kimya ilmi ve iksir, toprakla bağlantılı ele alınmıştır. Daha çok toprağın altına dönüştürülmesi şeklinde görülen bağlantı bir beyitte altının toprağa dönüşmesi olarak da yer alır. Sevgilinin, devlet adamlarının ve dinî şahsiyetlerin bastığı toprak olarak ele alınıp onların basmasıyla değerlendiği anlatılmıştır. Ayrıca toprağın dört unsurdan en hakir olmasının da örneklerde yer aldığı görülmüştür.

4.3.1.3. Fal

Kum üzerine çizgiler çizilerek bakılan fal çeşidine, kum falına remil denilmektedir. Sözlüklerde "kumlu arazi" anlamında kullanılan reml kelimesi terim olarak "kaybolan bir şeyin yerini bulmak, merak edilen bir işin sonucunu öğrenmek için kum üzerine çizilen çizgilerle fal bakmak" anlamında kullanılmaktadır. Fal bakılırken daha sonraları kum yerine kâğıt veya tahta kullanılmasına rağmen falın adı ile ilgili bir değişiklik olmamıştır (Çelebi, 2007, s. 555; Gülhan, 2015, s. 201). Kum (toprak) falı; kum, toprak, toz ve çakıl taşlarıyla tesadüfen tespit edilen belli noktalar ve bunların şekilleri ile ilgili yapılan yorumlardan oluşmaktadır (Aydın, 1995, s. 135). Reml Arapçada "kum" anlamına gelmektedir. Bu kelime dilimizde remil şeklinde söylenmektedir. Kum üzerine parmakla, kâğıt üzerine kalemle bazı noktalar sıralama;

her iki nokta arasına çizgi çizilerek oluşturulan şekle bakıp gelecekten haber verme ilmine ilm-i reml denilmektedir (Ersoylu, 1997, s. 200; Onay, 2000, s. 375; Pala, 2002, s. 389; Karaman, 2015, s. 370).

Remil kelimesi Kur'an-ı Kerim'de geçmemesine rağmen hadislerde geçmektedir. Remilciler bu fal çeşidinin aslının Hz. Âdem, İdris, Lokman, Yeremya, İşaya ve Daniel (Danyal) peygamberlere dayandığını söylemektedirler (Ersoylu, 1997, s. 200; Pala, 2002, s. 389; Çelebi, 2007, s. 555).

Kaynaklarda anlatıldığına göre cahiliye döneminde bu fal şöyle yapılmaktadır: Fal baktırmak isteyen kişi remilciye ücretini öder ve remil atmasını istermiş. Remilci yanına bir çocuk alarak falının bakılmasını isteyen kişi ile kumlu bir yere gidip kumların üzerine hızlı hızlı bazı çizgiler çizermiş, daha sonra çizdiği çizgileri ikişer ikişer silerken yanında getirdiği çocuk da tekerleme türünden bazı cümleler tekrarlarmış. Silinen çizgilerden geriye çift çizgi kalması niyet edilen şeyin sonucunun iyi ve uğurlu, tek çizgi kalması ise kötü ve uğursuz olacağına yorulurmuş (Çelebi, 2007, s. 555).

Remle başlanırken soldan sağa doğru, saymadan, dört defa dörder satır yani on altı satır nokta dökülür. Bu noktalar soldan itibaren ikişer ikişer birleştirilerek çizgi yapılır (Onay, 2000, s. 375). Ya da iki defa dörder satırlık nokta dökülerek bunların sağdan dokuzu çıkarıldıktan sonra kalanı çift veya tek olmasına göre ferd yani nokta, zevc yani çizgi olarak kaydedilir (Onay, 2000, s. 376). En sonunda kalanlar şekli oluşturur. Çıkan şekiller bir diğeriyle çarpılarak sadeleştirilir. Son kalan şekle Kâdî-i reml denilmektedir. Kitaba bakılarak bu şeklin neye karşılık geldiği öğrenilir (Onay, 2000, s. 375)[20]. Remlin sonucu iyi çıkarsa "beyaz düştü" denilmektedir (Pala, 2002, s. 389).

Araplar arasında yaygın olan bu fal zamanla diğer kültürler tarafından da benimsenmiştir. Bu arada çizgiler Batlamyus astronomisindeki on iki burç ve dört vetede benzetilerek on altı hânelik şekillere dönüştürülüp yıldızların konumunda söz edildiği hâliyle uğurlu ve uğursuz kabul edilen şekillerle belirlenmiştir. Daha sonra bunlardan her biri maddi âlemdeki varlıklar sınıfından birine ayrılıp ilm-i nücûmla benzer sonuçlar veren sözde bir ilim ortaya çıkarılmıştır (Çelebi, 2007, s. 555).

Remilde kehanet, remil atma sonucunda ortaya çıkan on altı satır ve dört temel şekle bağlı olarak gerçekleştirilir. Remil şekilleri aslen on altı tanedir, diğer on iki şekil ilk dördü oluşturan temel şekillerden çıkarılmaktadır. Her satır veya hâne tek sayıdan

[20] Daha detaylı bilgi için bk. Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, s. 375-376.

oluşuyorsa nokta, çift sayıdan oluşuyorsa iki nokta yerine çizgi işaretiyle gösterilerek alt alta dizilir ve anlamları daha önceden bilinen remil şekilleri ortaya çıkar. Bu şekiller remilci tarafından bir definenin yerini belirlemek, bir hastanın durumunu anlamak, doğacak bir çocuğun cinsiyetini öğrenmek, ticari bir girişimin kâr veya zarar ile sonuçlanıp sonuçlanmayacağını ve daha başka birçok sorunun sonuçlarını öğrenmek için farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Şekillerle ilgili değişik yorumlar dört unsur, maden, bitki, hayvan ya da insana ait karakterlere; gök cisimlerine; burçlara; yön, zaman ya da cinsiyete göre değişen farklı cetvellerden yararlanılarak ayrıntılı bir hâle getirilmektedir (Çelebi, 2007, s. 555).

Remil, Orta Çağ'da bir ilim olarak kabul edilmeye başlanmış ve o dönemden beri de uygulanmaya devam edilmiştir. Osmanlı döneminde Zâtî'nin bir dükkânda remilcilik yaptığı bilinmektedir. XVII. yüzyıldan sonra Avrupa'da remle olan ilgi azalmaya başlamış ve bu fal giderek unutulmuştur (Çelebi, 2007, s. 555). İslam dininde remil yasaklanmış olmasına rağmen bazı kişiler remli hâlâ günümüze kadar yaşatmaya devam etmişlerdir (Çelebi, 2007, s. 556).

Zar falı ise taşlarla veya zarla yapılan bir fal çeşididir (Aydın, 1995, s. 135; Ersoylu, 1997, s. 201). Cahiliye dönemi Arapları arasında yaygın olan fallardan bazıları hattü'r-reml ve tark (veya kehanet)tır. Hattü'r-reml, kum üzerine bazı çizgiler çizilerek bakılan; tark (veya kehanet) da çakıl taşları, hurma çekirdekleri, nohut, bakla gibi nesnelerle açılan bir fal türüdür (Çelebi, 1995, s. 138). Avuç içinde hareket ettirilen taşların aldığı şekle göre yorum yapılmaktadır (Gülhan, 2015, s. 201).

Kumalak falı da taş, nohut, fasulye, bakla gibi bir zemine atılan tanelerin aldığı şekle göre tahminlerde bulunularak yapılan bir fal çeşididir. Yada taşı falı da eski Türk kamlarının kutsal yada taşı ile kar, yağmur yağdırma gibi tabiata hükmetme kehanetlerini içermektedir (Gülhan, 2015, s. 200). Bazı kutsal mekânlara taş yapıştırılarak bakılan fala taş falı denilmektedir. Eğer taş o yere yapışırsa istenilen şeyin olacağı, yapışmazsa olmayacağı bilinmektedir (Gülhan, 2015, s. 203).

Şol Selâmî kim 'adedde eyle ola irmeye
Reml ü neml ü fevc ü mevc-i Kulzüm ü 'Ummân aña (Ahmedî D, K VI, b. 16, s. 21)

"Şu Selami ki sayıda öyle olsa (da) remil ve Neml (suresi) ve cemaat ve Kızıldeniz ve Umman'ın dalgaları ona yetişmeye."

Şair, bu beyitte Selami adlı falcı kişiden bahsetmiştir. Bu kişi hem remilden hem surelerden fal bakabilme özelliğine sahiptir. Onun bu yeteneğine ne insanların ne de denizlerin yetişemediği anlatılmıştır.

Eger reml ola vü ger neml tesbîhini ol pâküñ
Eger nahl ola vü ger nahl ü mürg-i âşiyân söyler (Ahmedî D, K XXXV, b. 19, s. 95)

"O temiz (kişi) eğer remil ve Neml (suresini), sübhânallah kelimesi (gibi) tekrarlasa; eğer hurma ağacı olsa, yuvanın ve hurma ağacının kuşu (onları) söyler."

Beyitte "pâk" olarak bahsedilen kişi Hz. Süleyman'dır. Şair, Neml suresine telmih yapmıştır. Mürg ile Hz. Süleyman arasındaki ilgiyle Hz. Süleyman'ın kuşlarla konuşabilme özelliğine değinilmiştir. Remil ile de Neml suresinde yer alan geleceği Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğine işaret edilmiştir.

Meger ki remil ider niyyet eyleyüp güle kim
Sahâ'if-i varak üzre nukat döker jâle (Mesîhî D, K 6, b. 16, s. 31)

"Meğerki çiy, güle niyetini söyleyip remil eder ki yaprak sayfaları üzerine noktalar döker."

Şair, beyitte remil falını çiy ve gül ile birleştirerek anlatmıştır. Çiy, remmâl olarak düşünülür. Gül ise kumdur. Buradaki yaprak gülün yapraklarıdır. Çiyin gülün yaprakları üzerine düşmesi ile remmâlin kum üzerine noktalar dökmesine gönderme yapılmıştır. Ayrıca gül yaprağı olarak sevgilinin yanağı düşünülürse onun üzerine dökülen noktalar da benler olmaktadır.

Nokta-i eşkâl-i reml ü seyr-i ecrâm ü nücûm
Kime reh-ber olsa feyz-i akl bühtândır ana (Fuzûlî D, Muk 1, b. 3, s. 301)

"Remil biçimlerinin noktası ve cansız olan cisimlerin ve yıldızların gezmesi; kime rehber olsa ona akıl ilmi yalandır."

Astroloji ile uğraşan kişilerin hangisi olursa olsun onlara rehber olan bu ilim onlar için gerçek olan tek şeydir. Akli bilimler onlar için yalandır; çünkü onlar soyut şeyler ile uğraşmaktadırlar.

Otuz iki hurûfı kur'a-i remle idüp tatbîk

Belâ bu tâli‘ümde hâsekî merhûm böcek geldi (Kânî D, G 213, b. 4, s. 413)

“Otuz iki harfi remil kurasına uydurup; evet, bu kısmetimde haseki ölü böcek geldi.”

Otuz iki harf ile Osmanlı alfabesi kastedilmektedir. Alfabe aslen otuz bir harftir; ama lamelif harfi de alfabeye dâhil edilince otuz iki harf olmaktadır. Kuranın bir diğer anlamı da “Tanzimat sonrası askerlik işlerinde kullanılan bir usul olup bir yılın doğumluları arasında ad çekilerek adına K yazılı kâğıt çekilen asker olur.”dur (Devellioğlu, 2004, s. 527). Haseki ise Bostancı Ocağı’nın küçük dereceli subaylarına verilen isimdir (TS, 2005, s. 852). Buradaki kurada askerin adı çıkmamış ve onu kötü şans bulmuştur.

İncelenen divanlarda remil ile ilgili dokuz örneğe[21] rastlanmıştır. Bu örneklerin dördü Ahmedî’nin divanındaki beyitlerdir. Remil kelimesi hem fal hem de kum anlamında kullanılmıştır. Ahmedî’nin divanındaki örneklerin üçünde remil kelimesi ile Neml suresi arasında bir ilişki olduğu görülmüştür. Allah ve askeriye ile remil arasında ilgi kurulan beyit örneklerine de yer verildiği dikkat çekmiştir.

4.4. Topraktan Yapılan Nesneler[22]

4.4.1. Bâdiye: Bakır tas; ağaçtan, topraktan veya meşinden bir tür su kabı (Kanar, 2010, s. 256; Parlatır, 2014, s. 142).

Getür ol bâdiyeden bâde-i sâfı içelüm
Yâr-ı sâfî-dil ile câm-ı musaffâ gicesi (Ahmed-i Dâ‘î D, 14, b. 2, s. 41)

“Temiz gönüllü dost ile parlak kadeh gecesi; getir o tastan saf içkiyi içelim.”

Temiz gönüllü dost, şairin kendisine yakın bulduğu kişidir. Birlikte içki meclisinde bir araya gelmişlerdir. Şair, sakiden tastaki saf içkiyi getirmesini istemiştir. Onu dostu ile içmeyi dilemiştir.

Meclis-i ‘işretine bâde şafak bâdiye çarh
Nukl encüm meh ü hûrşîd iki câm-ı zerrîn (Bâkî D, K 26, b. 18, s. 71)

[21] Diğer örnekler -tekrara düşmemek adına- “Reml” başlığı altında verilmiştir.
[22] Kelimelerin yüzyıllara ve divanlara göre dağılımı ile ilgili bilgiler “Tablolar ve Şekiller” bölümünde yer almaktadır.

“İçki meclisine içki şafak, tas felek; meze yıldızlar, ay ve güneş iki altın kadeh(tir).”

Şam kadısını övmek için yazılan kaside beytinde şair, içki meclisi tasviri yapmıştır. İçki meclislerinde içkileri şafak, tasları felektir. Yıldızları meze, ay ve güneş onların altın kadehi olmuştur. Gök cisimlerinin en değerlilerini kadı için kullanan şair, onun yüce birisi olduğunu belirtmiştir.

Şerbet-i bâdiye-i mahbere-i ihsânı
Sîr ider bâdiye-gerd-i emel olsa reyyân (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 13, b. 61, s. 93)

“Bağış hokkasının tasının şerbeti; ümidi çölde döneni suya kanmış olsa (da) tok eder.”

Şehid Alî Paşa’yı övmek ve Ramazan Bayramı’nı kutlamak için yazılan kaside beytinde şair, onun bağış yapmayı seven birisi olduğunu söylemiştir. Çölde suya kanmış biri bile olsa onu yine de suya daha doyuracağını söylemiştir.

Taranan divanların üçünde kelimeyle ilgili örneğe rastlanmıştır. İki örnek içki meclisi ile ilgiliyken biri bağış yapmayla ilgilidir.

4.4.2. Câm: Sırça, cam; bardak, kadeh, şişe ve toprak cinsinden şarap kadehi; Horasan’da bir kasaba; kendilerini Cemşit sülalesinden sayan Sent ve Kişmir hâkimlerinden bir kısmının lakabı; Tanrı âşığının yüreği, kalbi; eski İran musikisinde bir makam; kupa; çakıl taşlarının eritilip dökülmesiyle yapılan şeffaf madde, zücac, şişe; pencere çerçevelerine takılan sırça tabakası; şişeden, sırçadan, camdan yapılan eşya; su bardağı, içki bardağı; gaz veya petrol lambasının şişesi veya lamba (Pala, 2002, s. 92; Devellioğlu, 2004, s. 123; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 115; Kanar, 2010, s. 541; Parlatır, 2014, s. 230).

Lebüñden ben umaram ki emersem
İrişem lezzet-i câm-ı eleste (Kadı Burhaneddin D, 602, b. 9, s. 237)

“Ben umuyorum ki dudağından öpersem; elest kadehinin lezzetine ulaşırım.”

Âşık, sevgilinin dudağından öptüğünde elest kadehinin lezzetine ulaşmayı ummaktadır. Sevgilinin dudağı kırmızı rengi nedeniyle kadehe benzetilmiştir. Elest insanların yaratılışının başlangıcıdır. Âşık, o zamandaki lezzete ulaşacaktır. Kadehin içindeki şarap kastedildiği için mecaz-ı mürsel sanatı yapılmıştır.

İki ‘âlem nakşını görmek dilerseñ âşikâr
Devr içinde şîşe-i mey câm-ı İskender yeter (‘Avnî D, 24, b. 4, s. 90)

“İki dünya resmini açıkça görmek istersen; zaman içinde içki şişesi, İskender kadehi yeter.”

İki dünyayı bir arada görmek isteyen kişi için içki şişesi ve İskender’in kadehi yeterlidir. Sarhoş olan kişi nasıl her şeyden iki tane görürse iki dünya görmek isteyenin de sarhoş olması yetecektir. İskender’in kadehine telmih yapılmıştır.

Bezm-i mey bir gülsitândır anda sâki bağ-ban
Câm-ı mey güldür surâhi serv bülbül bülbüle (Hayâlî D, G 525, b. 4, s. 272)

“İçki meclisi bir gül bahçesidir orada saki bahçıvan; içki kadehi güldür, sürahi servi, bülbül şarap(tır).”

Beyitte içki meclisi gül bahçesine benzetilmiştir. Oranın bahçıvanı saki, içki kadehi gül, sürahisi servi ve şarabı bülbüldür. Servi, boyu nedeniyle sürahi olarak adlandırılmıştır. Ayrıca gül ile bülbül ilişkisine de dikkat çekilmiştir.

İtmiş ol seng ile câm-ı dil-i Şîrîni şikest
Gösteren Kûhkene kûh-ı mahabbet sengin (Neşâtî D, G 95, b. 3, s. 141)

“Sevgi dağını(n) taşını Ferhâd’a gösteren; o taş ile Şîrîn’in gönül kadehini kırmış.”

Sevgi dağı olarak bahsedilen Bîsütûn dağıdır. Oranın taşını Ferhâd’a gösteren kişi o taş ile Şîrîn’in gönül kadehini kırmıştır. Dağda hayatını devam ettiren Ferhâd’ın Şîrîn’in yanına dönmemesinden bahsedilmiştir. Gönül kadehi ise Şîrîn’in kalbidir.

Gonca-veş yâr sükût etse kayırmaz Yahyâ
Gül gibi câm-ı şarâbı göricek bülbül olur (Yahyâ D, G 131, b. 5, s. 89)

“Sevgili, gonca gibi susmazsa Yahyâ ilgilenmez; gül şarap kadehini görünce bülbül gibi olur.”

Sevgili gonca gibi daha açılmamış olmazsa Yahyâ onunla ilgilenmeyeceğini söylemektedir. Onun istediği sevgili, genç olmalıdır. Gül, şarap kadehini gördüğünde bülbül gibi olur yani açılmaya, her şeyi söylemeye başlar.

Bir elinde gül bir elde câm geldin sâkiyâ

Kangısın alsam gülü yâhud ki câmı yâ seni (Nedîm D, G 154, b. 4, s. 331)

"Ey saki! Bir elinde gül bir el(in)de kadeh geldin; hangisini alsam gülü yahut ki kadehi ya seni?"

Âşık, sakiye seslenmektedir. Onun bir elinde gül, bir elinde kadehle geldiğini gören âşık şaşırmıştır. Gülü mü, kadehi mi yoksa sakiyi mi alması gerektiğini sormaktadır. Aslında âşık hepsine birden sahip olmayı istemiştir.

Bu kulzüm-i aşkın eyleyemezdi aklı ihâta mevcelerin
Sikender açaydı keştî-i câm üstüne yelken âyîneden (Şeyh Gâlib D, G 251, b. 5, s. 381)

"İskender kadeh gemisi üstüne aynadan yelken açsaydı; aklı bu aşk denizini(n) dalgaların(ı) anlayamazdı."

İskender'in kadehi ve aynasına telmih yapılmıştır. Eğer İskender, kadehten bir gemi yaparak onun yelkenlerini de aynadan yapsaydı bile onun aklı bu aşk denizinin dalgalarını bir türlü anlayamamıştır. Aşkın çok farklı ve dalgalı bir deniz olduğu anlatılmıştır.

Nice bir ey dil-i dîvâne sende derd ü gam tursun
Biraz da bade-nûş ol da yanıñda câm-ı Cem tursun (Leylâ Hanım D, G 94, b. 1, s. 293)

"Ey deli gönül! Bir sende nasıl dert ve gam dursun? Biraz da şarap içen ol da yanında Cem'in kadehi dursun."

Âşık, kendi gönlüne seslenmektedir. Sadece onda gamın ve derdin olmadığını anlatmıştır. Gönlüne şarap içip dert ve gamlarından uzaklaşmasını söylemiştir. Şarap içmeye başlarsa yanında Cem'in kadehi durmaya başlayacaktır. Cem ve kadehine telmih yapılmıştır.

Taranılan divanların hepsinde câmla ilgili örneklere yer verilmiştir. En fazla örnek ise Bâkî'nin divanındadır. Kelime, daha çok içki meclisi ve sevgili ile birlikte ele alınmıştır.

4.4.3. Cerre: Toprak testi; topraktan olan testi, bardak ve ağaçtan ettikleri su kabı (Devellioğlu, 2004, s. 136; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 127; Kanar, 2010, s. 555; Parlatır, 2014, s. 247).

Kirpüklerim ucından ahar ırmağı yaşuñ

Bir cerre durur her biri dôlâba sanasın (Kadı Burhaneddin D, 391, b. 6, s. 157)

"(Göz)yaşımın ırmağı kirpiklerimin ucundan akar; her biri kuyudan su çıkaran çarka bir toprak testidir sanırsın."

Beyitte âşık, gözyaşını bir ırmağa benzetmiştir; çünkü çok ağlamaktadır. Bu ırmağın kirpiklerinin ucundan akarak her birinin kuyudan su çıkaran çarka benzeyen toprak testilere dolduğundan bahsetmiştir. Bu anlatım eskiden uçlarında kovalar olan ve suyun devridaim yapmasını sağlayan değirmenleri hatırlatmaktadır.

Cism-i zerdüm bend idüp zencîr-i âhumla göñül

Hâneme bir Hayderî-veş cerre geldi şîr ile (Emrî D, G 446, b. 4, s. 241)

"Gönül, solgun bedenimi ahımın zinciriyle bağlayıp; evime bir yiğit gibi toprak testi, yiğitle geldi."

Âşık, gönlünün bedenini eline geçirdiğini ve evine yani gönlüne sevgilinin yiğit gibi bir kişiyle geldiğini söylemiştir. O, sevgiliye aşkından dolayı solgun ve hâlsizdir; çünkü sevgili onun sevgisine karşılık vermemiştir. Hatta onun evine yanında başka birisi ile gelmiştir.

Alıp eline yâhud tas-ı mihri sâil-i çarh

Der-i atâ-yı hudâvende geldi cerre seher (Yahyâ D, K 4, b. 9, s. 7)

"Felek dilencisi, seher (vaktinde) sevgi tasını veya toprak testiyi eline alıp hükümdarın bahşiş kapısına geldi."

Hoca Efendi'yi övmek için yazılan kaside beytinde şair, felek dilencisi olarak kendinden, hükümdar olarak da Hoca Efendi'den bahsetmiştir. O, hocayı bir hükümdar olarak nitelendirmektedir. Hükümdarların dilencilere bahşiş verdikleri gibi onun da kendisine seher vaktinde görünerek sevgisini bahşiş olarak vermesini istemiştir.

Eder nazm-ı kelâmı cerre müncer

O gûne bed-edâ cerrâr-ı ahkar (Sünbülzâde Vehbî D, K 7, b. 48, s. 66)

"O değersiz dilenci, sözün sırasını terbiyesiz yola toprak testi (gibi) çekerek sürükler."

Sultan Selim'in divan tertibi sebebiyle yazılan kaside beytinde şair, bir kişiyi yermiştir. Bu yerdiği kişinin değersiz bir dilenciye benzediğini, onun söylediği sözlerin her yöne çekilebileceğini söylemiştir.

Gelir hayâlimi cerre Kelîm-i Kâşânî
Elinde ruka-i deryûze midhat-i Keşmîr (Şeyh Gâlib D, K 32, b. 54, s. 55)
[23]

"Kâşânlı söz söyleyen, elinde Keşmîr'i öven dilencilik dilekçesi (ile) hayalimi toprak testi (etmeye) gelir."

Şair, burada "Kelîm" kelimesi ile Hz. Musa'nın Tûr-ı Sinâ'da Allah ile konuşması nedeniyle aldığı unvana telmih yapmıştır. Onun sözlerinin kendi hayallerini bir toprak testi gibi önemsiz hâle getirdiğinden bahsetmiştir.

Cerre kelimesi taranan divanların beşinde yer almıştır. Kelimenin din ve devlet büyükleriyle ilgili örneklerde geçtiği dikkat çekmiştir.

4.4.4. Çömlek: Süzülmüş çamurdan yapılan toprak tencere (TS, 2005, s. 451; Parlatır, 2014, s. 304).

Satl-ı zer ile hâr-peççe-i gadr içer âbı
Bir çömlege kâ'il şu küheylân-ı sadâkat (Kânî D, K 40, b. 45, s. 186)

"Vefasız hakir çocuk, altın tasla suyu içer; şu vefalı Arap atı bir çömleğe razı olmuş."

Bu beyitte vefalı ve vefasız arasında bir kıyaslama yapılmıştır. Vefasız olan insanın suyunu altın tasla, vefalı olan atın ise suyunu çömlekle içtiği söylenilmiştir. İnsanların, hayvanlardan daha vefasız ve doyumsuz oldukları anlatılmıştır.

Çömlegi sürmüş idik âteşe da'vet edicek
O perî tuymadı ardında ne iş kaynatdık (Sünbülzâde Vehbî D, G 154, b. 2, s. 448)

"O peri (gibi güzel sevgiliyi) çağırarak çömleği ateşe koymuştuk (ama o peri gibi güzel sevgili) arkasında ne iş yaptığımızı duymadı."

---

[23] Beyit; Muhsin Kalkışım, *Şeyh Gâlib Dîvânı*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013 künyeli kitapta bulunmadığı için gösterilen kaynakça http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10654,metinpdf.pdf?0 adresindeki metne aittir.

O güzel sevgiliyi çağırıp onun gelmesi ile ortalığın daha çok hararetlenmesi sağlanmak istenmiştir. Yalnız sevgili onun arkasından ne işler çevrildiğini, neden çağrıldığını bilmemektedir. Sevgili ortaya çıktığında âşıklar onun aşkıyla yanıp tutuşurlar. Buradaki çömlek kelimesi âşıkların kendi kalplerini temsil etmektedir.

Urup yere kırılma dirseñ ey şûh-ı ziyân-kârım
Çanak çömlek degil gönlüm nazar-gâh-ı İlâhî'dir (Şeref Hanım D, Kı 18, b. 1, s. 506)

"Ey zarar veren şuh (sevgili)! Yere vurup kırılma dersen; gönlüm çanak çömlek değil tanrısal bakılacak yerdir."

Âşık, sevgiliye seslenmiştir. Sevgili, onun gönlünü yere atarak kırılmamasını istemiştir. Âşık, sevgiliye bunu yapsa da gönlünün çanak çömlek olmadığını Allah'ın bakılacak yeri olduğunu söylemiştir.

Taranan divanların üçünde çömlek kelimesi geçmektedir. Kelimenin üç örnekte de farklı şekillerde kullanıldığı görülmüştür.

4.4.5. Destî/ Testi: Testi; bilezik; elinden tutma, yardım; geniş gövdeli, dar boğazlı, emzikli veya emziksiz olabilen, toprak, cam, metal vb. maddelerden yapılan su kabı; bu kabın alabileceği miktarda olan; küçük kap; su ve benzeri akıcı maddeleri koymaya yarayan toprak kap (Pala, 2002, s. 123; Devellioğlu, 2004, s. 179; TS, 2005, s. 1966; Kanar, 2010, s. 707; Parlatır, 2014, s. 338, 1705).

Meclisde sâki desti ile el bir eyleyip
Şol gül gibi şarâbı ayağa düşürdüler (Necatî Beg D, G 57, b. 3, s. 175)

"Mecliste saki testi ile el birliği yapıp; o gül gibi şarabı ayağa düşürdüler."

Beyitte saki sevgiliyi, testi rakibi ve şarap âşığı temsil eder. İçki meclisinde sevgili ve rakip el birliği yaparak gül gibi olan âşığın değerini ve saygınlığını yitirmesine neden olmuşlardır.

Meclis-i cânâneye sâkî çog alsun bâdeyi
Başka bir destî gerek zîrâ rakîbuñ başına (Bâkî D, G 421, b. 6, s. 361)

"Saki sevgilinin meclisine içkiyi çok alsın; çünkü rakibin başına başka bir testi gerek."

Âşık, saki olan sevgilinin içki meclisine daha fazla içki almasını istemiştir. Bu isteğinin nedeni ise o içki şişelerini rakibin başında kırmak istemesidir. Âşık, sevgiliyle bir arada olacağı yerde rakibi görünce sinirlenmiştir.

Müdâm olsa elüñde n'ola ey sâkî sebû desti
Tehî gelmez sebû bezme gelür dâyim tolu desti (Emrî D, Muk 448, b. 1, s. 381)

"Ey saki! Elinde sürekli şarap testisi olsa ne olur? Meclise eli boş gelmez, şarap testisi her zaman tolu gelir."

Âşık, sevgiliye seslenmiştir. Onun elinde sürekli şarap testisiyle gezmesini istemiştir. Bu isteğine rağmen sevgilinin hiçbir zaman içki meclisine eli boş geldiğini görmediğini de belirterek tecahül-i arif sanatı yapmıştır.

Sînesi destindeki peymâneden berrâk u sâf
Ruhları destîdeki sahbâ-yı terden kırmızı (Nedîm D, G 158, b. 2, s. 333)

"Sinesi elindeki kadehten daha parlak ve temiz; yanakları testideki taze şaraptan kırmızı(dır)."

Âşık, beyitte sevgilinin güzelliğini içki meclisindeki unsurlarla anlatmıştır. Ona göre sevgilinin sinesi kendi elinde tuttuğu kadehten daha parlak ve temiz, yanakları ise testideki şaraptan daha kırmızıdır. Şarap ve yanağın rengi arasında ilgi kurulmuştur.

Koca destî ile bâde getirir dest-âvîz
Ne zamân pîr-i mugân gelse "mübârek-bâd"e (Sünbülzâde Vehbî D, G 230, b. 5, s. 501)

"Meyhaneci ne zaman tebrik etmeye gelse; büyük testi ile ufak hediye içki getirir."

Rodos Hükümeti için yazılmış gazel beytinde meyhanecinin onları ne zaman tebrik etmeye gelse elinde büyük bir testi ile geldiği; fakat testinin içinde az bir şarap olduğu söylenilmiştir.

Nahl-i emrûd ki destîleri almış eline
Etmege kasd eder etfâli bahârı dilşâd (Şeyh Gâlib D, K 71, b. 12, s. 114)

"Armut fidanı ki eline testileri almış; taze fidanları baharı(n) sevinmiş(i) etmeye niyet eder."

Üzüntü dağıtmak için yazılan ve gül bahçesiyle ilişkilendirilmiş kaside beytinde şair, armut fidanı olarak nitelendirdiği kişinin eline testileri alarak taze fidanlar olan kişileri sevindirmeye niyet ettiğini söylemiştir. Armut fidanı saki, taze fidanlar da meyhanedeki kişiler gibi düşünülebilir.

Kelime, taranan divanların altısında yer almıştır. En çok örnek bulunan divan Nedîm'e aittir. Çoğunlukla içki ve içki meclisiyle birlikte kullanılmıştır.

4.4.6. Dîg: Çömlek, toprak tencere; tencere, kazan (Devellioğlu, 2004, s. 185; Kanar, 2010, s. 735).

Sevin hakikat' diginde şekk eden Şeyhî
Yakîn bu hakkına senin yavuz gümân iledir (Şeyhî D, G 38, b. 7, s. 134)

"Doğruluk kazanında şüphe eden Şeyhî, sağlam bilgi senin bu yanlışı kazımana güçlü sezme ile (yol açmakta)dir. Sevin!"

Şair, bu beyitte kendisine seslenir. Doğruluk kazanında bile her şeyden şüphe duymaktadır; ama bu yaptığı yanlışı ortadan kaldırmasını sağlayacak bir şey vardır, o da sağlam bilgidir. Bunu bulduğu için sevinebileceğini söylemiştir.

Taranılan divanlardan sadece Şeyhî'ninkinde dîg kelimesiyle ilgili bir örneğe rastlanmıştır.

4.4.9. Hazef/ Hazefiyye: Topraktan yapılan çanak çömlek; çanak, çömlek gibi topraktan yapılmış şeyler; çanak çömlekçilik, keramik; toprak işi; çanak çömlek türü toprak işi eşya (Devellioğlu, 2004, s. 350; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 321; Kanar, 2010, s. 648; Parlatır, 2014, s. 608-609).

Şol dil ki câm gibi el üzre tutardı Cem
Dest-i zamâne yirlere çaldı hazef gibi (Bâkî D, G 522, b. 3, s. 303)

"Cem o gönül(ü) ki kadeh gibi el üzerinde tutardı; feleğin eli (onu) çanak çömlek gibi yerlere attı."

Şarabın mucidi olarak görülen Cem, âşığın gönlünü kadeh gibi el üstünde tutmuştur. Ona çok değer vermiştir. Ama feleğin yani sevgilinin eli onu çanak çömlek gibi değersiz görerek yerlere atmıştır. Sevgilinin âşığın gönlüne değer vermediği anlatılmıştır.

Ey gönül âleme aldanma sana reng verir
Hâkdir kim anı geh lâ'l kılar gâh hazef (Fuzûlî D, G 149, b. 5, s. 202)

"Ey gönül! Dünyaya aldanma sana hile verir ki onu bazen lal bazen çanak çömlek yapan topraktır."

Beyitte âşık, gönlüne seslenmektedir. Onun dünyaya kanmaması gerektiğini söyleyen âşık, dünyanın ona hileler yapacağını belirtmiştir. Çünkü dünya, toprağı bazen lal taşı bazen de çanak çömlek yapandır. Ama biri değerli, diğeri değersiz olan bu eşyaların özü topraktır ve insanı hilelerle aldatan âlemin ta kendisidir.

Meyân-ı hûb-rûlarda görüp sen dil-beri cânâ
Göñül virdümse kâfir olmadum ben ey büt-i ra'nâ
Yüzine bakmayup sad-pâre eylersin hazef-âsâ
Çalarsın kahr ile mir'at-i dili yirlere ammâ
Ele alur çog olur anı şâhum dil-rübâlarda (Nev'îzâde Atâyî D, Mu 6, bn. II, s. 164)

"Ey sevgili sen güzeli güzel yüzlülerin ortasında görüp; ey güzel put gönül verdiysem ben kâfir olmadım; yüzüne bakmayıp çanak çömlek gibi yüz parça edersin; kederle gönül aynasını yerlere atarsın, ama padişahım onu gönül alanlarda ele alan çok olur."

Âşık, sevgiliye seslenmiştir. Güzel olan sevgiliyi güzel yüzlülerin ortasında görerek o put gibi güzele gönlünü kaptırdıysa kâfir olmadığını söylemiştir. Âşığın ondan bu kadar etkilenmesine rağmen sevgili onun yüzüne bakmayarak gönlünü çanak çömlek gibi yüz parçaya bölmüştür. Kederle gönül aynasını yere atan sevgiliye seslenen âşık, onun gönlüne sahip olmak isteyen birçok güzel olduğunu söylemiştir.

Gûş-vâr etmezse dürr-i nazmını Yahyâ o şâh
Kadr u kıymet bulmaya 'âlemde mânend-i hazef (Yahyâ D, G 174, b. 5, s. 111)

"Yahyâ o padişah nazım incini küpe etmezse; dünyada çanak çömlek benzeri kadir ve kıymet bulmaz."

Yahyâ kendisine seslenmiştir. Sevgilinin o nazım incisini kulağına küpe yapmasını istemiştir. Dünyada çanak çömlek benzerinin kıymet bulmadığını söylemiştir. Kendi şiirini övmüştür. Sevgili de onu beğenirse şiirinin daha çok değer göreceğini düşünmüştür.

Heman ben meclis-i meyde senin hayrânınam sâkî

Hazef mi gördüğüm âyîne mi sâgar mıdır bilmem (Nedîm D, G 87, b. 5, s. 298)

"Saki ben hemen içki meclisinde senin hayranınım; çanak çömlek mi gördüğüm ayna mı kadeh midir bilmem."

Âşık, sakiyi içki meclisinde görür görmez ona hayran olmuştur. Onun haricindeki gördüğü şeylerin çanak çömlek mi ayna mı yoksa kadeh mi olduğunu bilememiştir. Sevgiliden çok fazla etkilendiği için gözü başka bir şeyi görmemiştir.

Hazef makbûl idi dürr ü güherden

Cehâlet mu'teber idi hünerden (Sünbülzâde Vehbî D, K 7, b. 86, s. 69)

"Çanak çömlek, inci ve cevherden (daha çok) beğenilendir; cahillik, marifetten saygındı."

Sultan Selim'in divan tertibi sebebiyle yazılan kaside beytinde şair, çanak çömleğin inci ve mücevherlerden daha çok beğenilen; cahilliğin ise marifetli olmaktan çok daha saygın olduğunu belirtmiştir.

Anı teşbîh eylemem akrânına

Bir midir cevherle hiç seng-i hazef (Leylâ Hanım D, Ta 32, b. 2, s. 214)

"Onu yaşıtına benzetmem; hiç cevherle çanak çömlek taşı bir midir?"

Münîr Bey'in Edirne'de bir memurluğa tayini için yazılan tarih beytinde şair, onu övmüştür. Onun yaşıtlarına benzemediğini söyleyen Leylâ Hanım, cevher olan onunla çanak çömlek taşı olan yaşıtlarının bir olmayacağını anlatmıştır.

Taranan divanların 10'unda hazef kelimesi geçmesine rağmen hazefiyye kelimesi hiçbirinde bulunmamıştır. Hazef, en fazla Nailî Divanı'nda yer almıştır.

4.4.10. Hokka: İçine mürekkep konan maden, cam veya topraktan yapılmış küçük kap; içine tükürülen kap; hile, oyun, düzenbazlık; küçük, yuvarlak ve ekseriya yekpare kutu; yazı yazmak için mürekkep veya lal konan zarf; hokkabazın el çabukluğuyla evirip çevirdiği kutu (Pala, 2002, s. 222; Devellioğlu, 2004, s. 375; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 362; Kanar, 2010, s. 624; Parlatır, 2014, s. 641).

Hokka-i la'lde incü düzümini gördüm

Sorıcağaz leb ü dendân didiler gerçek mi (Kadı Burhaneddin D, 157, b. 6, s. 62)

"Lal hokkasında inci dizisini gördüm; dudak ve diş dediler gerçek mi soracağım."

Lal hokkası olarak bahsedilen sevgilinin kırmızı dudaklarıdır. İnci dizisi ise dişlerdir. Âşık, başkalarından aldığı bu cevaba inanmamış ve sevgiliye bunun doğru olup olmadığını soracağını söylemiştir.

Hokka-i yâkûttan mühr açtığınca zer saçar

Ya'nî dilber söze gelse dürr ü gevherler saçar (Şeyhî D, G 20, b. 1, s. 116)

"Yakut hokkadan mühür açtığında altın saçar; yani sevgili söze gelse inci ve cevherler saçar."

Yakut hokka, sevgilinin ağzı olarak düşünülmüştür. Dudakların kırmızılığı ile yakut arasında ilgi kurulmuştur. Hokkanın mührü açıldığında yani sevgili ağzını açıp konuşmaya başladığında etrafa altınlar saçmaktadır. Ayrıca konuşunca inci gibi dişleri de gözükür. Âşık, bu altınların inci ve mücevher olduğunu söylemiştir.

Degüldür la'l-i nâbuñda görinen sîm dendânuñ

Dizilmiş hokka-i yâkût-ı ahmer içre lü'lûdur (Bâkî D, G 170, b. 2, s. 207)

"Saf lalinde görünen gümüş dişin değildir; kırmızı yakut hokkası içinde dizilmiş incidir."

Saf lal, sevgilinin dudağıdır. Onun içerisinde görünen gümüş dişlerin kırmızı yakut hokkasında saklanan inci dizisine benzediği söylenilmiştir. Sevgilinin dişleri gelenekte inci olarak düşünülmüştür.

Gonca la'lîn hokka sîmîn mührelerdir jâleler

Oynadur gül meclisinde hokka-bâz olmış sabâ (Emrî D, G 11, b. 2, s. 41)

"Kırmızı renkli gonca, gümüş renkli hokka, çiyler mühürlerdir; sabah rüzgârı gül meclisinde hokkabaz olmuş oynatır."

Kırmızı renkli gonca dudaklar, gümüş renkli hokka dişler ve çiyler ise ağız suyudur. Bunlar hep bir arada bulunmuştur. Sabah rüzgârı onların kokularını etrafa saçtığı için bir hokkabaz olarak düşünülmektedir.

Derd-i hırmana tabîb olsa revâdır kalemin

Hokka-i Çinî devât ana mürekkeb merhem (Nef‘î D, K 51, b. 35, s. 221)

“Kalemin ümitsizlik derdine doktor olsa uygundur; ona çini hokka, divit, mürekkep merhem(dir).”

Şeyhülislam Muhammed Efendi’yi övmek için yazılan kaside beytinde şair, kalemin ümitsizlik derdinin doktoru olduğunu söylemiştir. Bu doktora çini hokka, divit ve mürekkebin ancak merhem olabileceğinden bahsedilmiştir.

Mühre-i mihr ü mehüñ gerdûn derûn-ı hokkadan
Birini izhâr idüp birini gizler rûz u şeb (Neşâtî D, K 2, b. 5, s. 5)

“Gökyüzü güneş ve ayın mührünün hokka gönlünden; gündüz ve gece birini gösterip birini gizler.”

Gece ve gündüzün nasıl oluştuğunun anlatıldığı beyitte şair, gökyüzünün güneş ve ayın mührünü açtığı söylenilmiştir. Mührün açılma şekli ise gece ve gündüz birinin ortaya çıkıp birinin kaybolmasına bağlıdır.

O deñlü gül rûhuñuñ vasfın eyledüm tas‘îd
Devât u hokkalarumdan bütün gül-âb kokar (Kânî D, E 28, s. 451)

“Gül canının hâlini o kadar yukarı çıkardım; divit ve hokkalarımdan bütün gül suyu kokar.”

Âşık, sevgilinin gül canının yukarılara taşımış yani yazdıklarıyla onun değerinin artmasını sağlamıştır. Bu nedenle divit ve hokkalarının hepsinde mürekkep yerine gül suyu olmuştur. Yazdıkları sevgili gibi gül kokmaktadır.

Pür-mey-i gül-gûn görüp sandım dehân-ı yârda
Hokka-i yâkûtda la’l-i Bedahşân’dır kadeh (Sünbülzâde Vehbî D, G 37, b. 4, s. 371)

“Sevgilinin ağzında gül renkli içki sahibi(ni) görüp sandım; kadeh yakut hokkada Bedahşân lalidir.”

Sevgilinin ağzındaki içkiyi gören âşık, içki kadehini yakut hokkada görünen Bedahşân laline benzetmiştir. Yakut hokka ile sevgilinin ağzı, Bedahşân lali ile şarap kastedilmiştir.

Kelime, taranılan divanların 21’inde yer almıştır. En fazla yer aldığı divan ise Ahmet Paşa’ya aittir. Çoğunlukla sevgiliyle alakalı kullanılmıştır.

4.4.11. İbrîk: Toprak veya madenden yapılmış, kulplu ve emzikli su kabı; ibrik; güğüm; testi; su ve sulu maddeler koymaya ve saklamaya yarayan kulplu ve emzikli kap (Devellioğlu, 2004, s. 404; Ahterî Mustafa Efendi, 2009, s. 407; Kanar, 2010, s. 68; Parlatır, 2014, s. 682).

Göñül küdûretin ibrîk suyı arıtmaz
Velîkin arıdur anı şarâb-ıla ibrik (Ahmedî D, G 333, b. 3, s. 421)

"Gönül gamını ibrik suyu temizlemez; ama onu ibrik, şarapla temizler."

Âşık, gönlündeki gamı ibrik suyunun temizleyemeyeceğini söylemiştir. Ama bunun ancak şarapla temizlenebileceğini belirtmiştir. Gönül gamını temizleyebilecek tek şey şaraptır. Çünkü o, içildiğinde insanın içini ferahlatıp gönül sıkıntısını alır.

Tasavvuf ehli bulalı safâlarını yüzüñde
Kimi seccâdesin satar girü kor kimi ibrîki (Kadı Burhaneddin D, 66, b. 3, s. 27)

"Tasavvuf sahipleri yüzünde neşesini bulduğunda; kimi seccadesini satar kimi ibriğini geri bırakır."

Beyitte tasavvuf sahiplerinin neşeyi bulduğu zaman kiminin seccadesini sattığı kiminin de ibriğini geride bıraktığı söylenilmiştir. Onların neşeye erişmesi ancak sarhoş olmalarıyla olacaktır.

İbrîk-i zerden sâkıyâ la'l-i müzâbı kıl revân
Altun olur işüñ hemân Kibrît-i ahmer kendidür (Bâkî D, G 95, b. 3, s. 159)

"Ey saki! Altın ibrikten şarabı akıt; işin hemen altın olur, kırmızı kükürt kendisidir."

Âşık, saki olan sevgiliye seslenmiştir. Onun altın ibrikten şarabı akıtmasını istemiştir. Eğer ondan içerse işinin altın olacağını; çünkü o şarabın kırmızı kükürt olduğunu belirtmiştir. Kimya ilmine telmih yapılmıştır.

Hôş güzeldür sırça ibrîkuñ senüñ ey mey-perest
Kim emerse serça barmagın olur fi'l-hâl mest (Emrî D, Muk 33, s. 304)

"Ey sürekli şarap içen! Senin cam ibriğin hoş, güzeldir; kim serçe parmağını emerse hemen sarhoş olur."

Âşık, beyitte kendisine seslenmiştir. Sevgilinin camdan ibriğinin hoş olduğunu söyleyen âşık, onun serçe barmağını yani emziğini emen kişinin hemen sarhoş olacağını söylemiştir. Sadece bir damla bile sarhoş olmasına yetecektir.

Hilâl ibrîk-i sîmîn taşt-i zer mihr âb-i ruhsârun

O şeb çerh eyledi pâyuna rîzân ebr-i nîsânî (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 2, b. 64, s. 35)

"Gümüş ibriğin yeni ay, güneş altın leğenin yüzünün suyu (hürmetine); felek o gece ayağına bereket akıttı."

Na'ت özelliği gösteren kaside beytinde şair, Hz. Muhammed'in büyüklüğüyle gök cisimleri arasında ilgi kurmuştur. Ayı onun gümüş ibriği, güneşi ise leğeni yapan şair onun yüzü suyu hürmetine feleğin o gece ayağına bereket akıttığını söylemiştir.

Sensin ol sultân-ı âlişan k'olur bezminde cem'

Zührenin çengi mehin ibrıki mihrin micmeri (Nedîm D, K 5, b. 25, s. 38)

"O şan ve şerefi büyük olan sultan sensin ki meclisinde Zühre'nin çengi, ayın ibriği, güneşin buhurdanı toplanır."

Sultan Ahmed için yazılan kaside beytinde şair, onu övmüştür. Şan ve şerefli sultanın o olduğunu söylemiştir. Meclisinde Zühre, ay ve güneş toplanmaktadır. Gökyüzünde kurulmuş bir içki meclisi tasviri yapılmıştır.

Köhne-ibrîk-i vuzû-yı zâhid olsaydı şikest

Verdim ey mînâ-şiken bu inkisârımdır benim (Sünbülzâde Vehbî D, G 189, b. 7, s. 472)

"Ey şişe kıran! (Beddua) verdim bu benim bedduamdır; zahitin abdestinin eski ibriği kırık olsaydı."

Âşık, bu beyitte zahide beddua vermiştir. Şişe kıran olarak seslendiği zahittir. Onun abdest aldığı ibriğin kırılmasını ve abdest alamayacak duruma gelmesini istemiştir.

İbrîk kelimesi taranan divanların yedisinde geçmiştir. En çok yer aldığı divan Ahmedî'ye aittir. İçki meclisiyle ve içkiyle kullanımı dikkat çekmiştir.

4.4.12. Kâse: Çiniden, fağfurdan, billurdan, porselenden, maddeden veya topraktan yapılmış çanak; bazı nesnelerin kâse gibi olan çukuru; başı kaplayan, beyni örten

kemik; Osmanlı alfabesindeki: sin (س), şin (ش), sad (ص), dad (ض) harflerinin çanağı; kap, çanak; kadeh, peymane; kafatası; kûze; tas; kaşık ve benzeri şeylerin çukuru; kafatası kemiklerinin beyni çevreleyen kısmının yukarısı (Pala, 2002, s. 271; Devellioğlu, 2004, s. 492; Kanar, 2010, s. 1193; Parlatır, 2014, s. 854).

Kâs-ı şerâb-ıla başuñuñ kâsesini kıl
Tolu sürûr u nûr irince sadâ-yı kûs (Ahmedî D, G 293, b. 2, s. 401)

"Davul sesi sevinç ve aydınlık(la) ulaşınca şarap kâsesiyle başının kâsesini kadeh yap."

Beyitte düğün veya eğlence tasviri yapılmıştır. Âşık, davul sesi gelmeye başladığında şarap kâsesini de başının kâsesini yani kafatasını da kadeh olarak kullanmaya başlayacaktır. Eğlenip rahatlayacaktır.

Başmağından za'ferin görüb gözüm merdümleri
Kâse-i çeşmimde ezdi kara bağrım kanını (Necatî Beg D, G 583, b. 6, s. 410)

"Gözüm(ün) göz bebekleri ayakkabından zaferini görüp; gözümün kâsesinde kara bağrım(ın) kanını ezdi."

Âşığın göz bebekleri sevgilinin ayakkabısından zaferi görmüştür. Sevgili, âşığın olduğu yere gelmektedir. Bu zafer karşısında âşık gözlerinden kanlı yaşlar akıtmaya başlamıştır.

Mey-i ma'nâyı kaşuñ yâdına çekmek dilesem
Câm olur kâse-i nûn noktası üstinde habâb (Emrî D, G 53, b. 2, s. 61)

"Mana şarabını kaşın hatrına çekmek dilesem; nun kâsesi kadeh, noktası üzerinde su kabarcığı olur."

Mana şarabını kaşın hatırlamasını isteyen âşık; nun kâsesini kadeh, noktasını su kabarcığı yapmıştır. Nun harfi şekli nedeniyle kâseye benzemektedir. Beyitte onun üzerindeki nokta da şarabın üzerindeki su kabarcığı olarak düşünülmüştür.

Âşiyân-ı bülbül-i cândur elinde kâsesi
Bir yüzi gül kâmeti serv-i revândur kâse-bâz (Nev'î D, G 168, b. 2, s. 331)

“Kâse çeviren(in) bir yüzü gül, boyu salınan servidir; elinde(ki) kâsesi gönül bülbülünün yuvasıdır.”

Kâsebâzın elindeki kâse gönül bülbülünün yuvası olarak düşünülmüştür. Yüzü güle benzeyen, boyu servi gibi olan sevgili, kâsebâz olarak nitelendirilmiştir. Bülbül ise âşığı temsil etmiştir.

Bu lâciverdî kâsede her subh mihr altun ezer
Vasf-ı cemâlin yazmağa cânâ gerekdir hall-i zer (Yahyâ D, G 49, b. 1, s. 49)

“Güneş bu lacivert renkli kâsede her sabah altın ezer; ey sevgili yüz güzelliğinin hâlini yazmaya altın tahlili gerektir.”

Lacivert renkli kâse, gökyüzüdür. Güneş her sabah onun üzerinde altın ezmekte yani doğmaktadır. Sevgili, güneş olarak düşünülmüştür. Âşık, sevgiliye seslenmiştir. Onun güzelliğini anlatmak için altın tahlili yapmayı bilen birisinin olması gerektiğini söylemiştir.

‘Aks-i rûy-ı âteşîn-i sâkî-i gül-çehreden
Kâse-i hurşîde döndü bezm-i ‘ayşıñ sâgarı (Sünbülzâde Vehbî D, K 23, b. 66, s. 156)

“Gül yüzlü sakinin ateş renkli yanağının yansımasından; yaşama meclisinin kadehi güneş kâsesine döndü.”

Sultan Selim için yazılmış kaside beytinde şair, saki olan sultanın gül renkli yanağının yansımasından yaşama meclisindeki kadehin güneş kâsesine benzediğini söylemiştir.

Başına çal kâse-i mihr ü mehi ey çarh-ı dûn
Va’d ile bîzâr-ı eyyâm u şuhûr etdin beni (Şeyh Gâlib D, G 333, b. 6, s. 428)

“Ey alçak felek! Güneş ve ay kâsesini başına çal; beni söz vermeyle günler ve aylar küskünü ettin.”

Feleği alçak olarak nitelendiren âşık, ona seslenmiştir. Güneş ve ayı alarak başına çalmasını söylemiştir. Ona sürekli söz verip yerine getirmediği için sinirlenen âşık gün ve aylara küstüğünden bahsetmiştir.

İdersiñ gönlümi vîrân dirsiñ yine âbâd it

İdüp bir kâseyi biñ pâre yap kâbilse sultânım (Şeref Hanım D, Kı 19, b. 2, s. 506)

"Gönlümü kederli edersin yine şen ol dersin; sultanım kâseyi bin parça edip olursa bir yap."

Âşık, sevgiliye gönlünü kederlendirdiğini söylemiştir. Bunu yapmasına rağmen sevgili ondan şen olmasını istemiştir. Sultan olan sevgiliye seslenen âşık hâlini kâsenin kırılıp tekrar bir parça olamamasına benzetmiştir. Beyitte âşık, sevgiliye sitemlidir.

Taranılan divanların 23'ünde kelimeyle ilgili örneklere rastlanılmıştır. En çok örnek ise Ahmet Paşa Divanı'ndadır. "Güneş" kelimesiyle çokça yer almıştır.

4.4.13. Kûze: Su testisi, kâse; testi; saksı (Pala, 2002, s. 293; Devellioğlu, 2004, s. 532; Kanar, 2010, s. 1240; Parlatır, 2014, s. 944).

Sîret severem sûrete yohdur meyelânum

Bezmi dilerüz maksudumuz kûze degüldür (Kadı Burhaneddin D, 696, b. 2, s. 274)

"Ahlakı severim, görünüşe meylim yoktur; isteğimiz su testisi değildir, meclisi dileriz."

Âşık; ahlakı seven, görünüşe meyli olmayan biri olarak kendisini tanımlamıştır. İstediğinin su testisi değil içki meclisi olduğunu söylemiştir. Çünkü orada sevgiliyi görebilecektir.

Her ne türlü kûzeden kim âb içer ol lâ'l-i leb

Reşk eder ol kûzeye cennetde kevser şerbeti (Ahmet Paşa D, G 350, b. 4, s. 287)

"O dudağının lali her ne çeşit testiden ki su içer; o testiyi cennette Kevser şerbeti kıskanır."

Âşık, sevgilinin dudağını övmüştür. Onun ne tür testiden su içerse içsin Kevser şerbeti tarafından kıskanılacağını söylemiştir. Onun lal dudakları Kevser şerbetinden bile daha tatlı ve güzeldir.

Bihişt-i câvidânîdür cemâlüñ ol dehen gûyâ

Leb-â-leb âb-ı Kevserle tolu bir la'lden kûze (Bâkî D, G 417, b. 3, s. 357)

“Yüz güzelliğin sonsuz cennettir; o ağız sanki ağzına kadar Kevser suyuyla dolu bir lalden testi(dir).”

Âşık, sevgilinin yüzünün güzelliğini cennetle kıyaslamıştır. Onların sanki ağzına kadar Kevser suyuyla dolu lalden bir testiye benzediğini söylemiştir. Ağız kırmızılığı nedeniyle lale, yüz de güzelliğiyle cennete benzetilmiştir.

Dest-bûsı arzusiyle ger ölsem dostlar
Kûze eylen toprağım sunun anınla yâre su (Fuzûlî D, K 3, b. 12, s. 32)

“Dostlar eğer el öpme arzusuyla öl(ür)sem; toprağım(ı) testi eyleyin onunla sevgiliye su sunun.”

Şair, kaside beytinde dostlarıyla konuşmaktadır. Bahsettiği kişinin elini öpmeden ölürse toprağının testi yapılmasını ve bu testiyle o kişiye su sunulmasını istediğini belirtmiştir.

Takınıp kûze-i mihr ü mehi dôlâb-ı felek
Bağ-ı hüsnün suvarır eşkime her an batar (Hayâlî D, G 135, b. 3, s. 135)

“Dönen felek güneş ve ay testisi takınıp; güzelliğinin bağını sular, gözyaşıma her zaman gömülür.”

Güneş ve ay testi olarak nitelendirilmiştir. Dönen felek ise gündüz ve gecenin oluşması anlamındadır. Güneş ve ay, gece gündüz demeden sevgilinin bağını sulamışlardır. Felek ise âşığın gözyaşlarına her zaman maruz kalmıştır.

Yok tende tâb dilde olan sûza neylesin
Yandı kebâb-ı laht-ı ciğer kûze neylesin (Nailî D, G 273, b. 1, s. 274)

“Vücutta kuvvet yok, gönülde olan ateşe ne yapsın; ciğer parçası kebabı yandı, su testisi ne yapsın?”

Âşık, vücudunda içerisindeki ateşi söndürecek güç olmadığını söylemiştir. Gönlü bir ciğer parçası gibi kebap olmuştur. Yanan yandığı için artık su testisinin yapabileceği bir şey kalmamıştır.

Söyleyin sâkîye öldükde Nedîm-i zârına
Eylesin tahmîr-i hışt-ı lahd hâk-i kûzeden (Nedîm D, G 110, b. 5, s. 308)

“Sakiye söyleyin inleyen Nedîm’ine ölünce; testi toprağından mezar tuğlasının mayası yapsın.”

Saki olarak bahsedilen kişi sevgilidir. Nedîm, öldüğü zaman testi toprağından sevgilinin mezarındaki tuğlalara maya yapmasını istemiştir. Şair, sevgilinin mezarını kendi elleriyle yapmasını dilemiştir ve bu mezar saki olan sevgilinin taşıdığı testinin mayasından olmalıdır.

Taranılan divanların 11'inde kelimeyle ilgili örnekler bulunmuştur. En çok örnek Ahmet Paşa'ya aittir. Sevgiliyle alakalı olan beyit örnekleri dikkat çekmiştir.

4.4.16. Sebû: Şarap kabının büyüklerinden sayılır; şarap testisi; testi; şarap kabı; vahdet şarabının kadehi (Onay, 2000, s. 395; Pala, 2002, s. 406; Devellioğlu, 2004, s. 925; Kanar, 2010, s. 850; Parlatır, 2014, s. 1470).

Yüregüm sebû-yı hûndur yüregini taş sanasın
Hele bu fidâdur aña ger ura taşı sebûya (Kadı Burhaneddin D, 865, b. 3, s. 337)

"Yüreğim kan testisidir, yüreğini taş zannedersin; eğer taşı testiye vursa madem bu ona fidyedir."

Âşık, sevgiliye kendi yüreğinin kan testisi olduğunu söylemiştir. Sevgilinin kendi yüreğini taş zannetmesinin yanında onun yüreği daha kötü hâldedir. Sevgili taş yüreğini testi olan âşığın yüreğine vuracak olursa bunun onun için fidye olacağını söylemiştir.

Ölsem lebin için eyleseler toprağın sebû
Su koysan ol sebûya şarâp akısar lezîz (Ahmet Paşa D, G 31, b. 5, s. 134)

"Dudağın için ölsem toprağımı testi yapsalar; su koysan o testiye lezzetli şarap akar."

Âşık, sevgilinin kırmızı dudağı yüzünden ölecek olursa toprağından testi yapılmasını istemiştir. Bu testinin sevgiliye verilmesini dileyen âşık, ona su konduğunda suyun lezzetli şaraba döneceğini söylemiştir.

Bûy-i bahâr u zülf-i nigâr u kenâr-ı cû
Sâkî-i gül-ruh ile husûsâ ola sebû (Nev'î D, G 383, b. 1, s. 458)

"Bahar kokusu ve sevgilinin saçı ve ırmak kıyısı; gül yanaklı (güzel) sakiyle ayrıca testi olsa."

Beyitte bahar tasviri yapılmıştır. Âşık, baharın kokusuyla ırmak kenarındadır. Sevgilinin saçının hayalini kurmaktadır. Sevgili olan sakinin de gül yanaklarıyla elinde şarap testisiyle bulunduğu yere gelmesini dilemiştir.

Lutf eyle sâkî nâzı ko mey sun ki kalmaz böyle bu
Dolsun sürâhî vü sebû boş durmasın peymâne hem (Nef'î D, K 15, b. 9, s. 95)

"Saki iyilik et nazı bırak içki sun ki bu böyle kalmaz; sürahi ve testi dolsun hem kadeh boş durmasın."

Sultan Murâd'ı övmek için yazılan kaside beytinde şair, içki meclisi tasviri yapmıştır. Sakinin iyilik ederek içki sunmasını isteyen Nef'î sürahi ve testinin sürekli dolu olmasını, kadehinin hiç boş kalmamasını istemiştir.

O tâb-ı hüsn ile gel bezmi teşrîf eyle de seyr it
Sebûlar şem'üñe sâgar gibi pervâne olmaz mı (Neşâtî D, G 135, b. 3, s. 162)

"O yüz güzelliğinin tazeliğiyle gel, meclisi şereflendir de seyret; testiler mumuna kadeh gibi pervane olmaz mı?"

Âşık, sevgilinin meclise gelerek orayı şereflendirmesini istemiştir. Testileri muma ve kadehi de pervaneye benzeten âşık, bize mum ve pervane olayını hatırlatmıştır. Kadeh testideki şarap için sürekli testinin etrafında dönmektedir.

Sâmî bahâr geldi yine bezm-i bâgda
Bir elde câm-i bâde bir elde sebû gerek (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, G 68, b. 6, s. 341)

"Sâmî bağ meclisinde yine bahar geldi; bir elde içki kadehi, bir elde testi gerek."

Beyitte baharın geldiği ve içki meclisinin kurulması gerektiğinden bahsedilmiştir. Âşık, içki meclisinin de kurulmasıyla artık bir elinde içki kadehi bir elinde testi ile ortalıkta gezecektir.

Hased ol rinde kim tenhâ çekilmiş gûşe-i bâga
Sebû zânûda destinde kadeh dilber kucagında (Sünbülzâde Vehbî D, G 231, b. 4, s. 501)

“O rinde kıskançlık (duyarım) ki bağ köşesi(nde) tenha(ya) çekilmiş; testi dizinde, elinde kadeh, sevgili kucağında(dır).”

Âşık, içki meclisinde gördüğü rindi kıskanmıştır. Çünkü o bağ köşesinde tenhaya çekilerek testiyi dizine koymuştur. Elinde kadeh vardır ve sevgili kucağındadır. Âşık, böyle bir durumda olmadığı için onu kıskanmıştır.

Yâd-ı rûyuñla idüp meclisi âmâde bu şeb
Şevk-i la‘liñle sebûda kızarur bâde bu şeb (Leylâ Hanım D, G 10, b. 1, s. 235)

“Bu gece meclisi yüzünün hatrıyla hazırlayıp; bu gece dudağının neşesiyle testide içki kızarır.”

Âşık, içki meclisini bu gece sevgilinin yüzü suyu hürmetine hazırlayacağını söylemiştir. Onun dudağının neşesiyle testinin içerisindeki içki kızarmaya yani utanmaya başlayacaktır; çünkü sevgilinin dudağı onun renginden daha kırmızıdır.

Kelime, taranan divanların 20’sinde geçmiştir. En fazla yer aldığı divan ise Nev’îzâde Atâyî’ye aittir. Örnekler daha çok içki meclisleriyle ilgili tasvirleri içermiştir.

4.4.18. Sifâl/ Sifâle: Testi, çömlek ve saksı parçaları; çanak, çömlek; fıstık, ceviz, bâdem kabuğu; orak; seramik; kiremit; saksı; çanak, çömlek parçası; içki çanağı; yol çanağı (Onay, 2000, s. 402; Pala, 2002, s. 417; Devellioğlu, 2004, s. 951; Kanar, 2010, s. 897; Parlatır, 2014, s. 1509).

Gör kuvvet-i hamrı ki neyimiş zihî hammâr
Ki esrüg ider cür‘ası bir pâre sifâli (Kadı Burhaneddin D, 968, b. 6, s. 375)

“Aferin! Şarabın kuvvetini gör ki şarapçı neymiş; yudumu ki bir parça çanağı sarhoş eder.”

Âşık, aşk şarabının kuvvetinin yanında şarap içenlerin şarabının hiçbir şey olmadığını söylemiştir. Bu öyle bir şaraptır ki bir yudumu içerisine konduğu çanak parçasını dahi sarhoş edebilmiştir.

Seg-i kûyuñ sifâli baña yegdür
Şarâb-ı kevser ile câm-ı Cemden (Mesîhî D, G 177, b. 3, s. 227)

“Mahallenin köpeklerinin çanağı bana Kevser şarabı ile Cem’in kadehinden daha üstündür.”

Âşık, sevgilinin mahallesindeki köpek olarak nitelendirdiği rakiplerin çanağının kendisi için Kevser şarabı ve Cem’in kadehinden daha değerli olduğunu söylemiştir. Çünkü onun sayesinde rakiplerinin açıklarını yakalayabilecektir.

Hoş durur dilde hayâl-i hattı cânân beslemek
Yaraşır zirâ sifâl içinde reyhân beslemek (Necatî Beg D, G 304, b. 1, s. 287)

“Gönülde sevgili(nin) ayva tüyünün hayalini büyütmek hoştur; çünkü çanak içinde reyhan beslemek yakışır.”

Âşık, gönlünde sevgilinin ayva tüyünün hayalini kurmuştur. Bu hayal çanak içerisinde reyhan beslemek olarak açıklanmıştır. Gelenekte ayva tüyleri reyhan olarak nitelendirilmiştir. Böylece çanak da âşığın gönlü olmuştur.

Şem‘-i rûyuñsuz sifâl-i tende her şeb ben zelîl
Yakarın iç yagı ile rişte-i cândan fitîl (Emrî D, Muk 293, s. 353)

“Ben her gece yüzünün mumu olmadan beden çanağında hakir; iç yağıyla can ipliğinden fitil yakarım.”

Âşık, kendisini hakir olarak görür. Bunun nedeni ise her gece sevgilinin yüzü olmadan kendi kendine can ipliğini yakarak kendini aydınlatmasıdır. Bu aydınlatma âşığın kendi ömrünü bitirmesi şeklinde olmuştur. Sevgilinin yüzü tarafından aydınlanamadığı için kendisini değersiz hissetmiştir.

Gören her taze dâgum oñmaduk başumda ey Nev‘î
Sanur bitmiş şikeste bir sifâl içre karanfüller (Nev‘î D, G 80, b. 5, s. 277)

“Ey Nev‘î! Uğursuz başımda her taze yaramı gören; kırık bir çanak içerisinde karanfiller büyümüş sanır.”

Şair, kendisine seslenir. Uğursuz başındaki yarayı görenlerin onu kırık bir çanak içerisindeki karanfiller olarak zannettiklerini söylemiştir. Yara ile karanfil arasında renk ve şekil yönünden benzerlik kurulmuştur.

Şikeste bir sifâl olsun nemiz var sâgar-ı Cemde

Garaz bir neşve tahsîl eylemekdir bezm-i âlemde (Yahyâ D, G 335, b. 1, s. 192)

"Cem kadehinde kırık bir çanak olsun neyimiz var; kin dünya meclisinde bir neşe(yi) ele geçirmektedir."

Âşık, dünyada kırık bir çanak dahi olsun hiçbir şeyinin olmadığından bahsetmiştir. Ayrıca kinin artık dünyadaki neşeyi yavaş yavaş ele geçirmeye başladığına da değinmiştir.

Olur sifâl-i nigîn içre kendü âbından
Şüküfte la'l-i Bedahşândan gül-i bî-hâr (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, K 20, b. 17, s. 128)

"Yüzük çanağı içerisinde kendi suyundan açılmış Bedahşân lalinden dikensiz gül olur."

Bir vezir için yazılmış bahariye kasidesi beytinde şair, yüzük çanağı içerisinde kendi kendine Bedahşân lali gibi değerli ve kırmızı dikensiz bir gül açıldığını söylemiştir.

Sebû-yı hâtır-ı fikr-i lebüñ eyler şikest âhir
Sifâl-i bâde pâk olmaz ne deñlü şüst-şû itsek (Kânî D, G 101, b. 2, s. 327)

"Dudağının fikrinin gönül testisi(ni) son olarak kırar; içki çanağı ne kadar yıkasak (da) temiz olmaz."

Beyitte âşık, sevgilinin dudağını düşünür. Onun gönül testisini artık son olarak kırmıştır. İçki çanağının ne kadar yıkanırsa yıkansın temiz olmayacağından bahsetmiştir.

Taranan divanların 17'sinde kelimeyle ilgili örneğe rastlanmıştır. En çok örnek Hayâlî'ye aittir. Kelime çoğunlukla "kırık testi, çanak" olarak düşünülmüştür. Ayrıca içerisinde çiçek yetiştirildiğinden de bahsedilmiştir.

Kaynaklarda, topraktan yapıldığı belirtilen nesneler geçmesine rağmen taradığımız divanlarda bulamadıklarımız vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: evânî-i türâbe/ evânî-i türâbiyye, fahhâr, kûze-i sifâlîn, pîh-sûz, seramik, sifâlîn.

4.5. Divan Şiirinde Âşık-Sevgili-Toprak İlgisi

4.5.1. Âşık-Toprak

Âşığın toprakla alakası kendini aşağı görmesi, alçak gönüllülük ve sevgiliyi yüceltme isteğine bağlıdır. Sevgilinin ayakları altında bulunma arzusu, bu sayede ona yakın olabileceğini düşünmesi de toprak ile ilişkisini belirtmektedir (Sefercioğlu, 2001, s. 269).

Bedenin toprak olarak hayal edilmesi âşığın sevgiliye yakın olmak istemesine dayanmaktadır. Onun gözüne girmek için bedenini yolunda toprak etmelidir. Sevgilinin ayağını öpebilmesi de yine bedenini onun ayakları altında toprak etmesine bağlıdır (Sefercioğlu, 2001, s. 301).

Cihânı oda yakardum hevâ-yı âhum ile
Gözüm yaşına degülmisse hâk-i cismi gârik (Ahmed-i Dâ'î D, G 261, b. 4, s. 230)

"Beden toprağı gözümün yaşına batmamışsa; dünyayı ahımın rüzgârı ile ateşe verirdim."

Âşık, bedeninin toprağının gözyaşlarıyla ıslanmasını istemiştir. Eğer ıslanmamışsa dünyayı ahının rüzgârıyla ateşe verecektir. Âşığın ahı gönlünden gelmektedir. Bu nedenle yakıcı özelliğe sahiptir.

Gül açar her ten-i hâkîde gerçi gülbün-i tîrüñ
Velî hâk-i ten-i zerdümde açdugı olur ra'nâ (Emrî D, G 25, b. 4, s. 49)

"Gerçi okun gül bitirdiği yer toprak renkli her bedende gül açar; ama sarı beden toprağımda açtığı güzel olur."

Sevgilinin attığı oklar yani bakışları, âşıkların toprak renkli bedenlerinde güle benzeyen yaralar açmıştır. Âşık, bu yaraların toprak renkli her bedende açıldığından şikâyetçidir. Yaraların sadece kendi sararmış, bitkin bedeninde açtığında güzel olduğunu söylemiştir.

Girmek olmaz gözüñe gönlüñe ey şâh meger
Hâk-i ten sûde olup kühl-i Safâhân'a girem (Nev'î D, G 304, b. 4, s. 412)

"Ey padişah! Madem gözüne, gönlüne girmek olmaz; beden toprağı(m) ezilip Isfahan sürmesine gireyim."

Âşık, padişah olan sevgiliye seslenir. Ona gözüne de gönlüne de giremediği için sitem eder. Eğer bunları onun isteğiyle yapamıyorsa beden toprağını ezerek Isfahan sürmesi haline getirip gözüne girecektir. Gözüne girmek, hem sevgilinin sürme olarak gözünde bulunması hem de sevgili tarafından onaylanması şeklinde iki anlamda kullanılmıştır.

Cismümi hâk eyledüm hâk üzre cevlânuñ görüp
Sînemi çâk eyledüm çâk-i girîbânuñ görüp (Nev'îzâde Atâyî D, G 13, b. 1, s. 175)

"Toprak üzerinde gezindiğini görüp bedenimi toprak ettim; yaka yırtmacını görüp sinemi yırttım."

Âşık, sevgilinin toprak üzerinde gezindiğini görmüştür ve kendi bedenini de onun üzerinde gezinmesi için toprak etmiştir. Sevgili için toprak olmaya razı olmuştur. Ayrıca sevgilinin yakasındaki yırtmacı görüp o da sinesini yırtmış ve kendisine onunki gibi bir yırtmaç açmıştır.

Toprak ile yüzün ilgisi sarı renkte, ayak altında ve zayıf olmasıdır (Sefercioğlu, 2001, s. 315).

Sararmış beñzümi zülfün ucından hâk-i râh itsem
O müşgîn dâma eşküm dâne rûyum berg-i kâh itsem (Nev'î D, G 314, b. 1, s. 418)

"Saçının ucundan sararmış yüzümü yol toprağı etsem; o misk kokulu tuzağa gözyaşımı tohum, yüzümü saman yaprağı etsem."

Âşığın yüzü sarı renktedir; çünkü aşkından bitkin ve solgun bir hâldedir. Sevgilinin saçları toprakla birlikte ayakaltında olarak düşünülmüştür. Âşık, sevgilinin saçının ucundaki sararmış yüzünü yol toprağı etmiştir. Misk kokulu tuzak saçtır. Âşığın gözyaşları bu tuzak da tohum olmuş, yüzü ise saman yaprağı gibi sararmıştır.

Sine ile toprağın alakası renk yönünden benzemeleri ve sine üzerindeki yaraların bitkiye ve toprak üzerinde bulunan diğer unsurlara benzemesidir (Sefercioğlu, 2001, s. 328).

Oldı ey kaşı kemân her hâk-i sîne gark-ı hûn

Kim gelürse dil harîmine okuñ cândan geçer (Emrî D, G 191, b. 4, s. 125)

"Ey kaşı keman! Her sine toprağı kana batmış oldu; gönül haremine kim gelirse okun candan geçer."

Kaşı keman olarak seslenilen kişi sevgilidir. Sevgili yay gibi olan kaşlarıyla ok olan kirpiklerini âşığın toprak olan sinesine atmış ve yaralar açarak onu kırmızıya boyamıştır. Âşık, sevgilinin gönül haremine gelen kişilerin o okla yaralanarak canından olduğunu söylemiştir.

Nev'iyâ kanı o vâdîler ki her çeşmi gazâl
Hâk-i sînem pây-mâl eylerdi sahrâlar gibi (Nev'î D, G 541, b. 5, s. 548)

"Ey Nev'î! Nerede o vadiler ki her iri ve güzel göz; sinemin toprağını çöller gibi çiğnerdi."

Âşık, kendi kendine sinesinin toprağını çöllerdeki toprak gibi çiğneyen iri ve güzel gözlü sevgililerin olduğu vadinin nerede olduğunu sormuştur. İri ve güzel gözlü olarak bahsedilen ayrıca ceylandır. Çölden ve ceylanlardan bahsedilerek Mecnûn hatırlatılmıştır.

Sevgilinin eşiğinde toprak olmak çok önemlidir. Bu nedenle gönül, haddini bilmeyerek orada toprak olmak ister (Kurnaz, 1987, s. 335).

Tekebbürden beri gerd-i riyâdan pâktır gönlüm
Yolunda pâyimal olmuş bir avuç haktır gönlüm (Hayâlî D, G 335, b. 1, s. 205)

"Gönlüm kibir göstermeden beri ikiyüzlülük tozundan temizdir; gönlüm yolunda çiğnenmiş bir avuç topraktır."

Âşık, kibrin ortaya çıktığı zamandan beri gönlünün öyle şeylere sahip olmadığını söylemiştir. Onun gönlü sevgilinin yolunda bulunan bir avuç topraktan başka bir şey değildir.

4.5.2. Sevgili-Toprak

Sevgilinin âşık için büyük önem taşıyan unsurlarından bir tanesi ayağı toprağıdır. Bir güzellik unsuru olmasının yanında sürme olarak da divanlarda geçmiştir. İnceliği bakımından tûtiyâ olarak ele alınır ve şifa verme özelliğine sahiptir. Sevgilinin ayağı

toprağı ayrıca kıymetsiz şeyleri değerli hale getiren iksir olarak da düşünülmüş ve miske de benzetilmiştir (Kurnaz, 1987, s. 292; Çavuşoğlu, 2001, s. 208-210; Sefercioğlu, 2001, s. 239; Tolasa, 2001, s. 296-297).

Âb-ı Hayâtdur ayaguñ topragı senüñ
Ne nesnedür ki ola kademüñe nisâr gül (Ahmedî D, G 399, b. 4, s. 453)

"Senin ayağının toprağı ölümsüzlük suyudur ki ayağına gül, saçı olsa ne nesnedir?"

Âşık, sevgilinin ayağı toprağının ölümsüzlük suyu olduğunu söylemiştir. Bu suya sahip olmak isteyen gül onun ayağına saçı gibi saçılsa tuhaf olmayacaktır. Âşık için sevgilinin ayağı toprağı çok değerlidir.

Ayağın toprağına cân verse sultânlar ne gam
Nice şehler hâk ediptir Âb-ı Hayvân hasreti (Ahmet Paşa D, G 350, b. 2, s. 287)

"Sultanlar ayağın toprağına can verse ne sıkıntı; nice padişahlar(ı) ölümsüzlük suyu hasreti toprak etmiştir."

Âşık, sevgilinin ayağı toprağı için sultanların canından olabileceğini söylemiştir. Padişah olarak bahsedilen İskender'dir. Hızır ve İlyas'ın ölümsüzlük suyunu bulup içmelerinden sonra onu ölene kadar aramıştır. Âşık da bu olaydan bahsetmiştir.

Tûtiyâ-yi hâk-i pâyın feyzine yol bulmasam
Nûr-i çeşmim ayb kılma kör olur derler garîb (Fuzûlî D, G 35, b. 3, s. 147)

"Ayağı toprağının sürmesinin fazlalığından etkilenmesem; evladım ayıplama kimsesiz kör olur derler."

Âşık, sevgilinin ayağı toprağından yapılan sürmenin fazla olmasından etkilenmiştir. Bu etkilenmesinin kınanmamasını, kimsesi olmayan kişinin kör olduğunu söylemiştir.

Ayagın toprağı olmuş Hayâlî
Verildikde sana evreng-i şâhi (Hayâlî D, G 590, b. 5, s. 294)

"Sana hükümdarlık tahtı verildiğinde; Hayâlî ayağın(ın) toprağı olmuş."

Âşık Hayâlî, sevgiliye hükümdarlık tahtı verildiğinde kendisinin de onun ayağı toprağı olduğunu söylemiştir. Sevgili gelenekte hükümdar olarak düşünülmüştür. Âşık da onun kölesidir.

Neşâti hâk-i pâyın almak istermiş sabâ yâruñ
Sakın aldanmasun ol şûh-ı meh-pâre ayak bassun (Neşâtî D, G 97, b. 6, s. 142)

"Neşâti, sabah rüzgârı sevgilinin ayağı toprağını almak istermiş; o ay parçası güzel sakın aldanmasın, ayak diresin."

Âşık, sabah rüzgârının sevgilinin ayağının toprağını almak istediğini söylemiştir. O ay parçası olan güzelin ona aldanmamasını ayak diretmesini istemiştir. Rüzgâr sevgilinin ayağı toprağını alıp götürecektir ve âşık, onsuz kalacaktır. Bu nedenle sevgilinin ayak diremesini istemiştir.

Ne ayak toprağıyam cevine lâyık olam yârin
Beni ol şehsüvârım hâke yeksân eyleyip neyler (Yahyâ D, G 120, b. 2, s. 84)

"Ne ayak toprağıyım sevgilinin eziyetine layık olayım; o ata iyi binenim, beni toprakla bir edip ne yapar?"

Âşık, sevgilinin ayak toprağı dahi olamayıp onun eziyetlerine layık değildir. Bundan şikâyetçidir. Ata iyi binen olarak nitelendirdiği sevgilinin kendisini toprakla bir ederek yani öldürerek ne yapacağını merak etmiştir.

Revân olursa n'ola hâk-i pâna sîm-i sirişk
Ayaguna senün ey serv-kad akar dünyâ (Arpaemînizâde Mustafa Sâmî D, G 9, b. 4, s. 304)

"Ayak toprağına gümüş gözyaşı akarsa ne olur; ey servi boyu güzel ayağıma senin (için) dünya akar."

Âşık, sevgilinin ayak toprağına gümüş renkli gözyaşı akarsa ne olacağını merak etmiştir. Servi boylu olan sevgiliye seslenen âşık, onun ayağına dünyanın akacağını yani herkesin hayran olduğunu söylemiştir.

Lisân-ı hâl ile var hâk-i pây-ı cânâna

Gel ey sirişk-i Şeref ol revân amân söyle (Şeref Hanım D, G 204, b. 5, s. 419)

"İnsanın hareketlerinden anlaşılanla sevgilinin ayağı toprağına var; ey Şeref'in gözyaşı gel, ak, aman de."

Âşığın hareketlerinden sevgilinin ayağı toprağına gideceği anlaşılmıştır. Kendisine seslenen âşık, gözyaşlarını çağırmış ve akmalarını istemiştir. Ayrıca aman diyerek ağlamaya devam etmiştir.

4.6. Tablolar ve Şekiller

Bu başlık altında taranılan divanlardaki kelimelerin sayısal dökümüne yer verilmiştir. Her yüzyılda incelenen divanlar alfabetik sırayla tablolar hâlinde gösterilmiştir. Kelimelerin yüzyıllara göre dağılımıyla ilgili bilgilere yer verilmiş ve bütün kelimelerin divanlardaki kullanım sıklıklarına dair sayısal bir döküm yapılmıştır.

Tablo 1. XIV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

Divanlar / Kelimeler	AHMEDÎ	KADI BURHANEDDİN
‘Acâc	0	0
‘Aleka	0	0
Âcâk	0	0
Âçâk	0	0
Arz	9	3
Bâdiye (Çöl)	0	1
Bâdiye (Nesne)	0	0
Balçık	1	1
Ber/ Berr	4	4
Beriyye	0	1
Bevbât	0	0
Beyâbân	0	0
Burûşek	0	0
Câm	154	70
Cebel	0	0
Cerre	0	1
Cibâl	2	0
Çamur	0	0
Çöl	0	0
Çömlek	0	0
Dag	7	1
Daş	0	0
Destî	0	0
Deşt	1	0
Dîg	0	0
Eprâ	0	0
Evânî-i türâbe	0	0
Evânî-i türâbiyye	0	0

Divanlar / Kelimeler	AHMEDÎ	KADI BURHANEDDİN
Fahhâr	0	0
Feyfâ'	0	0
Gerd	6	4
Gil	3	7
Gubâr	12	10
Hacer	3	11
Hâk	78	20
Hâkres	0	0
Hazef	0	0
Hazefiyye	0	0
Hokka	1	4
İbrîk	2	1
Kân	12	32
Kara	0	0
Kârre	0	0
Kâse	1	1
Kaya	1	6
Kenâr	3	24
Kil	0	0
Kûh	22	12
Kûh-sâr	6	0
Kum	0	0
Kûze	0	1
Kûze-i sifâlîn	0	0
Lây	0	0
Lefâ	0	0
Mâse	0	0
Mermer	0	3
Merz	0	0

Divanlar / Kelimeler	AHMEDÎ	KADI BURHANEDDİN
Pîh-sûz	0	0
Reml	4	0
Rîg	0	0
Sahrâ'	14	5
Sahre(t)	2	0
Sebû	2	2
Seng	24	23
Seng-i hârâ	6	11
Serâ/ Serâ'	6	0
Seramik	0	0
Sifâl	0	1
Sifâle	0	0
Sifâlîn	0	0
Şûre	2	0
Tag	20	20
Taş	26	48
Testi	0	0
Tıyn	0	1
Tıynet	0	0
Tîn	1	1
Tînet	0	0
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	76	28
Toz	107	55
Türâb	7	8
Türb	0	0
Türbe(t)	0	0
Vâdî	7	1
Yer	1	3
Yeryüzü	0	0

Divanlar / Kelimeler	AHMEDÎ	KADI BURHANEDDİN
Yir	314	122
Yiryüzi	40	2
Zemîn	18	16
Zerre	58	7
TOPLAM	**1063**	**572**

Tablo 2. XV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

Divanlar / Kelimeler	AHMET PAŞA	AHMED-İ DÂ'Î	AVNÎ	MESÎHÎ	NECATÎ BEG	ŞEYHÎ
'Acâc	0	0	0	0	0	0
'Aleka	0	0	0	0	0	0
Âcâk	0	0	0	0	0	0
Âçâk	0	0	0	0	0	0
Arz	9	0	1	1	1	2
Bâdiye (Çöl)	0	0	0	0	0	0
Bâdiye (Nesne)	0	1	0	0	0	0
Balçık	0	0	0	0	0	0
Ber/ Berr	1	0	0	2	8	9
Beriyye	3	0	0	0	0	1
Bevbât	0	0	0	0	0	0
Beyâbân	2	0	3	0	3	0
Burûşek	0	0	0	0	0	0
Câm	62	93	11	37	100	70
Cebel	0	0	0	1	2	1
Cerre	0	0	0	0	0	0
Cibâl	3	0	0	2	2	0
Çamur	0	0	0	0	0	0
Çöl	0	0	0	0	0	0
Çömlek	0	0	0	0	0	0
Dag	4	0	0	1	15	1

Divanlar / Kelimeler	AHMET PAŞA	AHMED-İ DÂ'Î	AVNÎ	MESÎHÎ	NECATÎ BEG	ŞEYHÎ
Daş	0	0	0	0	0	0
Destî	0	0	0	0	1	0
Deşt	0	0	0	0	4	1
Dîg	0	0	0	0	0	1
Eprâ	0	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbe	0	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbiyye	0	0	0	0	0	0
Fahhâr	0	0	0	0	0	0
Feyfâ'	0	0	0	0	0	0
Gerd	11	0	3	8	9	6
Gil	6	0	1	1	0	1
Gubâr	18	5	6	8	17	12
Hacer	2	1	0	2	1	0
Hâk	112	9	16	44	73	40
Hâkres	0	0	0	0	0	0
Hazef	0	0	0	0	0	0
Hazefiyye	0	0	0	0	0	0
Hokka	16	8	0	0	11	6
İbrîk	0	0	0	0	0	0
Kân	18	23	2	13	15	11
Kara	1	0	0	0	4	1
Kârre	0	0	0	0	0	0

Divanlar / Kelimeler	AHMET PAŞA	AHMED-İ DÂ'Î	AVNÎ	MESÎHÎ	NECATÎ BEG	ŞEYHÎ
Kâse	25	0	0	5	6	3
Kaya	1	1	0	3	3	0
Kenâr	35	7	2	8	23	3
Kil	0	0	0	0	0	0
Kûh	6	1	3	4	4	4
Kûh-sâr	4	0	0	7	7	0
Kum	0	1	0	1	1	0
Kûze	6	0	0	1	0	0
Kûze-i sifâlîn	0	0	0	0	0	0
Lây	0	0	0	0	0	0
Lefâ	0	0	0	0	0	0
Mâse	0	0	0	0	0	0
Mermer	2	1	0	3	6	1
Merz	0	0	0	0	0	0
Pîh-sûz	0	0	0	0	0	0
Reml	0	0	0	0	0	0
Rîg	0	0	0	0	0	0
Sahrâ'	16	7	3	6	10	6
Sahre(t)	0	0	0	0	0	0
Sebû	2	0	0	2	1	0
Seng	31	5	2	10	13	1
Seng-i hârâ	1	4	1	0	1	0

Divanlar / Kelimeler	AHMET PAŞA	AHMED-İ DÂ'Î	AVNÎ	MESÎHÎ	NECATÎ BEG	ŞEYHÎ
Serâ/ Serâ'	1	1	0	0	0	0
Seramik	0	0	0	0	0	0
Sifâl	0	0	1	3	2	1
Sifâle	0	0	0	0	0	0
Sifâlîn	0	0	0	0	0	0
Şûre	0	0	0	0	0	0
Tag	0	11	0	18	9	1
Taş	10	12	1	29	54	7
Testi	0	0	0	0	0	0
Tıyn	0	0	0	0	0	0
Tıynet	0	1	0	0	0	0
Tîn	0	0	0	0	1	0
Tînet	2	0	0	0	0	0
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	46	20	0	12	51	23
Toz	23	5	0	15	43	16
Türâb	5	2	1	7	5	4
Türb	0	0	0	0	0	0
Türbe(t)	0	0	0	0	0	0
Vâdî	2	0	1	0	1	0
Yer	77	6	2	55	60	57
Yeryüzü	16	0	0	3	5	3

Divanlar / Kelimeler	AHMET PAŞA	AHMED-İ DÂ'Î	AVNÎ	MESÎHÎ	NECATÎ BEG	ŞEYHÎ
Yir	0	64	10	55	220	0
Yiryüzi	0	5	0	0	4	0
Zemîn	35	5	0	10	19	7
Zerre	15	8	3	6	44	20
TOPLAM	**629**	**307**	**73**	**383**	**859**	**320**

Tablo 3. XVI. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

Divanlar / Kelimeler	BÂKÎ	EMRÎ	FUZÛLÎ	HAYÂLÎ	NEV'Î
'Acâc	0	0	0	0	0
'Aleka	0	0	0	0	0
Âcâk	0	0	0	0	0
Âçâk	0	0	0	0	0
Arz	4	1	5	2	1
Bâdiye (Çöl)	1	0	3	1	1
Bâdiye (Nesne)	1	0	0	0	0
Balçık	0	0	0	0	1
Ber/ Berr	5	1	8	6	2
Beriyye	0	0	0	0	0
Bevbât	0	0	0	0	0
Beyâbân	3	6	7	7	3
Burûşek	0	0	0	0	0
Câm	206	57	69	107	169
Cebel	0	0	0	0	1
Cerre	0	1	0	0	0
Cibâl	2	0	0	2	1
Çamur	0	0	0	0	0
Çöl	0	0	1	0	0
Çömlek	0	0	0	0	0
Dag	0	0	2	11	3
Daş	0	1	3	0	0
Destî	1	1	0	0	0
Deşt	15	16	0	9	11
Dîg	0	0	0	0	0

Divanlar / Kelimeler	BÂKÎ	EMRÎ	FUZÛLÎ	HAYÂLÎ	NEV'Î
Eprâ	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbe	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbiyye	0	0	0	0	0
Fahhâr	0	0	0	0	0
Feyfâ'	0	0	0	0	0
Gerd	9	5	19	24	6
Gil	5	7	0	4	3
Gubâr	31	48	34	42	39
Hacer	0	1	1	0	1
Hâk	135	82	106	137	149
Hâkres	0	0	0	0	0
Hazef	2	0	1	1	0
Hazefiyye	0	0	0	0	0
Hokka	10	11	4	1	6
İbrîk	1	1	0	0	0
Kân	43	2	5	32	23
Kara	2	6	1	1	3
Kârre	0	0	0	0	0
Kâse	12	17	1	22	22
Kaya	2	1	0	3	0
Kenâr	25	14	4	14	37
Kil	0	0	0	0	0
Kûh	14	12	9	22	10
Kûh-sâr	13	5	2	19	9
Kum	1	1	0	2	0

Divanlar / Kelimeler	BÂKÎ	EMRÎ	FUZÛLÎ	HAYÂLÎ	NEV'Î
Kûze	1	1	3	1	0
Kûze-i sifâlîn	0	0	0	0	0
Lây	0	0	0	0	0
Lefâ	0	0	0	0	0
Mâse	0	0	0	0	0
Mermer	4	0	0	0	1
Merz	0	0	0	0	0
Pîh-sûz	0	0	0	0	0
Reml	0	1	1	2	0
Rîg	1	5	1	0	0
Sahrâ'	27	5	31	24	14
Sahre(t)	0	0	0	0	0
Sebû	0	7	2	4	4
Seng	18	17	12	38	50
Seng-i hârâ	1	3	1	10	6
Serâ/ Serâ'	0	0	1	0	1
Seramik	0	0	0	0	0
Sifâl	5	5	0	14	4
Sifâle	0	0	0	0	0
Sifâlîn	0	0	0	0	0
Şûre	0	0	0	0	2
Tag	5	5	0	0	14
Taş	16	44	51	55	24
Testi	0	0	0	0	0
Tıyn	0	0	0	0	0
Tıynet	0	0	1	0	1
Tîn	0	0	1	0	0

Divanlar / Kelimeler	BÂKÎ	EMRÎ	FUZÛLÎ	HAYÂLÎ	NEV'Î
Tînet	0	3	5	1	2
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	10	15	37	24	11
Toz	18	21	2	17	13
Türâb	2	10	2	12	10
Türb	0	0	0	0	0
Türbe(t)	0	0	0	0	0
Vâdî	6	7	9	32	17
Yer	1	5	96	137	2
Yeryüzü	0	0	7	3	0
Yir	162	173	0	1	119
Yiryüzi	2	2	0	0	0
Zemîn	36	19	17	27	44
Zerre	15	36	32	41	25
TOPLAM	**873**	**681**	**597**	**912**	**865**

Tablo 4. XVII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

Divanlar / Kelimeler	NAİLÎ	NEF'Î	NEŞÂTÎ	NEV'İZÂDE ATÂYÎ	YAHYÂ
'Acâc	0	0	0	0	0
'Aleka	0	0	0	0	0
Âcâk	0	0	0	0	0
Âçâk	0	0	0	0	0
Arz	1	3	0	1	0
Bâdiye (Çöl)	15	0	2	2	1
Bâdiye (Nesne)	0	0	0	0	0
Balçık	0	0	0	1	0
Ber/ Berr	1	10	2	4	2
Beriyye	0	0	0	0	0
Bevbât	0	0	0	0	0
Beyâbân	3	2	1	5	3
Burûşek	0	0	0	0	0
Câm	83	88	59	124	115
Cebel	0	1	0	0	0
Cerre	0	0	0	0	1
Cibâl	1	2	0	1	1
Çamur	0	0	0	0	0
Çöl	0	0	0	1	0
Çömlek	0	0	0	0	0
Dag	0	3	1	0	0
Daş	0	0	0	0	0
Destî	0	0	0	0	0
Deşt	8	2	6	13	16
Dîg	0	0	0	0	0

Divanlar / Kelimeler	NAİLÎ	NEF'Î	NEŞÂTÎ	NEV'ÎZÂDE ATÂYÎ	YAHYÂ
Eprâ	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbe	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbiyye	0	0	0	0	0
Fahhâr	0	0	0	0	0
Feyfâ'	0	0	0	0	0
Gerd	16	28	16	4	8
Gil	2	0	0	3	2
Gubâr	22	18	7	44	14
Hacer	0	2	0	0	0
Hâk	112	85	50	94	47
Hâkres	0	0	0	0	0
Hazef	3	0	0	1	1
Hazefiyye	0	0	0	0	0
Hokka	5	2	4	5	1
İbrîk	0	0	0	0	0
Kân	30	36	5	7	2
Kara	0	0	0	2	0
Kârre	0	0	0	0	0
Kâse	16	9	4	13	10
Kaya	0	0	0	0	0
Kenâr	4	9	2	15	16
Kil	0	0	0	0	0
Kûh	15	23	2	16	4
Kûh-sâr	2	9	7	23	4
Kum	0	0	0	2	0
Kûze	1	0	0	0	0

Divanlar / Kelimeler	NAİLÎ	NEF'Î	NEŞÂTÎ	NEV'ÎZÂDE ATÂYÎ	YAHYÂ
Kûze-i sifâlîn	0	0	0	0	0
Lây	4	0	0	0	0
Lefâ	0	0	0	0	0
Mâse	0	0	0	0	0
Mermer	0	2	0	3	0
Merz	0	0	0	0	0
Pîh-sûz	0	0	0	0	0
Reml	0	0	0	0	0
Rîg	1	2	1	5	3
Sahrâ'	4	7	5	18	12
Sahre(t)	0	0	0	2	0
Sebû	7	3	10	21	2
Seng	16	16	18	25	22
Seng-i hârâ	3	2	2	5	3
Serâ/ Serâ'	6	0	0	0	0
Seramik	0	0	0	0	0
Sifâl	3	2	0	1	1
Sifâle	0	0	0	0	0
Sifâlîn	0	0	0	0	0
Şûre	1	1	2	0	0
Tag	0	0	0	0	4
Taş	2	3	0	8	14
Testi	0	0	0	0	0
Tıyn	0	0	0	0	0
Tıynet	2	4	0	0	0
Tîn	1	0	0	1	0
Tînet	0	0	0	0	0

Divanlar / Kelimeler	NAİLÎ	NEF'Î	NEŞÂTÎ	NEV'ÎZÂDE ATÂYÎ	YAHYÂ
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	0	1	1	6	8
Toz	2	3	0	4	5
Türâb	5	2	1	3	2
Türb	0	0	0	0	0
Türbe(t)	0	0	0	0	0
Vâdî	19	26	9	12	18
Yer	104	91	1	4	45
Yeryüzü	0	1	0	0	2
Yir	0	0	30	119	21
Yiryüzi	0	0	0	1	1
Zemîn	35	78	10	32	10
Zerre	19	24	10	15	18
TOPLAM	**574**	**600**	**268**	**666**	**439**

Tablo 5. XVIII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

Divanlar / Kelimeler	ARPAEMÎNİZÂDE MUSTAFA SÂMÎ	KÂNÎ	NEDÎM	SÜNBÜLZÂDE VEHBÎ	ŞEYH GÂLİB
‘Acâc	0	0	0	0	0
‘Aleka	0	0	0	0	0
Âcâk	0	0	0	0	0
Âçâk	0	0	0	0	0
Arz	5	2	8	3	4
Bâdiye (Çöl)	1	1	0	1	2
Bâdiye (Nesne)	2	0	0	0	0
Balçık	0	0	0	0	0
Ber/ Berr	10	7	11	6	3
Beriyye	1	0	0	0	0
Bevbât	0	0	0	0	0
Beyâbân	3	2	0	0	2
Burûşek	0	0	0	0	0
Câm	50	27	64	54	49
Cebel	5	1	0	0	0
Cerre	0	0	0	1	1
Cibâl	0	0	0	1	0
Çamur	0	1	0	1	0
Çöl	1	0	1	1	1
Çömlek	0	1	0	1	0

Divanlar / Kelimeler	ARPAEMÎNİZÂDE MUSTAFA SÂMÎ	KÂNÎ	NEDÎM	SÜNBÜLZÂDE VEHBÎ	ŞEYH GÂLİB
Dag	1	0	9	0	1
Daş	0	0	0	0	0
Destî	0	0	3	2	2
Deşt	18	5	2	11	0
Dîg	0	0	0	0	0
Eprâ	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbe	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbiyye	0	0	0	0	0
Fahhâr	0	0	0	0	0
Feyfâ'	0	1	0	0	0
Gerd	16	2	10	10	13
Gil	1	4	3	0	1
Gubâr	18	13	7	26	26
Hacer	4	1	0	1	1
Hâk	58	38	50	76	73
Hâkres	0	0	0	0	0
Hazef	1	0	1	1	0
Hazefiyye	0	0	0	0	0
Hokka	9	5	1	7	2
İbrîk	1	0	1	1	0
Kân	17	28	31	24	21
Kara	3	5	0	0	0

Divanlar / Kelimeler	ARPAEMÎNİZÂDE MUSTAFA SÂMÎ	KÂNÎ	NEDÎM	SÜNBÜLZÂDE VEHBÎ	ŞEYH GÂLİB
Kârre	0	0	0	0	0
Kâse	23	3	11	15	12
Kaya	0	0	0	1	0
Kenâr	25	5	9	13	5
Kil	0	0	0	0	0
Kûh	8	9	26	20	17
Kûh-sâr	10	6	9	10	2
Kum	0	0	0	1	0
Kûze	3	0	1	0	1
Kûze-i sifâlîn	0	0	0	0	0
Lây	1	1	1	1	0
Lefâ	0	0	0	0	0
Mâse	0	0	0	0	0
Mermer	4	0	1	3	3
Merz	0	0	0	0	0
Pîh-sûz	0	0	0	0	0
Reml	0	1	0	0	0
Rîg	1	1	0	2	0
Sahrâ'	7	6	15	18	17
Sahre(t)	0	0	0	0	0
Sebû	5	9	5	3	11
Seng	31	18	11	28	28

Divanlar / Kelimeler	ARPAEMÎNİZÂDE MUSTAFA SÂMÎ	KÂNÎ	NEDÎM	SÜNBÜLZÂDE VEHBÎ	ŞEYH GÂLİB
Seng-i hârâ	3	2	1	5	2
Serâ/ Serâ'	0	2	0	0	0
Seramik	0	0	0	0	0
Sifâl	4	2	2	0	1
Sifâle	0	0	0	0	0
Sifâlîn	0	0	0	0	0
Şûre	4	1	0	3	0
Tag	1	3	0	0	1
Taş	8	17	4	18	3
Testi	0	0	0	0	0
Tıyn	0	1	0	0	0
Tıynet	2	7	4	0	1
Tîn	1	0	0	1	0
Tînet	0	0	0	9	1
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	0	2	0	0	3
Toz	4	6	0	1	1
Türâb	5	2	3	0	1
Türb	0	0	0	0	0
Türbe(t)	0	0	0	0	0
Vâdî	17	8	7	20	21

Divanlar / Kelimeler	ARPAEMÎNİZÂDE MUSTAFA SÂMÎ	KÂNÎ	NEDÎM	SÜNBÜLZÂDE VEHBÎ	ŞEYH GÂLİB
Yer	39	89	44	63	52
Yeryüzü	0	0	0	0	0
Yir	0	5	0	0	0
Yiryüzi	0	0	0	0	0
Zemîn	42	21	40	51	49
Zerre	16	23	18	36	22
TOPLAM	**489**	**394**	**414**	**550**	**456**

Tablo 6. XIX. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

Divanlar / Kelimeler	LEYLÂ HANIM	ŞEREF HANIM
‘Acâc	0	0
‘Aleka	0	0
Âcâk	0	0
Âçâk	0	0
Arz	1	9
Bâdiye (Çöl)	0	0
Bâdiye (Nesne)	0	0
Balçık	0	0
Ber/ Berr	0	0
Beriyye	0	0
Bevbât	0	0
Beyâbân	0	0
Burûşek	0	0
Câm	12	17
Cebel	0	0
Cerre	0	0
Cibâl	0	0
Çamur	0	0
Çöl	1	0
Çömlek	0	1
Dag	2	0
Daş	0	0
Destî	0	0
Deşt	6	1
Dîg	0	0
Eprâ	0	0
Evânî-i türâbe	0	0
Evânî-i türâbiyye	0	0

Divanlar / Kelimeler	LEYLÂ HANIM	ŞEREF HANIM
Fahhâr	0	0
Feyfâ'	0	0
Gerd	3	1
Gil	1	0
Gubâr	4	18
Hacer	1	1
Hâk	40	60
Hâkres	0	0
Hazef	1	0
Hazefiyye	0	0
Hokka	0	0
İbrîk	0	0
Kân	2	13
Kara	0	0
Kârre	0	0
Kâse	6	3
Kaya	0	0
Kenâr	1	5
Kil	0	0
Kûh	0	5
Kûh-sâr	0	9
Kum	0	0
Kûze	0	0
Kûze-i sifâlîn	0	0
Lây	0	0
Lefâ	0	0
Mâse	0	0
Mermer	1	1
Merz	0	0

Divanlar / Kelimeler	LEYLÂ HANIM	ŞEREF HANIM
Pîh-sûz	0	0
Reml	0	0
Rîg	0	0
Sahrâ'	3	15
Sahre(t)	0	0
Sebû	2	0
Seng	2	22
Seng-i hârâ	0	0
Serâ/ Serâ'	0	0
Seramik	0	0
Sifâl	0	0
Sifâle	0	0
Sifâlîn	0	0
Şûre	0	0
Tag	3	12
Taş	4	19
Testi	0	0
Tıyn	0	0
Tıynet	2	9
Tîn	0	0
Tînet	0	0
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	0	0
Toz	0	0
Türâb	0	2
Türb	0	0
Türbe(t)	0	0
Vâdî	5	10
Yer	24	100
Yeryüzü	0	0

Divanlar / Kelimeler	LEYLÂ HANIM	ŞEREF HANIM
Yir	0	0
Yiryüzi	0	0
Zemîn	7	17
Zerre	23	20
TOPLAM	**157**	**370**

Tablo 7. Kelimelerin Yüzyıllara Göre Dağılımı

Yüzyıllar / Kelimeler	XIV. YÜZYIL	XV. YÜZYIL	XVI. YÜZYIL	XVII. YÜZYIL	XVIII. YÜZYIL	XIX. YÜZYIL
‘Acâc	0	0	0	0	0	0
‘Aleka	0	0	0	0	0	0
Âcâk	0	0	0	0	0	0
Âçâk	0	0	0	0	0	0
Arz	12	14	13	5	22	10
Bâdiye (Çöl)	1	0	6	20	5	0
Bâdiye (Nesne)	0	1	1	0	2	0
Balçık	2	0	1	1	0	0
Ber/ Berr	8	20	22	19	37	0
Beriyye	1	4	0	0	1	0
Bevbât	0	0	0	0	0	0
Beyâbân	0	8	26	14	7	0
Burûşek	0	0	0	0	0	0
Câm	224	373	608	469	244	29
Cebel	0	4	1	1	6	0
Cerre	1	0	1	1	2	0
Cibâl	2	7	5	5	1	0
Çamur	0	0	0	0	2	0
Çöl	0	0	1	1	4	1
Çömlek	0	0	0	0	2	1
Dag	8	21	16	4	11	2

Yüzyıllar / Kelimeler	XIV. YÜZYIL	XV. YÜZYIL	XVI. YÜZYIL	XVII. YÜZYIL	XVIII. YÜZYIL	XIX. YÜZYIL
Daş	0	0	4	0	0	0
Destî	0	1	2	0	7	0
Deşt	1	5	51	45	36	7
Dîg	0	1	0	0	0	0
Eprâ	0	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbe	0	0	0	0	0	0
Evânî-i türâbiyye	0	0	0	0	0	0
Fahhâr	0	0	0	0	0	0
Feyfâ'	0	0	0	0	1	0
Gerd	10	37	63	72	51	4
Gil	10	9	19	7	9	1
Gubâr	22	66	194	105	90	22
Hacer	14	6	3	2	7	2
Hâk	98	294	609	388	295	100
Hâkres	0	0	0	0	0	0
Hazef	0	0	4	5	3	1
Hazefiyye	0	0	0	0	0	0
Hokka	5	41	32	17	24	0
İbrîk	3	0	2	0	3	0
Kân	44	82	105	80	121	15
Kara	0	6	13	2	8	0
Kârre	0	0	0	0	0	0
Kâse	2	39	74	52	64	9

Yüzyıllar / Kelimeler	XIV. YÜZYIL	XV. YÜZYIL	XVI. YÜZYIL	XVII. YÜZYIL	XVIII. YÜZYIL	XIX. YÜZYIL
Kaya	7	8	6	0	1	0
Kenâr	27	78	94	46	57	6
Kil	0	0	0	0	0	0
Kûh	34	22	67	60	80	5
Kûh-sâr	6	18	48	45	37	9
Kum	0	3	4	2	1	0
Kûze	1	7	6	1	5	0
Kûze-i sifâlîn	0	0	0	0	0	0
Lây	0	0	0	4	4	0
Lefâ	0	0	0	0	0	0
Mâse	0	0	0	0	0	0
Mermer	3	13	5	5	11	2
Merz	0	0	0	0	0	0
Pîh-sûz	0	0	0	0	0	0
Reml	4	0	4	0	1	0
Rîg	0	0	7	12	4	0
Sahrâ'	19	48	101	46	63	18
Sahre(t)	2	0	0	2	0	0
Sebû	4	5	17	43	33	2
Seng	47	62	135	97	116	24
Seng-i hârâ	17	7	21	15	13	0
Serâ/ Serâ'	6	2	2	6	2	0

Yüzyıllar / Kelimeler	XIV. YÜZYIL	XV. YÜZYIL	XVI. YÜZYIL	XVII. YÜZYIL	XVIII. YÜZYIL	XIX. YÜZYIL
Seramik	0	0	0	0	0	0
Sifâl	1	7	28	7	9	0
Sifâle	0	0	0	0	0	0
Sifâlîn	0	0	0	0	0	0
Şûre	2	0	2	4	8	0
Tag	40	39	24	4	5	15
Taş	74	113	190	27	50	23
Testi	0	0	0	0	0	0
Tıyn	1	0	0	0	1	0
Tıynet	0	1	2	6	14	11
Tîn	2	1	1	2	2	0
Tînet	0	2	11	0	10	0
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	104	152	97	16	5	0
Toz	162	102	71	14	12	0
Türâb	15	24	36	13	11	2
Türb	0	0	0	0	0	0
Türbe(t)	0	0	0	0	0	0
Vâdî	8	4	71	84	73	15
Yer	4	257	241	245	287	124
Yeryüzü	0	27	10	3	0	0
Yir	436	349	455	170	5	0
Yiryüzi	42	9	4	2	0	0

Yüzyıllar / Kelimeler	XIV. YÜZYIL	XV. YÜZYIL	XVI. YÜZYIL	XVII. YÜZYIL	XVIII. YÜZYIL	XIX. YÜZYIL
Zemîn	34	76	143	165	203	24
Zerre	65	96	149	86	115	43
TOPLAM	**1635**	**2571**	**3928**	**2547**	**2303**	**527**

Tablo 8. Kelimelerin Şairlere Göre Dağılımı

DİVANLAR	KELİMELER
Ahmedî	1063
Ahmed-i Dâ'î	307
Ahmet Paşa	629
Arpaemînizâde Mustafa Sâmî	489
Avnî	73
Bâkî	873
Emrî	681
Fuzûlî	597
Hayâlî	912
Kadı Burhaneddin	572
Kânî	394
Leylâ Hanım	157
Mesîhî	383
Nailî	574
Necatî Beg	859
Nedîm	414
Nef'î	600
Neşâtî	268
Nev'î	865
Nev'îzâde Atâyî	666
Sünbülzâde Vehbî	550
Şeref Hanım	370
Şeyh Gâlib	456
Şeyhî	320
Yahyâ	439
TOPLAM	**13511**

Tablo 9. Toprak ve Toprakla Anlam İlgisi Olan Kelimelerin Dağılımı

KELİMELER	TOPLAM
‘Acâc	0
‘Aleka	0
Âcâk	0
Âçâk	0
Arz	76
Bâdiye (Çöl)	32
Balçık	4
Ber/ Berr	106
Beriyye	6
Bevbât	0
Beyâbân	55
Burûşek	0
Cebel	12
Cibâl	20
Çamur	2
Çöl	7
Dag	62
Daş	4
Deşt	145
Eprâ	0
Feyfâ’	1
Gerd	237
Gil	55
Gubâr	499
Hacer	34
Hâk	1784
Hâkres	0
Kân	447

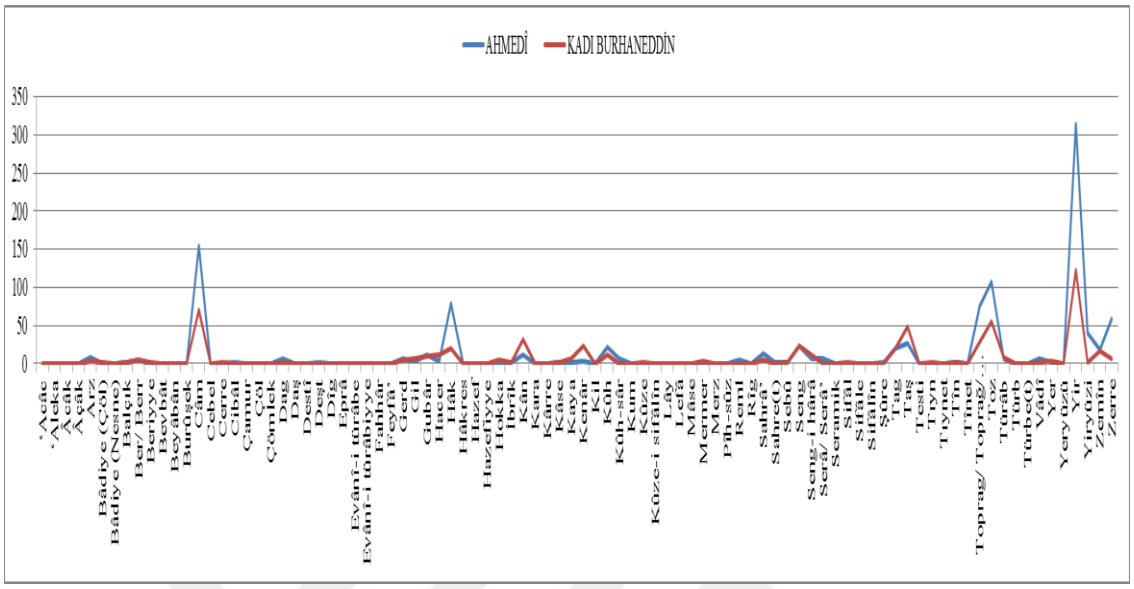
KELİMELER	TOPLAM
Kara	29
Kârre	0
Kaya	22
Kenâr	308
Kil	0
Kûh	268
Kûh-sâr	163
Kum	10
Lây	8
Lefâ	0
Mâse	0
Mermer	39
Merz	0
Reml	9
Rîg	23
Sahrâ'	295
Sahre(t)	4
Seng	481
Seng-i hârâ	73
Serâ/ Serâ'	18
Şûre	16
Tag	127
Taş	477
Tıyn	2
Tıynet	34
Tîn	8
Tînet	23
Toprag/ Toprağ/ Toprah/ Toprak	374
Toz	361
Türâb	101
Türb	0

KELİMELER	TOPLAM
Türbe(t)	0
Vâdî	255
Yer	1158
Yeryüzü	40
Yir	1415
Yiryüzi	57
Zemîn	645
Zerre	554
TOPLAM	**10985**

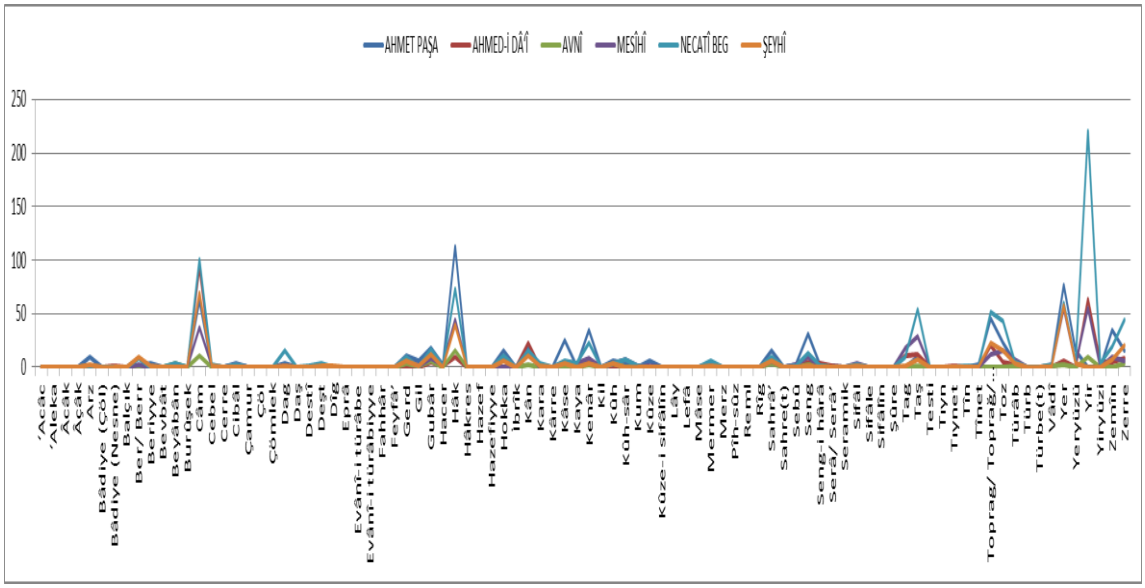
Tablo 10. Topraktan Yapılan Nesnelerin Kelime Dağılımı

KELİMELER	TOPLAM
Bâdiye (Nesne)	4
Câm	1947
Cerre	5
Çömlek	3
Destî	10
Dîg	1
Evânî-i türâbe	0
Evânî-i türâbiyye	0
Fahhâr	0
Hazef	13
Hazefiyye	0
Hokka	119
İbrîk	8
Kâse	240
Kûze	20
Kûze-i sifâlîn	0
Pîh-sûz	0
Sebû	104
Seramik	0
Sifâl	52
Sifâle	0
Sifâlîn	0
Testi	0
TOPLAM	**2526**

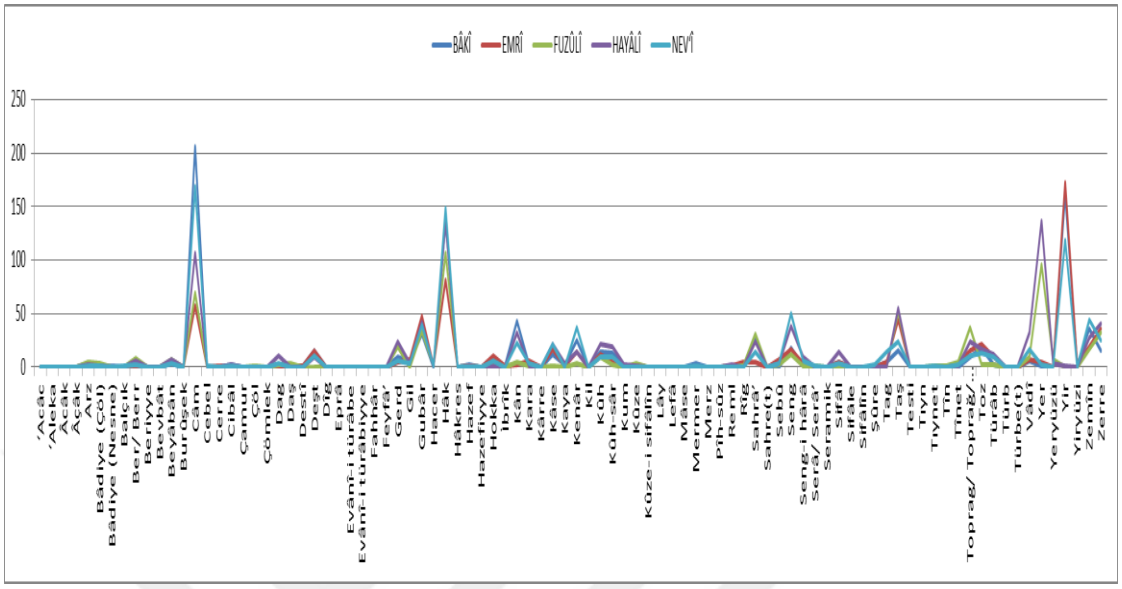
Şekil 1. XIV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

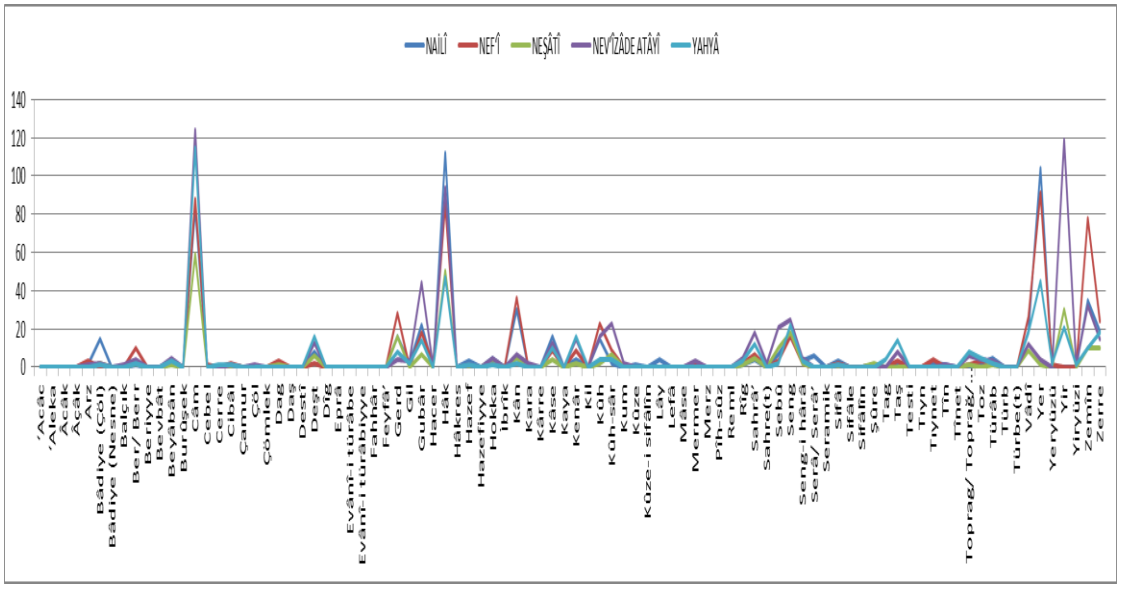
Şekil 2. XV. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

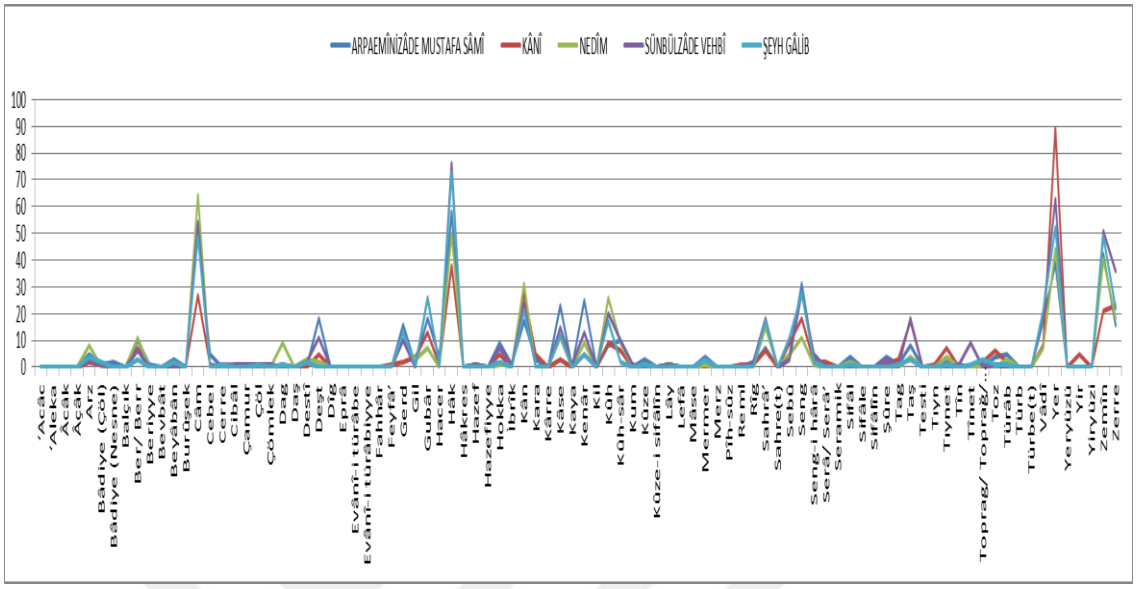
Şekil 3. XVI. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

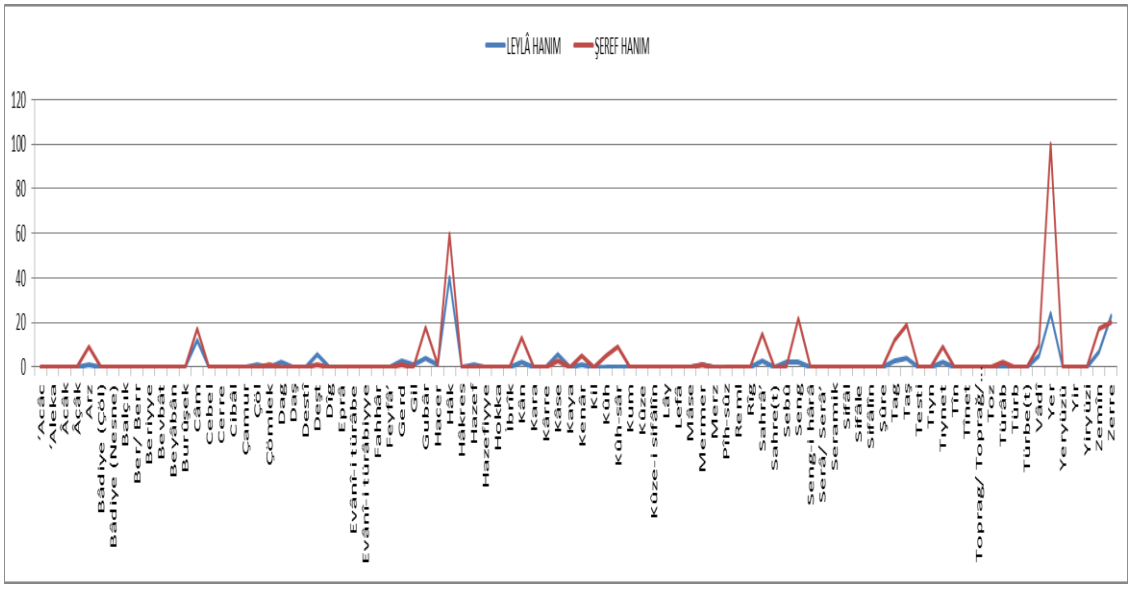
Şekil 4. XVII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

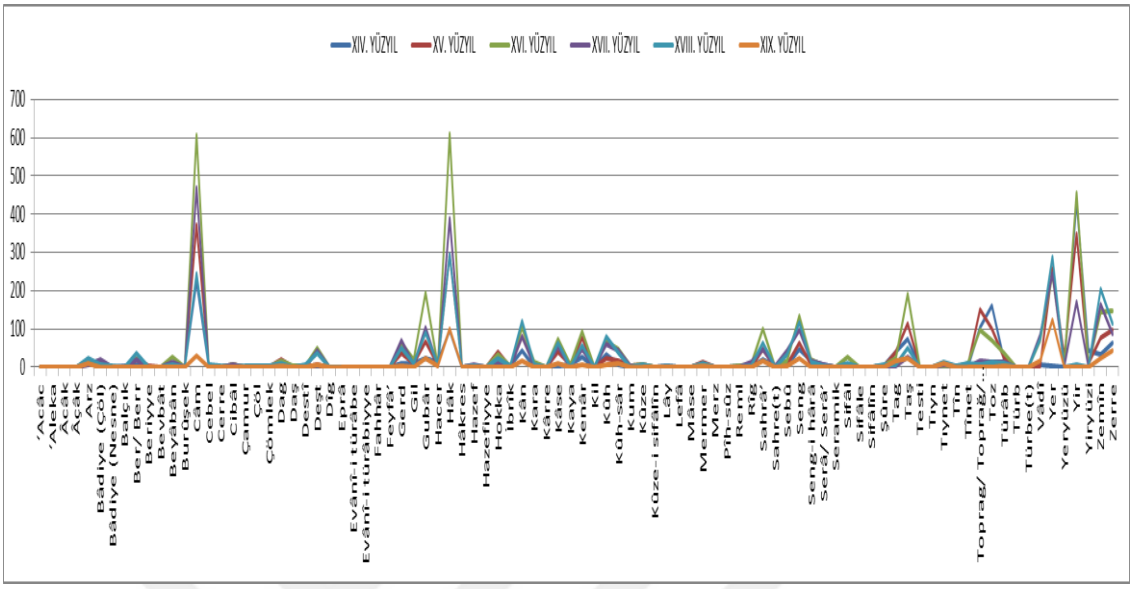
Şekil 5. XVIII. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

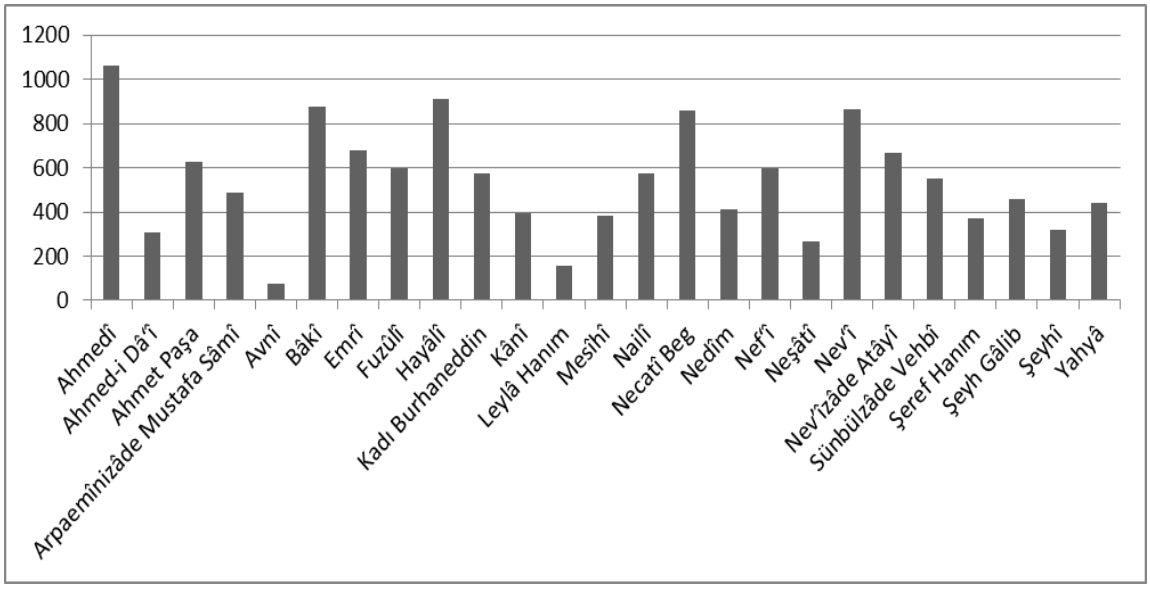
Şekil 6. XIX. Yüzyıldaki Kelime Dağılımı

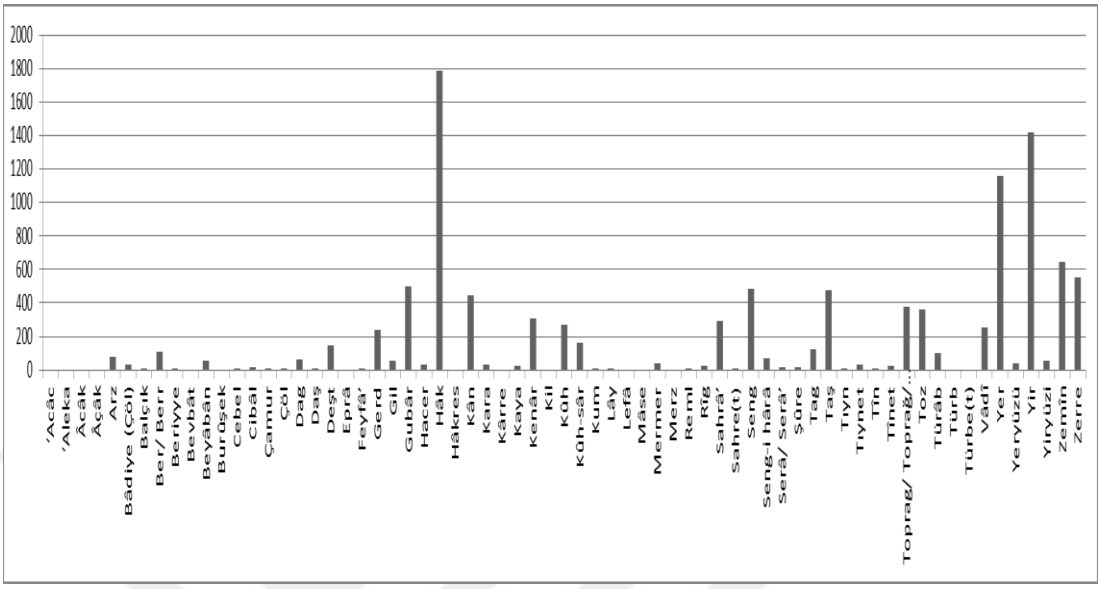
Şekil 7. Kelimelerin Yüzyıllara Göre Dağılımı

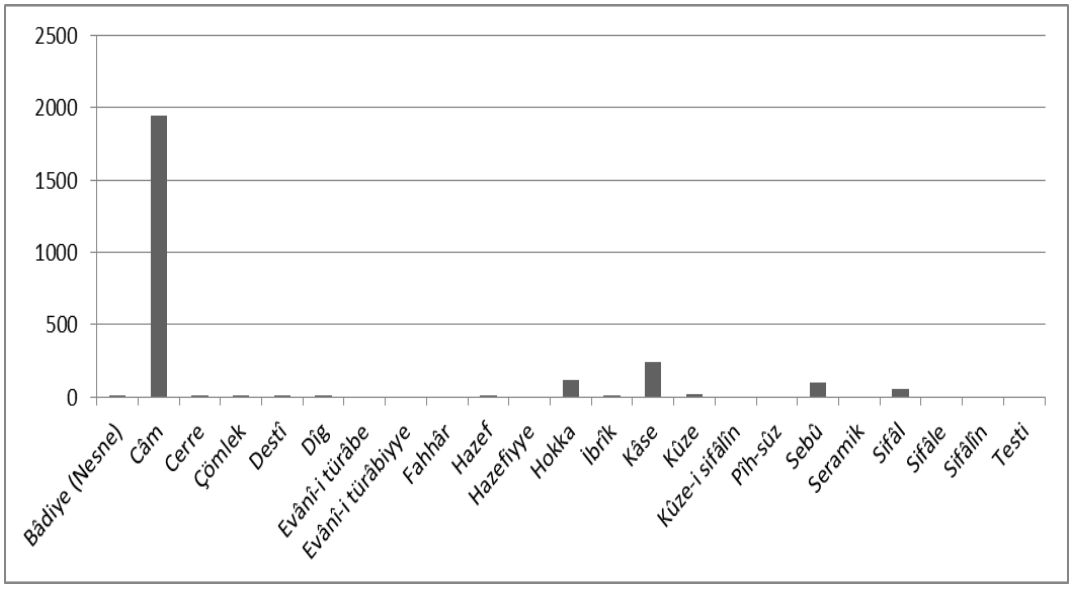
Şekil 8. Kelimelerin Şairlere Göre Dağılımı

Şekil 9. Toprak ve Toprakla Anlam İlgisi Olan Kelimelerin Dağılımı

Şekil 10. Topraktan Yapılan Nesnelerin Kelime Dağılımı

BÖLÜM V

SONUÇ

Divan şiirinin devam ettiği XIV-XIX. yüzyıllardan seçtiğimiz 25 divanda toprak farklı özellikleriyle yer almıştır. Ayrıca divanlarda kelimenin Arapça ‘acâc, ‘aleka, bâdiye/ beriyye/ bevbât/ feyfâ/ sahrâ’, cebel/ cibâl, hacer, kârre, mermer, reml, sahre(t), tıyn/ tîn, tıynet/ tînet, vâdî, zerre; Farsça beyâbân, deşt, gil/ hâkres, kân, kenâr, kûh/ kûh-sâr, lây, mâse, rîg, seng, seng-i hârâ, zemîn ve Türkçe balçık, çamur, çöl, dağ, kara, kaya, kil, kum, taş, toz, yer/ yeryüzü vb. eş anlamlılarına da rastlanmıştır.

Dört unsurdan biri de topraktır. Kaynaklarda çeşitli yönlerden ele alınan dört unsurun kendilerine özgü özellikleri ortaya konulmuştur. Evren, burç, sayı, mevsim, hayat evresi, gün çeyrekleri, gezegen, renk ve yönlerle dört unsur arasında ilişki kurulmuştur. Dört melek ve peygamberlerin de dört unsurla bağlantısı vardır. Osmanlı döneminde müzik makamları toprak, hava, su ve ateşle; insan sağlığıyla ilgili olan dört sıvı da dört elementle ilişkilendirilmiştir.

Toprağın İslamiyet’teki yeri Kur’an-ı Kerim’de bulunan sure ve ayetlerden anlaşılır. Kur’an’da 30 sure ve 44 ayette topraktan söz edilmiştir. Toprak haricinde arz, balçık, çamur vb. gibi eş anlamlılarıyla ilgili sure ve ayetler de bulunmaktadır. İncelenen divanlarda toprakla alakalı olarak Bakara, Rûm ve Nebe’ surelerine rastlanmıştır. Her sureden birer ayete yer verilmiştir. İbadette de toprak önemli bir yere sahiptir. Abdest alınacağında suyun bulunmadığı hâllerde teyemmüm için toprağın kullanılmasının yanında Kerbela toprağının da ayrıca önemi vardır. Teyemmümle ilgili beyitlerde toprağın su ile zıtlığına değinilmiştir. Kerbela toprağı Hz. Hüseyin’in kanının aktığı yer olduğu için önemlidir ve örneklerde Hz. Hüseyin ile birlikte anılmıştır.

Türk tasavvuf edebiyatında şairler topraktan, iletmek istedikleri mesajları anlatma aracı olarak yararlanmışlardır. Sufiler, nefsin dört mertebesini dört unsurla açıklamışlardır. Tasavvuf edebiyatında toprak, cansız ve kuru olarak nitelendirilmiştir. İnsanın toprağa ait bazı özelliklere sahip olması istenmiştir. Bu özellikler alçak gönüllülük, rıza ve eminliktir.

Mitolojide toprak, yer olarak düşünülmüş ve kutsal sayılmıştır. Toprak doğası gereği dingindir, soğuk ve kurudur. Yerinde durmakta ve hareket etmemektedir, yani mutlak ağırdır. Dünya’nın topraktan meydana geldiğine ve dişil bir öge olduğuna inanılmıştır. Gaia, Kayra (Kara) Han, Yeryüzü Ana, Toprak Ana, Nertbm, Matrona,

Kybele isimleriyle bir arada yer almıştır. İnsanın yaratılmasında rolü olan bir madde olarak görülmüştür.

Türkler, kültür tarihleri boyunca topraktan değişik şekillerde yararlanmışlardır. Yiyeceklerin saklanmasında; yiyecek, mutfak eşyası, ev, ilaç yapımında; iyileştirmede, temizlikte vb.nde toprak kullanılmıştır.

Divan şiirinde toprak, sevgilinin yüceliğini ve değerini belirtmek için ele alınmıştır. Âşık, her zaman sevgilinin ayağının toprağına veya tozuna ulaşmaya çalışmıştır. İçinde kıymetli şeyleri barındıran toprak, divan şairleri tarafından bu yönüyle de işlenmiştir. Toprakla en çok ilgi kurulan unsur âşık ve onun bedenidir. Ayrıca âşığın sararmış bedeninin rengi de toprakla birlikte düşünülür. Toprağın rengi siyahtır. Ayakaltında ve toz hâlinde olması dolayısıyla toprağın rengi; saça, sümbüle ve sürmeye benzetilmiştir. Toprak en aşağıda ve hakir olduğu için sürekli alçak gönüllülükle birlikte anılmıştır.

Divan şiirinde toprak anlamına gelen birçok kelime vardır. “Arz, berr, gerd, gubâr, hâk, türâb” bunlardan bazılarıdır. Toprakla anlam ilgisi olan balçık, çöl, çamur, kum, taş, toz, yer vb. kelimelere de divanlarda yer verilmiştir. Toprak anlamındaki kelimelerin daha çok gerçek anlamlarıyla kullanıldıkları dikkati çeker. “Arz” yerle gök arasındaki zıtlığı belirtmede; “berr” “bahr”la; “gerd”, “at, ayna, etek, rüzgâr, sümbül ve sürme”yle; “gubâr”, “ayak, rüzgâr, sürme ve yazı”yla; “hâk”, “gölge, güzel kokular ve sürme”yle bir arada zikredilmiştir.

Toprakla anlam ilgisi bulunan kelimelerden “çöl”, Ferhâd ile Şîrîn, Leylâ ile Mecnûn hikâyelerinin başkahramanlarıyla birlikte ele alınmıştır. “Balçık” çoğunlukla Hz. Âdem ile ilişkilendirilmiştir. “Dağ” ile alakalı kelimeler de Ferhâd’ın Bîsütûn dağını delmesinin anlatımında anılmıştır. “Çamur” örneklerde gerçek anlamıyla yer almıştır. “Taş”la ilgili kelimeler daha çok “mezar ve şişe”yle birlikte kullanılmıştır. “Gil” çoğunlukla “âb” ile tamlama kurularak verilmiştir. “Kân” ise “Bedahşân, kerem ve şeker”le bir arada verilmiştir. “Kenâr”ın daha çok “su, havuz kıyısı” anlamları tercih edilmiştir. “Kaya”nın devlet büyükleriyle veya ünlü kişilerle, “kum”un da kum saatiyle ilişkilendirildiği dikkati çeker. “Reml” fal olarak örneklerde bulunur. “Rîg ve tıyn/ tîn” din ve devlet büyüklerinin övgüsünde tercih edilen kelimelerdir. “Tıynet/ tînet” ise insanların mizaçlarıyla ilgili kullanılmıştır. “Vâdî”, örneklerde Eymen ve gam vadisi olarak vardır. “Yer, yeryüzü” kelimeleri bilinen anlamlarındadır. “Zemîn” çoğunlukla “zamân ve âsumân” kelimeleriyle birlikte; “zerre” ise en çok “güneş” ile anılmıştır.

Divan şiirinde toprağın diğer üç unsurla birlikte geçtiği örneklere fazlaca yer verilmiştir. Bu örneklerde daha çok aşkla ilgili konuların işlendiği göze çarpmaktadır. Toprak, dört unsur içinde en aşağıda ve hakir olması nedeniyle ele alınmıştır. Rüzgâr toprağı bir yerden alıp başka yere götürdüğü için toprakla rüzgâr daha sık bir arada kullanılmıştır.

İncelenen divanlarda toprak ve eş anlamlılarıyla ilgili örneklerde tamlama, atasözü ve deyimlere de rastlanılmıştır. En çok kullanılan tamlamanın "ayak toprağı", deyimin ise "hâk ile yeksân olmak" olduğu ortaya konulmuştur.

Önce havada sonra suda ve en son da toprakta oluşan sıcaklık artışına cemre denir. Cemrenin toprakla ilişkisi şubat ayında en son toprağa düştüğüne inanılmasıyla açıklanır. Divan şairleri de cemrenin düşüş sıralaması ve düştüğü yere verdiği ısı ile ilgili unsurlara şiirlerinde yer vermişlerdir.

İncelenen divanlarda toprakla ilgili bir kıssaya rastlanmıştır. Kıssa, Hâbil ve Kâbil'i anlatmaktadır. Kıssada iki kardeş arasında geçenler, kardeşlerden Kâbil'in Hâbil'i öldürmesiyle ilk ölümün gerçekleşmesi ve insanların ölünce nasıl gömüleceği konu edilmiştir. Örneklerde Hâbil'in adı anılmamış, Kâbil de kötülük sembolü olarak yer almıştır.

Sosyal hayatla toprak arasındaki bağ; burç, büyü ve falla kurulmuştur. Toprak burçlarından olan Cedî/ Cedy (Oğlak) burcu boynuzlu bir oğlak veya keçi olarak resmedilmiştir. İtibar, şöhret, şeref ve mevkiye karşılık gelmiştir. Oğlağın kurbanlık bir hayvan olması, şiirlerde tevriyeli ve kinayeli bir şekilde kullanılmasına neden olmuştur. Sevr (Boğa) burcu edebî metinlerde daha çok gücü sembolize eder. Son toprak burcu olan Sünbüle (Başak) burcu ise, bir cariye şeklinde tasvir edilmiş ve genellikle sevgilinin saçıyla birlikte işlenmiştir.

Toprak ve büyü kimya ilmi ile de alakalıdır. Eskiden topraktan altın elde etmek için kullanılan kimya ilmi ve ham maddesi iksire dair bilgilere rastlanılmıştır. Örneklerde sevgilinin, devlet büyüklerinin ve din adamlarının bastığı toprakla kimya arasında ilgi kurulmuştur. Ayrıca toprak, büyü yaparken kullanılan malzemelerden biridir.

Kum, remil falı da toprak-fal ilgisine dayanır. Bu fal, kum üzerine çizgiler çizilerek bakılır. Ayrıca taşlarla bakılan bir diğer fal çeşidi, zar falı da toprakla bağlantılıdır. Bunların haricinde tark, kumalak, yada taşı ve taş falları da taşla bakılan fallardır.

Taranan divanlarda topraktan yapılmış nesnelerden de bahsedildiği tespit edilmiştir. Bu nesnelerden özellikle "bâdiye"nin hem "çöl" hem de "bakır tas" anlamında olması dikkati çeker. "Câm" divanlarda en çok, "dîg" ise en az yer alan nesnedir. Ayrıca kaynaklarda söz edilen, "evânî-i türâbe, evânî-i türâbiyye, fahhâr, hazefiyye, kûze-i sifâlîn, pîh-sûz, seramik, sifâle, sifâlîn, testi" vb. örneklere rastlanmamıştır.

Divan şiirinin geleneksel tiplerinden âşığın toprakla ilgisi kendisini aşağı görme, sevgiliyi yüceltme isteğiyle açıklanabilir. Âşık, sevgilinin ayaklarının altındaki, toprak olarak ona yaklaşabilecektir. Sevgilinin sevgisine sahip olmak isteyen âşığın bedenini onun yolunda toprak etmesi gerekir. Âşık için sevgilinin ayak toprağı sürme veya tûtiyâdır. Ayrıca miske benzetilen sevgilinin ayak toprağı, kıymetsiz şeyleri değerlendiren bir iksirdir.

Toprağın -nazım şekilleri açısından değerlendirildiğinde- kasidelerde daha çok alçak gönüllülük, gazellerde ise sevgiliyle ilişkisi bağlamında ele alındığı fark edilmiştir. Kasidelerdeki alçak gönüllülük din ve devlet büyüklerinin övgüsünde ve özelliklerinin tasvirinde geçerlidir. Ayrıca toprakla ilgili örneklerde de divan şiirinde sık kullanılan telmih, tevriye, iham, tenasüp, mübalağa ve leff ü neşr sanatlarından yararlanıldığı görülür.

Çalışmaya esas alınan 25 divanın taranmasıyla elde edilen veriler tablo ve şekillerle de gösterilmeye çalışılmıştır. Tablo ve şekillerden de anlaşılacağı gibi, incelenen divanlarda toprakla ilgili 13.545 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeleri -divanların hacimlerine bakılmaksızın- en sık kullanan şairin Ahmedî, en az kullananın ise Avnî olduğu görülmüştür. Toprakla ilgili nesneler haricinde toprak ve toprak anlamındaki 67 kelime, örneklerde 11.019 defa geçmiştir. Toprak ve toprakla ilgili kelimeler en çok XVI. yüzyılda, en az XIX. yüzyılda kullanılmıştır. Divanlarda en fazla "hâk", en az "feyfâ' kelimesine rastlanmıştır. Bu kelimelerin haricinde kaynaklarda bahsi geçen ancak taranan divanlarda hiç yer almayan 14 kelime vardır. Bunlar: 'acâc, 'aleka, âcâk, âçâk, bevbât, burûşek, eprâ, hâkres, kârre, kil, lefâ, mâse, merz, türb'dür.

Sonuç olarak; divan şiirinin önemli benzetme ve hayal unsurlarından biri olarak bilinen toprağı şairler değişik özelliklerini dikkate alarak şiirlerine konu etmişlerdir diyebiliriz. Yapılan bu tezle XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar olan dönemden seçilmiş divanlar ve divanlardan alınan beyit örnekleri açıklanıp yorumlanarak toprak ve toprakla ilgili unsurların nasıl işlendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu konuda yapılacak daha kapsamlı araştırma ve incelemelere katkıda bulunulmuştur.

KAYNAKÇA

Ağca, H. (2006). Toprak. *Türk dünyası ortak edebiyatı Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü* (C.6, s. 132). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Ahmed-i Dâ'î Divanı (2001). (haz. M. Özmen). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ahmedî Divanı. [Elektronik Versiyon]. (haz. Y. Akdoğan). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1128334/h/ahmedidivaniyasarakdogan.pdf Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Ahmet Paşa Divanı (1992a). (haz. A. N. Tarlan). Ankara: Akçağ.

Ahterî Mustafa Efendi (2009). *Ahterî-i kebir*. (haz. A. Kırkkılıç-Y. Sancak). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aksoy, Ö. A. (2014). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1 atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Aksoy, Ö. A. (2014). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 2 deyimler sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Aksu, A. (2001). Asr-ı saadet ve Emevîler döneminde lakap takma ve halifelerin lakapları. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5 (2)*, 229-248.

Akyol, P. K. (2012). Kullanım şekilleri ve geleneğiyle kültürümüzde toprak. *Acta Turcica, "Kültürümüzde Toprak" Sayısı*. (ed. E. G. Naskali-H. O. Altun), *Yıl: IV, 1*, 316-333.

Aras, M. Ö. (1993). Cemre. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.7, s. 340-341). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Arı, A. (2001). Anâsır-ı erba'a. *Türk dünyası ortak edebiyatı Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü* (C.1, s. 162-163). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. F. S. Kutlar). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10592,arpaeminizade-samipdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Âvnî Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. M. N. Doğan). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10595,avnfatihdivanimuhammednurdoganpdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Aydın, M. (1995). Fal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.12, s. 134-138). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,.

Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım (2015). (haz. S. Küçük). (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Bâkî Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. S. Küçük). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Batislam, H. D. (2003). 15. yüzyıl divan şiirinde halk kültürü. *Folklor/ Edebiyat, IX*, 123-129.

Belek, M. Z. (2010). Hz. Ali'nin Kur'ân tasavvuru ve âyetleri tefsiri. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Bolay, S. H. (1988). Âdem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.1, s. 358-360). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,.

Boynukalın, M. (2012). Teyemmüm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.41, s. 50-52). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,.

Bulut, Y. (2012). Toprak, kum, balçık, çamur, kil ve mil üzerine. *Acta Turcica, "Kültürümüzde Toprak" Sayısı*. (ed. E. G. Naskali-H. O. Altun), *Yıl: IV, 1*, 375-386.

Can, M. C. (2002). Eski Grek dört unsur nazariyesi ve Türkçe müzik yazmalarında etkisi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22 (2)*, 133-143.

Ceylan, Ö. (2000). *Tasavvufî şiir şerhleri*. İstanbul: Kitabevi.

Çağlar, B. (2008). Türk mitolojisinde dört unsur ve simgeleri üzerine bir inceleme. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.

Çavuşoğlu, M. (2001). *Necati Bey Divanı'nın Tahlili*. İstanbul: Kitabevi.

Çelebi, İ. (1995). İslâm'da fal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.12, s. 138-139). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Çelebi, İ. (2007). Remil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.34, s. 555-556). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Deniz, G. (2011). Kur'an'a göre Hz. Adem (a.s.)'in serüveni, *Journal of Islamic Research, 22 (2)*, 89-105.

Deniz, S. (1992). 16. yüzyıl bazı dîvân şâirlerinin Türkçe dîvânlarında kozmik unsurlar (Bâkî, Fuzûlî, Hayâlî Beğ, Nev'î, Yahyâ Beğ). Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Devellioğlu, F. (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (haz. A. S. Güneyçal). (21. Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi.

Emrî Divanı (2002). (haz. M. A. Y. Saraç). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Emrî Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. M. A. Y. Saraç,). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10607,emridivanipdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Erenoğlu, D. (2007). Güvâhî'den günümüze atasözleri ve deyimler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Fall, 2 (4),* 1150-1167.

Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Erkal, A. (2014). Divan şiirinde cemre ve Bosnalı Sabit'in Cemreviyye'si. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR), Güz, XXXVI,* 131-151.

Ersoylu, H. (1997). Fal, fal-nâme ve bir çiçek falı: "Der-Aksâm-ı Ezhâr". *Türkiyat Mecmuası, 20*, 195-254.

Eyüboğlu, E. K. (1975). *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimler deyimler-(Tâbirler)* (C.2, s. 398-399). İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.

Fatih Divanı ve Şerhi (2011). (haz. M. N. Doğan). (3. Baskı). İstanbul: Yelkenli Yayınevi.

Fehd, T. (2000). İlm-i ahkâm-ı nücûm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.22, s. 124-126). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Fuzûlî Divanı (1990). (haz. K. Akyüz vd.). Ankara: Akçağ.

Fuzulî Türkçe Divan (2012). (haz. İ. Parlatır). Ankara: Akçağ.

Gider, M. (2013). Şeyhülislâm Yahyâ Divânı'nda su. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 203*, 191-210.

Gülhan, A. (2015). Türk kültüründe fal ve isimlerle ilgili bir manzum falname örneği. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 15*, 195-222.

Gülüm, E. (2014). Sünbül-zâde Vehbî Dîvânı'nda (Sünbülistân) kozmik unsurların kullanımı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Summer, 9 (9),* 519-546.

Haidary, M. H. (2011). Sebep ve sonuçlarıyla hayber gazvesi. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Hamarat, Z. (2012). Cemre düşmesiyle ilgili inanç ve uygulamalar. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2 (3)*, 165-200.

Harman, Ö. F. (1996). Hâbil ve Kâbil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.14, s. 376-378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Harmancı, M. (2014). Kutlu başlangıçtan ebedî istirahatgaha: Türk tasavvuf edebiyatında toprak algısı. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 13*, 23-38.

Hayâlî Divanı (1992b). (haz. A. N. Tarlan). Ankara: Akçağ.

http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf#/kuran-meal-2 Erişim Tarihi: 10.03.2017.

http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf#/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-31/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1 Erişim Tarihi: 08.03.2017.

İnce, A. (2012). Anadolu'da Alevî-Bektaşî geleneğinde Kerbelâ toprağının kullanımı. *Acta Turcica, "Kültürümüzde Toprak" Sayısı*. (ed. E. G. Naskali-H. O. Altun), *Yıl: IV, 1*, 248-258.

Kanar, M. (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say.

Kandemir, M. Y. (1994). Ebû Türâb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.10, s. 243). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kânî Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. İ. Yazar). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10620,kani-divanipdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Kaplan, Y. (2009). Sâbit'in şiirlerinde atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Summer, 4 (4)*, 599-635.

Karaman, G. (2015). Klasik Türk edebiyatında sihir. Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.

Karlığa, H. B. (1991). Anâsır-ı erbaa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.3, s. 149-151). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kaya, B. A. (2011a). Atasözleri ve deyimlerin dîvân şiirinde kullanımı ile dîvânların bu söz varlıklarımız bakımından önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 6*, 11-54.

Kaya, H. (2011b). Emrî Divanı'nda deyimler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 6*, 55-130.

Kılavuz, A. S. (1991). Azrâil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.4, s. 350-351). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kurnaz, C. (1987). *Hayâlî Bey Dîvânı (Tahlili)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Kutluer, İ. (1992). İslâm literatüründe burç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C.6, s. 422-424). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Leylâ Hanım Divanı (2003). (haz. M. Arslan). İstanbul: Kitabevi.

Mesîhî Dîvânı (2014). (haz. M. Mengi). (2. Baskı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhân-ı katı*. (haz. M. Öztürk-D. Örs). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Nailî Divanı (1990). (haz. H. İpekten). Ankara: Akçağ.

Necatî Beg Divanı (1992c). (haz. A. N. Tarlan). Ankara: Akçağ.

Nedîm Divânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. M. Macit). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10635,nedim-divanipdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Nef'î Divanı (1993). (haz. M. Akkuş). Ankara: Akçağ.

Nef'i hayatı, sanatı, şiirleri (1954). (haz. A. Karahan). İstanbul: Varlık Yayınevi.

Neşâtî Divanı (1996). (haz. M. Kaplan). İzmir: Akademi Kitabevi.

Nev'î Divan (1977). (haz. M. Tulum-M. A. Tanyeri). (No. 2160). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. S. Karaköse). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10637,nevi-zade-atayipdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Onay, A. T. (2000). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. (haz. C. Kurnaz). Ankara: Akçağ.

Orozobaev, M. (2013). Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki toprak kelimesini içeren deyimlerin kültürel dilbilimi açısından karşılaştırılması. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR), Bahar, XXXIII*, 207-220.

Özer, Z. (2015). Divan şiirinde burçlar. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.

Özervarlı, M. S. (2004). İslâm inancında melek. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.29, s. 40-42). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Özkan, M. S. (2015). Nedîm Dîvânı'nda kültür unsurları. Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman.

Öztoprak, N. (2010). Divan şiirinde giyim kuşam üzerine bir deneme. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 4*, 103-154.

Öztürk, M. (2004). Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer mitolojisinde Hâbil-Kâbil kıssası. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4 (1)*, 147-164.

Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik divân şiiri sözlüğü*. İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayıncılık.

Pala, İ. (2012). *Dört güzeller toprak, su, hava, ateş*. İstanbul: Kapı.

Parlatır, İ. (2014). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. (6. Baskı). Ankara: Yargı Yayınevi.

Polat, N. H. (2002). Kehkeşan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.25, s. 190-191). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Poyraz, Y. ve Tergip, A. (2010). 18. yüzyıl dîvân şairlerinden Hâkim'in şiirlerinde atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı -Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı-, 3 (15),* 188-202.

Reyhan, E. (2008). Eski Anadolu kültüründe büyü ve büyücülük. *Akademik Bakış*, 2 (3), 227-242.

Sefercioğlu, M. N. (2001). *Nev'î Divanı'nın tahlîli*. (2. Baskı). Ankara: Akçağ.

Sefercioğlu, M. N. (2010). Helâkî Divanı'nda Türkçe deyimler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 4*, 155-202.

Solmaz, S. (2015). Nev'î ve ehl-i beyt hakkında yazdığı terkib-i bend. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, 11*, 15-41.

Sünbül-zâde Vehbî Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. A. Yenikale). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10651,sunbul-zade-vehbipdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Şeker, E. (2015). 15. yüzyıl divanlarında kozmik unsurlar. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Ordu.

Şemseddin Sami (2010). *Kamus-ı Türkî*. (haz. P. Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Şenödeyici, Ö. (2007). Nef'î biyografisine ek. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR), Bahar, XXI*, 179-199.

Şentürk, A. A. (1994). Osmanlı edebiyatında felekler, seyyare ve sabiteler (burçlar). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 90*, 131-180.

Şeref Hanım Divanı (2002). (haz. M. Arslan). İstanbul: Kitabevi.

Şeyh Gâlib Dîvânı (2013). (haz. M. Kalkışım). (2. Baskı). Ankara: Akçağ.

Şeyh Gâlib Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. N. Okçu). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10654,metinpdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Şeyhî Divanı (1990). (haz. M. İsen-C. Kurnaz). Ankara: Akçağ.

Şeyhülislam Yahyâ Dîvânı. [Elektronik Versiyon]. (haz. H. Kavruk). http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10655,seyhulislamyahyadivanihasankavrukpdf.pdf?0 Erişim Tarihi: 04.10.2013.

Tanyu, H. (1992). Büyü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.6, s. 501-506). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Tarlan, A. N. (2013). *Fuzûlî Divanı şerhi*. (7. Baskı). Ankara: Akçağ.

Tolasa, H. (2001). *Ahmet Paşa'nın şiir dünyası*. (2. Baskı). Ankara: Akçağ.

Tökel, D. A. (1998). Divan şiirinde mitolojik ve efsânevî şahıslar. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Tökel, D. A. (2000). *Divan şiirinde mitolojik unsurlar şahıslar mitolojisi*. Ankara: Akçağ.

Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi devirler/ isimler/ eserler/ terimler (1977). Anâsır-ı erba'a. (C.1, s. 136). İstanbul: Dergâh.

Türk dünyası ortak edebiyatı Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü (2006). Toz Koparmak. (C.6, s. 133). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Türkçe Sözlük (2005). (haz. Komisyon). (10. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ulucan, M. (2005). Muvakkitzade Mehmed Pertev'in divanında atasözleri ve deyimlerin kullanımı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (2)*, 49-80.

Uludağ, S. (1996). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Marifet.

Uzun, M. (1992). Edebiyatta burç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.6, s. 424-426). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Uzun, M. (2010). Süreyyâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.38, s. 162-164). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yahyâ Divanı (1995). (haz. R. Ertem). Ankara: Akçağ.

Yıldırım, H. (2015). Divan şairlerine göre burçlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Aralık, 8 (41)*, 340-353.

Yılmaz, O. (2013). "Gelenekten deyişe" klasik Türk ve Fars edebiyatlarının ortak ifade biçimlerinden "Başa toprak saçmak". *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, 2*, 336-350.

Yılmaz, O. (2014). "Toprak başa, baş toprağa" tarihî bir türk kargışının klasik Türk Şiiri'ne yansımaları. *Millî Folklor, Yıl: 26, 101*, 171-181.

Yüceer, İ. (2012). Kur'an'da toprak ve yeryüzü lafızları. *Acta Turcica, "Kültürümüzde Toprak" Sayısı*. (ed. E. G. Naskali-H. O. Altun), *Yıl: IV, 1*, 193-206.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı **:** Gülnihal AŞCI
Doğum Yeri ve Tarihi **:** Adana, 1984
E-posta **:** nih.as@hotmail.com

EĞİTİM DURUMU

2013-2017 **:** Tezli Yüksek Lisans, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Adana.

2009-2010 **:** Tezsiz Yüksek Lisans, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, Adana.

2005-2009 **:** Lisans, Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana.

2001-2002 **:** Lisans, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, Kahramanmaraş.

1997-2001 **:** Lise, Hacı Ahmet Atıl Lisesi, Adana.